

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 5 (422)

Kadunud keelte kaja: Fantaasiarännak kadunud keelte
kannul

Urmas Bereczki 771

Selline koer nagu mina

Curzio Malaparte 779

Tõlkinud Marju Randlane

Kinkeautorsus nii ja teisiti

Talis Bachmann, Kaja Rahu, Mati Rahu 785

Kaasav alusharidus: Õpetajate kogemused väärivad tähe-
lepanu!

Pille Häidkind, Maili Karindi, Maris Huopola 815

Legend kividest

Karl Kraus 844

Tõlkinud Jaanus Vaiksoo

Revolutsiooni mõtestamine ja poliitilised tulevikuvisioo-
nid 1905. aastal Tartus

Robert Varik 850

Tagasivaade Quine'i modaalsuskriitikale

Ruth Barcan Marcus 890

Tõlkinud Henrik Sova

<i>Arvustus: Rajoonide aeg tuli, et jääda? Mati Laur, Tõnu Tannberg. Rajoonide aeg 1950–1962. Tartu: EÜS Kirjastus, 2023. 104 lk + kaart.</i>	
	<i>Toomas Kiho</i>915
<i>Zhuāng-Zǐ — raamat muundumise mõtestamisest. Zhuāngzi sisepeatiikid. Tõlkinud ja kommenteerinud Margus Ott. (Bibliotheca Asiatica.) Tallinn: TLÜ kirjastus, 2023. 256 lk.</i>	
	<i>Mart Tšernjuk</i>921
<i>Kvantmehaanika mudelite mõju mõttekunstile. Arthur Stanley Eddington. Füüsilise maailma olemus: Gifford'i loengud 1927. Tlk Laurits Leedjärv. Tartu: Ilmamaa, 2022. 382 lk.</i>	
	<i>Leho Lamus</i>928
Abstracts	939
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXVII	
	<i>Herbert Normann</i>947

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Pastakajoonistused lk 778, 814, 849, 889, 960:

DAGNE AAREMÄE (1996) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia 2018. aastal graafika erialal ja spetsialiseerinud raamatustratsiooni.

KADUNUD KEELTE KAJA

Fantaasiarännak kadunud keelte kannul

Urmas Bereczki

Une ja ärkveloleku piirimail võngub teadvus siia-sinna. Kord on ta teisel pool meie igapäevast reaalsust, seal, kus kehtivad hoopis teistsugused reeglid, kus varem arusaamatud nähtused loksuvad paika ning äkitselt moodustavad imelise terviku. Siis ei jõua ära imestada, kuidas küll varem selle peale pole tulnud. Hetk hiljem, kui “reaalne maailm” koputab su teadvusele, tundub aga kõik jälle haige sonimisena. . .

Alguses oli lauluümin. See oli osa inimese esmasest, holistilisest märgisüsteemist, mis koosnes laulujõminast, muudest hääletsustest ja kehakeelest. Neandertallane jäigi selle märgisüsteemi lõksu. Kui ta tahtis oma kaaslastele midagi teatada, tegi ta seda laulu või pigem lauluümına saatel nagu Vanemuine, sest tema jaoks olid laul ja keel veel üks ja seesama asi. Muusika ja kõne läksid lahku, muutusid n-ö eri žanriteks alles meie “Aafrika Eedenis”, meie otseste esivanemate, *Homo sapiens*’i kujunemisloos käigus, mitte rohkem kui kaheksa tuhat inimpõlve tagasi. Kas oli see siis inimene, kes uue märgisüsteemi leiutas, või oli see hoopis keel, sõna, mis inimese “lõi”, on juba tõlgendamise küsimus. Kindel on aga see, et kord Aafrika Eedenis alguse saanud, esiti vaevu pulbitsev-vulisev inimkeele allikas kogus tasapisi hoogu ning hargnes aegade jooksul laiali tuhandeks ja tuhandeks erinevaks keeleojaks. Paljud neist on praeguseks juba ammu kiu- vanud, kuid nende vaikne vulin ulatub kauge kajana kohati veel meigi kõrvu.

Arvame tavaliselt, et kui keel välja sureb, asub ta kohale täielik vaikus. Nii nagu siis, kui inimene sureb, ta pulss katkeb ning tema südameimpulsside (-löökid) graafik elektrokardiograafi kuvaril lameneb ühtlaseks jooneks. Mida ei ole, seda ei ole!... Või on seal siiski midagi?

Aladel, kus kunagi kõneldi mõnd praeguseks unustatud keelt, kõlab seeasemel teine keel või siis vähemasti vuliseb oja, ulub tuul ja kohab mets. Kuid seal, kus kohab mets, laulavad ka linnud, ja teevad seda paikkonniti erinevalt. Meenub üks aastatatagune leheuudis, milles teatati, et ööbik, kuldnokk, pasknäär — või oli see mõni teine lind — olevat hakanud mobiiltelefonide signaale järele sidistama. Olen sellist linnulaulu oma kõrvagagi kuulnud. Kui aga on võimalik säärane liikideülene vahetus, pole siis ju ehk välistatud, et lindude säutsumises võib kohati nüüdki kõlada fragmente mõne iidse rahva laulust või keelemeloodiast. Igatahes on meil vähemalt teoreetiline või pigem õhkõrn luuleline lootus kuulda linnulaulus ka ammuste keelte kaja.

Kas on meil ka midagi käegakatsutavamat, täpsemalt kõrva- ga kuuldavamat, mis kadunud keeltest nende hääbudes alles jääb? Midagi, mis oleks unustatud keeltega natuke kindlamini seotud kui linnulaul? Keeleteadlased on selle küsimusega tegelnud juba aastasadu ja kindlaks teinud, et peaaegu kõikidest praeguseks unustatud keeltest on nende kunagised naaberahvad tõenäoliselt midagi üle võtnud, olgu see siis pärit sõnavara, häälduse või grammatilise struktuuri vallast. Laenamine võis toimuda mitmesugusel moel ja mitmesugustel põhjustel. Võidi sattuda näiteks mõne endast südikama rahva sõjalisse või kultuurilisse mõju- sfääri. Esimesel juhul toimis keeleline mõjutus maksustamise ja vallutamise saatel, vallutajate suunal aga röövitud naiste ja orjade kaudu. Teisel juhul käisid keelelised mõjud käsikäes pikaajalise kaubavahetuse, üksteise juurest naiste kosimise ja usuliste kommete vahetamisega. Keelelaenuid võisid levida mainitud variantide lugematute kombinatsioonide tagajärjelgi, või siis hoopis kolmandate, neljandate, viiendate keelte vahendusel.

Kuigi paljude keelelaenude põhjused ja allikad jäävad meile esialgu veel selgitamatuks, ei saa me nende toimumises ometi kahelda. Kui meil avaneks võimalus mõne ennenägematu super-

arvuti programmi abil reaajas kõiki maailma keeli ühekorraga kuulata, näha kuvaril kuulnud sõnade etümoloogilisi ja kultuuriloolisi juuri ning pealekauba neid silmapilkselt omavahel ka võrrelda, võiksite jõuda ülihuvitavate järeldusteni. Näeksite kõigepealt, et märkimisväärne osa parasjagu käibivatest sõnadest ja mõistetest pärinevad keeltest, mis praeguseks on ammu kadunud. Teiseks, sõnaseoste ja sõnavõrdluste niidistik osutaks ilmselt senistest katsetest selgemalt ka säärase keelte kunagisele olemasolule, mille kohta meil pole veel mingeidki ajaloolisi tõendeid. Astronoomias on sellise arvestusega meetod kasutusel. Teleskoobiga nähtamatute tähtede olemasolu tõestatakse vahel selle alusel, et mõned meile tuntud taevakehad kalduvad oma loogilisena tunduvast orbiidist kõrvale.

Keel, mida me päevast päeva enda ümber kuuleme nii kõne kui laulu vormis, on füüsika mõistes akustiline vibratsioon, rida õhuvõnkeid. Me tajume neid võnkeid helinana ja teadvustame keele kõla või meloodiana. Meloodia järgi tunneme paljud keeled ära juba siis, kui muidu veel ühestki sõnast aru ei saa. On juba ammu tähele pandud, et kui eri rahvaste sõdurid spontaanselt koos laulavad, kujuneb neil välja mingi ühine tämber. Sakslastel on see tenor, venelastel bass, ungarlastel bariton. On ehk siis kõikidel keeltel nende omase tämbriga sarnaselt ka mingi kindel, ainult neid iseloomustav võnkesagedus, lainepikkus või mõni muu, hetkel meile veel tundmatu ja seetõttu mittekasutatav tunnus?

Maailmas on praegu kuus-seitse tuhat keelt, mis oma kasutajate keele, suu ja häälepaelte abil ketravad ja jahvatavad vahetpidamata sõnu nagu Tiibeti palveveskid palveid, sest kusagil on ju keegi alati ärkvel ja kõneleb kellegagi. Varem mainitud imearvuti ja imeanduriga oleksime kindlasti suutelised ka seda lakkamatut tasast keeleüminat registreerima, mis embab ühtlase helilainetusena kogu inimkonda ja tervet maakera.

See lakkamatu keeleümin loob ilmselt soodsa tausta kogu meie olemisele, sest inimehädad oma võnkesagedusega tekitavad meile juba puhtfüüsiliselt keskkonna, milles on meeldiv viibida. Nagu seda võib tunnetada igaüks näiteks mõne Itaalia ajaloolise linna keskväljakul, kui sinna pühapäeviti koguneb kombekohane

rahvahulk ning *piazza* on siis korraga üleni üks suur mahe inimhäälte sumin. Mõnus kuulata, mõnus kaasa sumiseda. Mõjub nagu kassile silitamine. Sarnast suminat kuuleb veel kontserdisaali fuajees või vana Türgi sauna kupli all basseinis, kuid seal ei taba see meid niisuguse üllatusena nagu avalikus linnaruumis, kus tavaliselt valitseb tehismüra.

Emä hääli rahustab last ja ta hällilaul uinutab teda. Aeg-ajalt juhtub, et tahame niisama lobiseda, kasutada keelt ilma suurema informatsioonijagamise vajaduseta, lihtsalt suhtlemiseks. Kontakti loomiseks ja hoidmiseks, n-ö inimliku soojuse genereerimiseks. Need seigad küll ei tõesta, kuid osutavad sellele, et keele helin, rütm ja meloodia kui keskkond, mis ümbritseb meid kogu elu, avaldab mingit mõju inimesele ka füsioloogiliselt. Keel mõjutab tundeid, tunded aga enesetunnet ning see omakorda jälle kogu meie tervist. See mõju on oletatavasti pigem positiivne kui negatiivne, sest keelekeskkonna puudumine näiteks vangla üksikkongis või üksikul saarel teeb inimese haavatavamaks, vastuvõtlikumaks kahjulikele mõjudele, mis pärit kas meist endist või siis väliskeskkonnast.

See paitav keelekeskkond, mis tekib inimhäälte akustilisest vibratsioonist ja ümbritseb oletatavasti kogu me maakera, koosneb eri keelte erinevatest võnkesagedustest. Kui neid erisuguseid keeli parajalt kauguselt mingi tohutu kosmilise kõrvaga korraga pealt kuulata, kõlaksid nende meloodiad seal nagu polüfooniline muusika. Kosmose kõlakojas sobiks säärasele nähtusele muidugi vana hea traditsiooniline nimetus *sfääride muusika*. Mine tea, ehk on see sfääride muusika teisisõnu tegelikult meie biosfääri raadioteleskoobiga hoomamatu akustiline kõverdumus (fleksuur), mis nagu osoonikihtki moodustab maakera ümber teatud kaitsva kihi, mida tinglikult võiksime kutsuda ka “audiosfääriks”.

Keelte paabel võib mingis mõttes küll takistada vastastikust arusaamist, teisalt on aga keelte paljusus kooskõlas looduse mitmekesisusega. Tundub, et see mitmekesisus ja mitmetahulisus on lihtsalt evolutsiooni sisse kodeeritud, korraga nii arengu tingimusena kui ka selle tagajärjena. Inimorganismi ei koosne pelgalt ühestainsast hiidrakust, vaid miljarditest pisikestest rakukestest.

Viimaks on sama lugu ka inimkeelega? Oletatud evolutsioonikoodi toimetel jagunes meie algne jutuvada tuhandeteks eri keelteks ja murreteks, et kasvatada, kaitsta ja toita kõikide nende rahvaste ja rahvakildude iseseisvat arengut ja individuaalsust, kes neid oma emakeelena räägivad. Sest mitte ainult meie ei kaitse keelt, vaid ka keel kaitseb meid.

Paljususes peitub rikkus. Erisugustes keeltes, mille muusika-instrumentideks oleme meie ise, kõlavad ka ühed ja samad laulud natuke teisiti, rääkimata sellest, et rahvastel on ju erinevad muusikalised emakeeled. Ilma tuhandete rahvaste rahvamuusikata oleks meie muusikaline varaaht ja üleüldse muusikaline spekter vaesem, sest me tajume helisid muusikana tõenäoliselt ainult sellises ulatuses, nagu oleme rahvamuusika alusel seda aastatuhandete jook-sul harjunud tegema.

Taimeriiigis võib ühe ravimtaime väljasuremine jätta meid ilma tähtsast abivahendist võitluses haiguste vastu. Sellesarnaselt muudab ühe keele väljasuremine kogu inimkonna aktiivse kultuurikihi õhemaks, mistõttu jääb me eneseväljendamisvõimalus ühe abivahendi, ühe tooni võrra ahtamaks.

Kui keelte sumin moodustab ümber maakera tõesti teatud kaitsekihi, audiosfääri, mida oleme nimetanud ka “sfääride polüfooniaks”, siis peaks seda “muusikat” olema võimalik uuesti oma algmeloodiateks lahutada, või ütlegem pigem “dekompo-neerida” — samal viisil, nagu prisma paiskab päikesekiire viker-kaarevärvideks laiali. Sel juhul muutuks meilegi hoomatavaks, kas või inimkeele terviklikkuse metafoorina, see seni veel avasta-mata kosmiline heliskaala, mille eri astmeteks oleksid maailmas praegu räägitavad murded ja keeled. Need asetseksid oma võnke-sageduste järgi ritta seatuna üksteise kohal, nagu keemilised ele-mendid Mendelejevi tabelis.

Ühe inimkeele kadumine sellest kujuteldavast heliredelist vastaks ühe pulga, ühe elemendi kadumisele keelefrekventside kui esinemissageduste algupärasest skaalast. Ühe keeleümber kadumine sfääride polüfoonilisest muusikast on nagu keele katke-mine taeva-aotuse kosmilisel keelpillil. Mis juhtub aga siis, kui selle keele katkemine ja keelest lähtuva heli lõplik lakkamine te-

kitab ähvardava “osooniaugu” meid kaitsvas audiosfääris? Millega me seda auku siis paikame?

Arvatakse, et 21. sajandi lõpuks võib tänapäeval räägitavate keelte arvukus langeda 50–90 protsenti. Veidi lohutust pakub ainult tõdemus, et maailmas ei kao miski jäägitult, vaid muundub. Ka kadunud keel jätab mingisuguse jälje kas linnulaulu, teistesse keeltesse, või peegeldub hoopis kajana tagasi mõnelt kaugelt taevakehalt, nagu teeb seda valgus.

Kui inimene midagi loodab, haarab tema fantaasia kinni pisi-mastki lootuskiirest. Mineviku fantaasiamängud näivad aga kauges tulevikus osutuvat miskit moodi tõeks, ja palju tihedamini, kui seda tõenäosusteooria töötab...

Esialgu on meil unustatud keele kohal siiski tühi koht. Õigemini peaaegu tühi, sest tühimik heliskaalal on hää, mida me häälena küll kunagi ei kuule, kuid tema kaudu tajume muusikat üldse muusikana! Seevastu unustatud keel, mille jutuvadinat me tänaval enam ei kuule, on kui kauge kaja endistest aegadest ja juttudest meie endi suus, sest ilma unustatud keelteta kõlaksid ka meie praegune kõne ja laul hoopis teisiti!

Nii nagu valgusele loob tausta pimedus, loob helile tausta vaikus. Suurem osa maailmaruumi energiast ja materias moodustavad nn tumeenergia ja tumeaine, millest me küll palju ei tea, aga koos mõõdetava ning kombatava energia ja materiaga moodustavad nad sellesamase maailma, mida me näeme ja kuuleme ehk tajume ning milles ka ise elame.

URMAS BEREZKI (1957) on õppinud Budapesti Ülikoolis ajalugu ja keeli 1975–1983, filosoofiadoktor 1997 (Budapesti Loránd Eötvösi Ülikooli filosoofiateaduskond), õppinud kunsti Firenzes ja Faenzas 1988–1991. Ungari diplomaat Helsingi suursaatkonnas 1992–1996, Ungari Instituudi direktor Tallinnas 1999–2005 ja 2011–2015, Ungari suursaatkonna suursaadiku nõunik Tallinnas a-st 2019. *Akadeemias* on ta avaldanud ettekande “1956. aasta Ungari revolutsiooni tagamaadest” (2001, nr 7, lk 1355–1366), artiklid “Ungari inimnäolise kapitalismi otsingul” (2019, nr 3, lk 442–463) ja “Käimas on sõda” (2020, nr 9,

lk 1633–1652) ning arvustused Laurent Obertone'i teoste *Guerilla: Le jour où tout s'embrasa* ja *Gerilla: Franciaország végnapjai* (2021, nr 3, lk 539–547) ja Sándor Sztupkay (1911–1991) märkmete alusel koostatud raamatu *Hingepäevik töölaagrist* kohta (2021, nr 12, lk 2276–2281).

DAGNE AAREMÄE. Viimane järeltulija (2024)

SELLINE KOER NAGU MINA

Curzio Malaparte

Tõlkinud Marju Randlane

Kui ma ei oleks inimene ega oleks see inimene, kes ma olen, siis tahaksin olla koer. Sugugi mitte selleks, et haukuda ja hammustada nagu Cecco Angiolieri, vaid selleks, et olla Febo moodi. Tahaksin olla selline koer nagu tema: lühikarvaline, kahvatu kuu värv, siit-sealt roosade laikude, kõhna keha, saledate ja lihasealiste tagajalgadega. Tahaksin pead, mis on kitsas ja pikk, teravaid kõrvu, taevasiniseid silmi. Ja ringi joosta maal, minna metsa, jõkke, aasale, mäkke, haarata loodust teiste meeltega, kui inimene seda teeb. Välja mõelda maailma ja siis püüda kõiges selles, mis on loodud, parandada vigu mitte inimlikust vaatepunktist, nagu seda üritavad teha inimesed, vaid koera omast. Sest ma tahaksin olla koer kõige selle pärast, mis on temas loomalikum ja millest on näha talle rohkem omast vaistlikkust, mis jääb inimesele väga kaugeks, millest on näha teistsugust väärikust, vabadust ja kõlblust.

Minna enne koitu metsa ja sohu jahile lõhnade kannul, mis läbistavad õhku risti-rästi nagu nähtamatud niidid, nuhutada kergelt hapukas hommikuses tuules tiibade jälgi, lindude jälgi ning taevasinas ja roheluses nende roosade jalakeste õrnu kolmnurkseid märke, mis ripuvad aasade ja jõgede kohal. Tunda kauget lõhna mägedel leegitsevatest kadakatest, tugevat meremaitset. Kui end vahel ümber pöörata, nautida sugugi mitte pilvede, mägede, tсандike vaadet, vaid lõhnade vaadet: seal pole mitte mets ise, vaid

Cane come me. — Curzio Malaparte. *Febo cane metafisico*. (Le Occasioni.) Firenze: Passigli, 2018, p. 49–58. © Heirs of Curzio Malaparte, Italy. Avaldame pärijate loal.

metsa lõhn. Seal eemal pole tänav, vaid tänava lõhn. Need seal pole mäed, vaid mägede lõhn. Tolmusel teel pole hobusemees ega hobune vankri ees, vaid hobusemehe ja vankrit vedava hobuse lõhn. Koeral on loodusega silmitsi seistes imeline väärikus: ütleksin, et tema olekus on peaaegu mehisust, stoilisust, ja selles ei avaldu mitte ainult niisugune mõtteselgus, mis peab võõraks maalilisi ja sentimentaalseid ettekäandeid, sest on saanud tunda kujutiste petlikkust, vaid ka ülim tarkus, tugev meelte tasakaal, päris olemasolu puhas südametunnistus, mis suhestub rahutu ja romantilise looduse maailmaga. Sellise looduse maailmaga, mida ei täida värvid, vaid lõhnad; ei täida pildid, vaid hääled. Ja mis on hädavajalik just harmoonia pärast, millel pole kuju. Sedasi ei satuks ma ohtu, millele inimesed on alla vandunud ja mis tuleb sellest, et see, mida nad ise iluks kutsuvad, reedab ja laostab neid. Selleks et rohi suhiseks, et kristallpuhas ojavesi voolaks öitsvate kallaste vahel, et rõõmsad lehed sosistaksid tuules, et puud, mäed ja pilved kerkiksid kirkas õhus ülespoole, ei peaks ma kaitsma end looduse võlu eest, välise petlikkuse eest, mida see inimhinges esile kutsub. Aga kui olla vaba rohelises metsas, rohu sees, õnnelikes vetes, kuuletaksin ainult oma sisemisele loomalikule jõule ja loeks ainult mu veretukse, ainult mu paindlike lihaste valmisolek. Just see vabadus, mis koeral on looduse ahvatlustega silmitsi seistes, just see ebatavaline jõud vabalt valida on kadestamist väärt. Ja kui ka tunduks, et koer sõltub inimesest ja on tema ori, on koera saatus iseseisev, vaba ja üksildane.

Ma õppisin oma sõbralt Febolt rohkem kui inimestelt, nende kultuurilt, nende edevusest seda, et kõlblusel ei ole hinda, see on eesmärk iseeneses, mis ei paku isegi viisi maailma päästmiseks, vaid millega tuuakse üha uusi ettekäandeid just omakasupüüdmatuseks, just vabaks mänguks. Inimese ja koera kohtumine on alati kahe vaba hinge, kahesuguse väärikuse, kahe omakasupüüdmatu kõlbluse kohtumine. See on täiesti hindamatu kohtumine. Ja mu elus ei ole olnud teist silmapilku, mida ma hellitaks oma mälestustes niisama ereda ja puhtana kui esimest kohtumist Feboga.

Toona olin olnud mõne kuu väljasaadetuna Lipari saarel, kus pikkadest kehalistest kannatustest nõrgaks jäänuna ei piisanud mulle kõlblise vabaduse tunde tagasisaamiseks mere laiast

silmapiirist ja ma kartsin, et läheb nii nagu ikka, et kurbus, mis tekib metsikust üksindusest iga mu mõtet ohtlikuks ja reetlikuks pidavate kahtlustavate inimeste keskel ja aina kestvast palavikust laastatud tervisest, viib mu hingele muidu loomuomastest vääriskast — või pigem üleolevast — seisundist pöördumatu allakäigu ni, mistõttu veensin end, et parem on otsida endale kaaslane, leida sõber.

Ma umbusaldas inimesi, olgugi et see oli vaid tahtmatu vastus nende umbusaldusele. Ja ma valisin välja ühe looma, ühe koera: mulle tundus, et koer võib olla mulle kõige õigemaks omakasupüüdmatuks sõbraks, et hoida mind tagasi tasapisi julgust kaotamast, alandumast, kadumast tollesse ükskõiksuse ja meelete seisundisse, mis kõige rohkem sarnaneb põlastusväärsusega. Olin mõne päeva jälginud üht kutsikat, sedasorti koera, keda karjased siin saarel kutsusid *cerneghi*'ks, kes on pärit Aasia rannikult ja kuulub hurdaliste suguseltsi. Tal oli hele karv, üleni kärntõvest räsitud. Päeval oli ta kogu aeg peidus mõne kaldale tõmmatud paadi all. Öösel käis ta eemalt kannul hulkuvate koerte karjadel, kes suundusid mägedesse, otsima luudpõõsa- ja põldmarjapuhmastesse eksinud talleid, et need elusalt nahka pista, sest neid sundis tagant nälg ja metsik loomus, ning kes tulid koi-du ajal alla sadamasse ootama kalarappeid, mida kalurid viskasid kalapoe ees kaldale. Alguses tegi tema ükskõiksus mul meele kibedaks. Hiljem, ühel heal päeval, hakkas ta mul kannul käima ja nüüdseks on ta seda teinud kuus aastat, nüüd jagab ta minuga õnne ja õnnetusi, temast on saanud mu elu kõige lähedasem ja õilsam osa.

Kõrgelt tuultele avatud ukسلävelt, kust meri oli näha, vaatasin oma maja ees tihti nendel rahututel ärkvelolekuaegadel, kui kuri palavik mind selleks sundis, kuidas kalameeste paadid läksid kuu poole, ja kuulasin merekarpide kaeblikku häält, mis eemaldus hõbedases udus. Mägedes süttisid karjaste lõkkes, hulkuvad koerad ulgusid luudpõõsatihnikuis, meri hingas magusalt mu ukse ees. Ja ma panin järsku tähele, et mu jalge ees kerra tõmbunud Febo soojas pilgus oli mulle mõeldud kurba ja õilsat etteheidet. Nii saingi tundma kurbuse pärast kummalist häbi, peaaegu kahetsust; tundsin tema ees justkui häbelikkust. Tajusin sellistel puhkudel,

et Febo põlgab mind: ta vaatas mind küll valuga, küll õrna soojusega, aga tõsi on see, et tema pilku varjutas miski, milles oli ka põlgust. Nii ei olnud mul ajapikku enam mitte ainult kaaslane, vaid ka kohtumõistja. Ta oli minu väärikuse vardja, minu *dorufõrema*.¹

Mõnikord, kui üksindus mu südant rohkem pitsitas, ei näinud ma ta silmis seda kannatlikku ootust, mida paljud koera silmist välja loevad, vaid pikka, raskesti mõistetavat pilku täis varjatud tähendusi. Tundsin tema kohalolu nii, nagu ta oleks vari, minu vari. Ta oli kui mu hinge peegel. Ta aitas mul ainuüksi oma kohalolekuga uuesti jõuda teispoole head ja kurja — see on inimese elus selguse ja tarkuse esimene eeltingimus. Ja ka praegu, võibolla rohkemgi kui toona, tunnen ma, et Febo on minu moodi, et ta ei ole midagi muud kui mu südametunnistuse peegel, mu salaelu peegel. Lõpuks on ta minu enda portree, portree kõigest, mis minus on sügavat, sisemist, vaistlikku. Ütleksin isegi, et ta on mu ilmutis.

Nüüd tunnen temas ära oma salapärasemad liigutused, oma ebakindlamad silmapilgud, oma kahtlused, oma hirmud, oma lootused. Tema väärikus inimeste ees on minu oma, tema üleolev julgus inimeste ees on minu oma, tema üleolev julgus elu ees, tema põlgus inimeste lihtsakoeliste tunnete vastu on minu oma. Tema kõlbeline südametunnistus on minu oma. Ta on aga minust palju tundlikum ebamääraste ettekuulutuste suhtes, looduse häälte suhtes. Tema äärmuslik tundlikkus täidab mind sageli kummalise kartusega, milles on ühtlasi suurt lootust. Ja sugugi mitte siis, kui ta kuuleb kaugelt lähenemas kurbi tunde või süngeid mõtteid, mis on nagu ei tea kust tuule poolt kohale toodud surnud putukad, vaid siis, kui ta heidab pikali mu jalge ette, kõrvad püsti, pilk tähelepanelik, ja hoiatab mind nähtamatu kohalolu eest, mis on mu ümber, varju eest, kummituse eest, kes kord läheneb, kord kaugeneb, kes riivab mu otsaesist, kes luurab mind aknast. Febo liigutustest saan aru, kas salapärane kohalolija on lähedal või kaugel, ja iga kord, kui Febo kargab üles ja haugub raevukalt ja meeleheitlikult ja vaikib siis rahulikult ja tuleb, et panna koon

¹ Vanakr k ihukaitsja.

mu põlvele, tean ma, et vari põgenes, et mu puhkust ega tööd ei ähvarda enam ükski oht.

Ühel päeval pöörab Febo mulle pilgu, et jumalaga jätta, ja lahkub igaveseks. Nagu Alkestis läheb ta mu majast ära ja pöördub veel mõne korra tagasi vaatama: pisaraist looritatud taevasinistes silmades näen siis säramas ülimat kaastunnet ja armastust. Mu ainus sõber, mu kõige kallim vend jätab mu igaveseks maha. Ta ei tule enam kunagi tagasi. Ma jään üksi tule äärde istuma, lahtine raamat põlvedel, ja mul ei ole julgust pöörata nagu lahtise ukse poole. Aga ma olen kindel, et Febo kutsub mind kunagi sealt kaugelt! Tema väsinud ulg kutsub mind öö sügavusest. Ja ma tean, et lähen tema juurde, et see on tema ja minu saatusest määratud. Siis me läheme siit ära kuupaistel kõrges rohus jõeäärt mööda ja Febo haugatab rahulolevalt: me läheme ära kahekesi nagu kaks vana sõpra, nagu kaks kallist venda, me müttame ja ajame teineteist taga rõõmsas mängus, millel ei ole lõppu.

KURT ERICH SUCKERT (ps a-st 1925 Curzio Malaparte (sõnamäng Bonapartega); 1898–1957) oli Itaalia sõjakorrespondent, ajakirjanik, kirjanik ja diplomaat. Läänud vabatahtlikuna Esimesse maailmasõtta, sai ta vapruste eest medaleid ja elas üle gaasirünnaku. Liitus fašistliku parteiga ja võttis 1922. aastal osa marsist Rooma. Külastas 1929. aastal Nõukogude Liitu, kus kohtus Stalini, Gorki, Majakovski, Bulgakovi jt-ga. Selle reisi kirjeldusel põhineb postuumselt avaldatud lõpetamata romaan *Il ballo al Kremlin* (Kremlis ball, 1971). Sai rahvusvaheliselt kuulsaks teosega *Technique de coup d'état* (Riigipöörde tehnika, 1931), milles naeruvääristas Hitlerit. Visati 1933. aastal fašistlikust parteist välja, pagendati Lipari saarele, istus mitu korda vangis.

Teise maailmasõja ajal oli ajalehe *Corriere della Sera* sõjakorrespondent, kirjeldas olukorda Kreekas, Ukrainas, Varssavi getos, Soomes jm ning avaldas nähtu kohta hiljem maailmakuulsaks saanud raamatu *Kaputt* (1944; eesti k katkendid novellikogus *Kriket Poolas (Loomingu Raamatukogu 38/39, 1976, tlk Aleksander Kurtne, kes oli autori-ga 1943. a Rooma vanglas kohtunud; tervikuna Kaputt, 2005, tlk Mailis Põld)*. USA vägede saabumise järgset kaost Napolis 1943. aastal kujutas rahvusvahelises menukis *La pelle* (Nahk, 1949), mille Vatikan lisas

keelatud raamatute nimekirja. Sõja järel liitus kommunistliku parteiga, hakkas filmirežissööriks, külastas Hiinat, kus kohtus Mao Zedongiga, ja väidetavalt pöördus enne surma katoliiklusse.

Jutustus “Selline koer nagu mina”, mis vastandub õõvastavatele sõjakajastustele ja näitab autorit lüürilisemast küljest, avaldati esimest korda maagilis-realistlikus kogumikus *Donna come me* (Selline naine nagu mina, 1940). 1933. aastal Lipari saarel elades leidis Malaparte endale ühe truu ja mõistva kaaslase — koera Febo. Postuumselt avaldatud loo “Febo cane metafisico” (Febo, metafüüsiline koer, 2018) ühes versioonis kirjutas Malaparte: “Ma ei ole kunagi armastanud ühtegi naist, ühtegi venda, ühtegi sõpra nii nagu Febot.”

M. R.

KINKEAUTORSUS NII JA TEISITI

Talis Bachmann, Kaja Rahu, Mati Rahu¹

Autorsuse määramise juhendid kujutavad autoriks saamise otsuseid mustvalgena, vaadates sisuliselt mööda olulistest teguritest, mis loovad eetiliselt halle alasid.

Lauren A. Maggio jt (2019: 1253)

Et autorsus on teadustöö valdkonnas ainus valuuta, püüab ettenägelik teadlane seda maksimeerida samamoodi nagu ettevõtja kasumit.

József Kovács (Kovacs 2017: 51)

Pole saladus, et paljudes teadusvaldkondades on viimase poole sajandi vältel artiklite keskmine autorite arv suurenenud. Selle põhjuseks on uuringute keerustumine, nende mahu suurenemine, metoodika mitmekesisustumine, tiimitöö hoogustumine, tehniliste rakenduste sagenemine, interdistsiplinaarse ja rahvusvahelise koostöö laienemine, avaldamissurve ja nn kinkeautorsus² (Adams jt 2019; Eriksson jt 2018; Hosseini jt 2022; Khezzr,

Artiklisse paigutatud illustratsioonid on etteantud teksti põhjal loonud tehisarv aadressil www.bing.com/create.

¹Autorid on reastatud perekonnanimede tähestikjärjestuses. Artikli kirjutamise algatus ja käsikirja esmaversioon kuuluvad senioriautorile; omavahelise konsensusliku kokkuleppe järgi on kõik autorid kaasesi-autori staatuses.

²Kinkeautorsuse tähenduses oleme artikli eesmärkidest lähtudes võrdväärseks pidanud ingliskeelseid termineid *gift authorship*, *honorary authorship*, *courtesy authorship*, *prestige authorship*, *coercive authorship* ja *pressured authorship* (Elliott jt 2017; Whetstone jt 2022).

Mohan 2022; Wren jt 2017). Vaatame selles artiklis lähemalt, millega on kinkeautorsuse puhul tegu.³ Olgu kohe öeldud, et kinkeautorsuse määratlemise suhtes ollakse riigiti, teadusvaldkonniti, institutsiooniti, teadustiimiti ja ajakirjati küllaltki erinevatel seisukohtadel.

Hea teadustava kokkuleppes (Hea teadustava. 2017) on peetud taunitavaks autorsuse omistamist inimestele, “kes ei vasta autorsuse kriteeriumitele”. Millistest kriteeriumidest tavaliselt jutt käib?

ICMJE KRITEERIUMID

Kriteeriumid, millest enim räägitakse, avaldas esmakordselt 1979. aastal rahvusvaheline meditsiiniajakirjade toimetajate komitee (International Committee of Medical Journals Editors — ICMJE). Neid ICMJE kriteeriume, mida tuntakse ka Vancouveri reeglitenä, on aja jooksul mõnevõrra kohendatud ja komitee soovitusel kohaselt peab iga autor vastama neljale kriteeriumile (ICMJE 2024):

- oluline panus teadustöö kontseptsiooni või uurimiskavandi väljatöötamisse või andmete kogumisse, analüüsi või tõlgendamisse JA
- käsikirja mustandi kirjutamine või selle täiendamine olulise intellektuaalse panusega JA
- avaldamiseks mõeldud lõppversiooni heakskiitmine JA
- valmidus vastutada töö kõigi külgede eest ning tagada, et küsimusi töö mis tahes osa täpsuse ja teaduseetikale vastavuse kohta uuritakse ning lahendatakse asjakohaselt.⁴

³Oleme kinkeautorsuse olemust ka varem käsitlenud (vt Rahu, Bachmann 2015). Käesolevas kirjutises vaatleme peaausjalikult hilisemaid seisukohti kinkeautorsuse ulatuse, tõlgendamise ja vältimise teemal.

⁴ICMJE soovitustes toodud lisaselgituse järgi vastutab iga autor oma tööloigu eest ja teab, mis osa tööst on teinud iga kaasautor. Ühtlasi peaksid autorid olema kindlad oma kaasautorite panuse vastavuses teaduseetikale.

Viimane kriteerium lisati 2013. aastal ja seda on peetud mitte niivõrd selgust lisavaks, kui pigem segadust tekitavaks, s.t mitut tõlgendust võimaldavaks (Helgesson, Eriksson 2018). Sellest johtuvalt piirdub osa ajakirju kolme esimese kriteeriumiga (Uijt-dehaage jt 2018).

ICMJE järgi tuleks uurimistöösse ja artikli kirjutamisse mõnevõrra vähem panustanud, s.t kõigile neljale kriteeriumile mittevastavaid inimesi tunnustada nende nime mainimise ja töö iseloomustamisega tänuavalduses. See tähendab, et kui inimene kõigile ICMJE kriteeriumidele ei vasta, ei vääri ta autoriks nimetamist. Kui inimene on täitnud kõigi kriteeriumide nõuded, peab ta olema autor. Kui keegi on oma olematu või tühise osaluse eest töös siiski kirjast autorina, räägitakse kinkeautorsusest.

Autorsuse kinkimine on lubamatu, kuid pole siiski nii taunitav kui andmete võltsimine, tulemuste väljamõtlemine või plagieerimine. Sestap käsitatakse viimati nimetatud kolme teguviisi **väärkäitumisena teaduses** (ingl *research misconduct*⁵), samal ajal kui kinkeautorsust — nagu ka näiteks huvikonflikti varjamist, publikatsioonide jupitamist ehk viilutamist (*salami slicing*, *salami publication*, *segmented publication*; joonis 1), varem avaldatud oluliste uurimuste eiramist ja uuringute tegemist eetikakomitee loata — peetakse **küsitavaks uurimistavaks** (*questionable research practice*).⁶

KINKEAUTORSUSE TEKE JA ESINEMUS

Kinkeautorsuseks nimetatav staatus tekib mitmeti (Bavdekar 2012; Cutas, Shaw 2015; Elliott jt 2017; Jabbehdari, Walsh 2017; Lapeña 2019; Macfarlane 2017; Rees jt 2019; Sismondo 2009; Smith jt 2020a). Vahel pannakse autorina kirja inimene, kes on

⁵Edaspidi on sulgudes esitatud ingliskeelsete sõnade eest lühend “ingl” ära jäetud.

⁶Piir väärkäitumise ja küsitavate uurimistavade vahel on kohati hägune. Käivad arutelud, kas termin “väärkäitumine teaduses” hõlmab seksuaalset ahistamist, sabotaaži, statistika petlikku kasutamist või olulise huvikonflikti mahavaikimist (Resnik 2019).

Joonis 1. Publikatsioonide jupitamist ei pea 23% Eesti teadlastest üldse probleemseks (Simm jt 2023: 16).

saanud uurimistiimile teadustoetuse või tegelnud mingi struktuuriüksuse üldjuhtimisega, kuid pole vaadeldava artikli valmimisega rohkem seotud olnud. Autorsus võidakse anda vanemale kolleegile, kes mentorina on suunanud mõne autori teadusettegemist ning kelle nimi lisatakse austuse või tunnustuse märgiks. Juhuseid, kus noorem autor ise pakub autorsust vahetule juhile või kogenumale kolleegile, kes tegelikult pole vajalikul määral artikli valmimisele kaasa aidanud, nimetab József Kovács “tuntud traditsiooniks” (Kovacs 2017). Eks sellises “traditsioonis” hingitse lootus, et kinkimise kaudu sillutatakse endale teed teaduskarjääri tegemiseks.

Teinekord võetakse kaasautoriks nimekas teadlane, kel pole selle uurimistööga mingit pistmist, ent tema tuntuse abil loodetakse suurendada artikli avaldamise tõenäosust mõnes mainekas ajakirjas.⁷ Teatakse juhtumeid, kus variautori kirjutatud käsikirja üllitamiseks otsitakse vastavas teadusvaldkonnas tuntud isikuid,

⁷Silmapaistva teadlase kaasamine tõstab ka artikli viidatavust ja elavdab viitamist kaasautoritegi töödele (Betancourt jt 2023). Säärane

kellele makstakse nõusoleku eest autoriks hakata. Või maksab keegi ise, et autoriks saada. Et teadustiimi pale tervikuna jume-kam välja paistaks, pannakse mõnikord autoriks kolleeg, kes pole viimastel aastatel suutnud (piisaval arvul) artikleid üllitada. Va-hel tuleb ette, et kinkeautorina torgatakse artiklisse kaitsmistäht-aja ületanud doktorant õlitamaks tema karjääri ja ühtlasi paran-damaks asutuse renomeed. Või siis pannakse artiklist artiklisse autoriks kõik tiimi liikmed, olenemata nende osalusest publitsee-ritavas töös. Sel moel soovitakse kaaslasi tegutsema innustada ja tiimi ühtekuuluvustunnet turgutada. Ühtlasi välditakse niiviisi tei-nekord tülikaid vaidlusi, kes väärib autoriks saamist ja kes mit-te. Pole üllatav, et asutuse hierarhiaredeli kõrgemal pulgal asuv, uuringus mitteosalenud ülemus ülendatakse autoriks lihtsalt pu-gemise eesmärgil. Juhtub sedagi, et uuringuga mitteseotud üle-muse nimi ilmub autorite sekka sunduse tagajärjel võimu ilmin-guna — kas siis otsese käsu korras või vastuvaidlemist mittesalli-va teadaandmisega, et nii on siin kogu aeg kombeks olnud. Võib enam-vähem kindel olla, et kinkeautorsuse osakaal artiklites sõl-tub autorite ja ajakirjade kultuuritaustast ning pikaajalistest tradit-sioonidest riigis. Lähtudes vajadusest olla poliitiliselt korrektne ja johtuvalt kindlate sellesisuliste uurimistulemuste puudumisest, jätame siinkohal selle teema käsitlemata.

Kinkeautorsus tekib tihti koostöö sildi all. Koostöö on aega-de algusest olnud inimtegevuse loomulik osa,⁸ kuid selle vää-rastunud vormis lisatakse publikatsioonile teenimatult kaasauto-reid, et luua teadussaavutuste vaagijatele mulje, nagu oleksid asu-tused või struktuuriüksused teinud ühisuuringuid; ja lõpuks näge-vat pikk autorite nimekiri lihtsalt hea välja. Tuntakse *quid pro quid*-kinkimist: vastutasuks on kas kinkija enda hilisem ülendi-mine kaasautoriks või mõne muu teene osutamine (joonis 2).

kaasamine võib suurendada toimetaja huvi parandada ajakirja mainet ning kasvatada tema valmidust usaldada autoreid ja nende töö kvalitee-ti, samuti muuta retsensendid järeleandlikumaks autoriteedi survele.

⁸Biomeditsiiniliste uuringute väärtuse hindamiseks esitatud 100 mõõdiku seas (Guthrie jt 2016) on omal kohal “kaasautorsuse tase” sel-gitusega, et tihti peetakse tunnustuse mõõdupuuks rahvusvahelist koos-tööd.

Joonis 2. “Täna teid, proua juhataja, kasuliku diili eest! Meie paneme teid kolme teadusartikli esiautoriks, teie ei paiguta meie osakonna töötajaid avatud tegevuspõhisesse kontorisse.”

Tihti upitatakse inimene autorite hulka või koguni esiautoriks seepärast, et parasjagu on kaalul tema akadeemiline karjäär või teadustoetuse saamine (Smith jt 2020a).

On kujunenud kombeks, et mingi sats autoreid rändab automaatselt ühest artiklist teise, sest nad on kunagi uuringu tegemises osalenud. Et kogutud andmestik on rikkalik, kasutavad uued tegijad, eelkõige doktorandid, seda oma töös ja avaldavad uurimistulemusi, mistõttu artikli kirjutamisse sisuliselt mittekaasatud inimesed naudivad püsivat kaasautorsust. Nagu oleme varem märkinud, mõistavad sellise asjakorralduse hukka eelkõige just kiivad kiibitsejad, “need, kes ise ei ole artiklikonveieri ääres veel kohta sisse võtnud” (Rahu, Bachmann 2015: 8).

Tim Albert ja Elizabeth Wager (2003: 32) on tabavalt nentinud: “Üks probleem seisneb selles, et inimesed, kes käituvad autorsuse suhtes ebaeetiliselt, järgivad lihtsalt kohalikke tavaid.” Nii kuidas kogenumad kolleegid ees, nõnda uusikud järel. Piir-

kondlikust kultuurist sõltumatult on aga paljudes madala organisatsioonikultuuriga asutustes osal ülemustest lausa veres pidada loomulikuks enda arvamist autoriks ainuüksi seetõttu, et nende loal edastatakse teadurile mingi valim riiklikust andmekogust (joonis 3). Sellise “maailmavaate” järgi peaksid meist paljud, kes on kasutanud Eesti rahvastikuregistri või statistikaameti andmeid, lisama kaasautoriteks andmehaldurite otseseid või kaudseid juhte.

Joonis 3. Loomaregistrite osakonna juhataja: “Kullake, kui sa pistad oma artiklisse kasvõi ühe meilt saadud arvu koerte, kasside, hobuste või veiste kohta, pead panema minu ja mu vanemassistenti kaasautoriks. Selge?”

Seega tekib olukordi, kus autor seisab silmitsi räpaste käte dilemma, mis USA filosoofi Michael Walzeri (2007) käsituses puudutab eriti poliitikuid. Nimelt tuleb teha valik kahe halva teo vahel ning otsustada, kas mingi olulise moraaliprintsipi hülgame aitab ära hoida mõnda ähvardavat traagiliste tagajärgedega sündmust. Nagu William Bülow ja Gert Helgesson (2018) on kirjeldanud, võib tekkida pantvangidraamat meenutav olukord, kus juurdepääs biopankadele, andmebaasidele või haruldastele tehnikaseadmetele on mõne inimese kontrolli all. Kui autorsust nõudva

pantvangivõtja tahtmist ei täideta, jääb tegemata tähtis uuring või koguni uuringute seeria ning ohtu võidakse seada kogu teadustiimi saatus. Järelikult võib olulise töö jätkamise nimel olla õige tegu aktsepteerida pantvangi-autorsust hoolimata teadmisest, et sulle jäävad räpased käed.

Kaasautoriiks saamise hõlpsus ilmneb paljudes rahvusvahelistes uuringutes, milles üldisema ülevaate saamiseks pöördutakse riigiti kontaktisikute poole ja soovitakse neilt saada ühisesse katlasse mingeid kergelt leitavaid arve või rutiinselt tegutseva registri andmeid. Andmeanalüüs toimub andmeläkitajast kusagil kaugel ja selle tulemused tuuakse artikli kujul lausa kandikul kätte. Üliväikese panusega kontaktisik arvatakse kaasautoriiks — üheks mitmesaja hulgast. Sellise kaasautori panus käsikirja valmimisest seisneb üksnes jälgimises, et tema ja ta asutuse nimi oleksid õigesti kirja pandud. Tavaliselt viidatakse niisugustele ülevaateartiklitele päris ohtralt ja kaasautori publitseerimisviljakus kerkib seeläbi jõudsalt. Meil on kogemus, et toimetusse saadetud käsikirja retsensent, kes on ise mingi ülevaateartikli kaasautor, kirjutab oma hinnangusse sisse soovi(tuse) sellele artiklile viidata. Üldjuhul tullakse retsensendile vastu, sest kes see ikka tahab riskida käsikirja tagasilükkamisega. Loomulikult on selline praktika vastuolus soliidsete teaduskirjastuste hea tava või reeglitega, sest peetakse lubamatuks, et retsensent nõuab (eriti veel *expressis verbis*) oma tööle viitamist sisulise põhjendusega.

Ehkki kinkeautorsus on osalistele enamasti meeldiv ja/või kasulik, kaasnevad sellega mitmed ohud ja negatiivsed tahud. Teaduseetika riivamine — kui kaasautorsus pole põhjendatud — on ilmne. Ent isegi kui *de facto* kinkeautoriiks olemine on sujuvalt läbinud autorsuse eetikavalve kadalipu — põhjendatud seoseid avaldatud tööga on ju põhimõtteliselt palju —, võib kinkeautor “vitsa saada” mujal. Olles ennast heas usus ära kinkinud, ei pruugi kinkija olla piisavalt kursis kõigega, mis võiks uurimust ohustada hiljem — s.o pärast avaldatu muutumist teadlastest kolleegide lugemisvaraks. Millistest ohtudest käib jutt? Ohte on mitu, kuid vaatame neist üht tõsisemat. Viimastel aastatel on plahvatuslikult sagenenud üllitatud artiklite tagasivõtmine (*retraction*; Vuong jt 2020), mille kohta uurimuse avaldanud ajakiri esitab

selgitava lühisõnumi (nt tulemuste fabritseerimine, valedetele järeldestele viinud ebapädev (statistiline) analüüs, plagiaat vms). Ennast kinkinud kaasautor on seega oma mainet kahjustanud. Kui tagasisivõtmise põhjus on “tehniline” — kellel siis uurimistöös apsakaid ei või juhtuda! — ja tegemist pole andmete võltsimise ega plagiaadiga, siis pole tagasisivõtmine mainele hukutavalt saatuslik. (Seda enam, et kriitikud, tänu kelle tööle ja teadmistele tagasisivõtmiseni jõuti, on teadlastena hästi kursis n-ö tööõnnetuste võimalusega uurimistöös.) Kui aga ennast kinkida võimaldanud teadlane osutub teaduseetika räige rikkumisega “pärjatud” artikli kaasautoriks, on lugu nürum.

Kui sageli kinkeautorsust esineb? Statistika on kõnekas. 2021. aastal lõppenud uuringu järgi (Reid jt 2021), mis hõlmas 34 riigi 64 011 teadlast, oli 64% neist oma viimase kolme aasta artiklites vähemalt korra kogenud kinkeautorsust. Riigiti kõikus see näitaja vahemikus 49–76%. Teadusvaldkonniti oli pilt järgmine: arstiteadused (k.a biomeditsiin) 77%, loodusteadused (k.a tehnikateadused) 70%, sotsiaalteadused 55% ja humanitaarteadused 38%.⁹ Olgu teadmiseks, et teadlastelt küsiti, kas nende autorsuses ilmunud artiklites oli autorite hulgas neid, kelle panus polnud piisav; ei uuritud, mis kriteeriumide alusel nad ebapiisavuse üle otsustasid.

Need üsnagi värsked arvud kinnitavad veel kord ammust teadmist, et suur osa teadlaskonnast tunnistab oma teguviisiga kinkeautorsuse lubatavust — hoolimata asjaolust, et see on vastuolus teaduseetiliste arusaamadega.

ICMJE autorsuse kriteeriume aluseks võttes tuvastati 2010. a ökoloogiaajakirjades 78% artiklite puhul kinkeautorsust (Logan jt 2017). Aastatel 2008–2013 seitsmes kirjastuse PLOS (Public Library of Open Science) ajakirjas ilmunud 87 002 artikli analüüs näitas, et autorid täitsid kõiki autorsuse nõudeid harva, näiteks artikli kirjutamisega oli neist ametis olnud 46% (Larivière jt 2016). 74% 2014. aasta 18 biomeditsiiniajakirja artiklite kirjavahetajaautoritest tunnistas, et nad on oma karjääri jooksul kogenud

⁹Need protsendid on välja loetud abijoontega punktdiagrammilt (Reid jt 2021: 35).

kinkeautorsust (Schroter jt 2020). 2016. aastal oli viies dermatoloogiaajakirjas kinkeautorsusega 32–53% artiklitest (Kayapa jt 2018). Autorsuse kriteeriumidele ei vastanud aastatel 2014–2016 neljas radioloogiaajakirjas ilmunud artiklitest 54% (Eisenberg jt 2018). 2014–2015 kirurgiaajakirjades ilmunud artiklite autoritest 54% möönis kinkeautorsuse olemasolu oma publikatsioonis (McClellan jt 2019). 2016. a viies kirurgiaajakirjas oli 44% artiklite autorite hulgas vähese panusega inimesi (Luiten jt 2019). 2017. aastal oli viies kardiokirurgiaajakirjas 59–70% artiklite autorite hulgas vähemalt üks inimene, kes ei vastanud autorsuse nõuetele (Noruzi jt 2019).

Kirjastuse Elsevier viiteandmebaasist Scopus juhumeetodil võetud valimi küsitlusel tunnistas 38% vastanutest, et kinkeautorsus on (väga) sage (Malički jt 2023). Eesti eeluuringu järgi märkis 41% vastanuist, et nende kolleegidele on autorsust kingitud (Simm jt 2023).

Siiski oleme sunnitud arvama, et kinkeautorsuse levimusemäär on alahinnatud. Seda põhjusel, et autorsuse kinkimine on muutunud paljude asutuste organisatsioonikultuuri lahutamatuks osaks. Seetõttu peetakse loomulikuks, et kaasautorite nimistu täieneb isikutega, kes on toredad inimesed — ega see meil siis tükkki küljest võta, kui torkame nendegi nimed käsikirja. Ja kas suuremeelsus pole hea asi? Selline kultuur, mis ilmneb inimeste hoiakutes ja käitumises, ei võimaldagi teadvusse ega huultele kerkida mõru maiguga sõnal “kinkeautorsus”, rääkimata juba kinkeautorsuse esinemuse adekvaatsest mõõtmisest. Alasti tõde on see, et ehkki enamik teadlasi avalikult taunib kinkeautorsust, tunnevad paljud siiski survet autorsust kinkida, sest kinkimismäng on lihtsalt nii hoogne ja laialdane (Fong, Wilhite 2017). Tunnistatakse avameelselt — kui teie uuringud kuuluvad teadusvaldkonda, kus kinkeautorsus on levinud ja tulusaks osutunud, siis paljutöötav vastumeede teiste manipuleerimisele on... viljelda kinkeautorsust ise.

TEISTSUGUSED KRITEERIUMID

Higgsi bosoni massi mõõtmisest kõneleval artiklil on 5154 autorit (Aad jt 2015), kellest kuue töökoht tollal oli Tallinnas asuv Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut. Mis juhtuks, kui hea teadustava teoreetik võtaks pihku “Hea teadustava rakendamise juhendi” ja “Euroopa teaduseetikakoodeksi”, läheks neist kellegi juurde ja hakkaks pinnima, kas ta ikka on täisvereline kaasautor ning täitnud kõik neli ICMJE autorikssaamise kriteeriumi? Ilmselt selgitataks talle kannatlikult, et juba ammu talitatakse tuumaja elementaarosakeste füüsikas teistmoodi (Biagioli 2000; Birnholtz 2008; Kahn 2018; Pritychenko 2016). Nimelt tugineb selline “hüperautorsus” (rohkem kui 1000 autoriga artiklid) arusaamale, et seda uurimistööd ei oleks saanud teha kõigi nimetatud isikute panuseta, tiimitöötä. Publikatsioon — olenemata igapäevase töö iseloomust ja osalusmäära — on sündinud tänu tuhandete teadlaste, inseneride, tarkvaraarendajate, statistikute ja tehnikute ühistele jõupingutustele, kes kõik väärivad autoriks olemist. Autoriks olemine tähendab siin kuulumist tiimi, mitte käsikirja kirjutamist või selle ülevaatamist (Ioannidis jt 2018). Nii toimub asi mitmes muuski teadusvaldkonnas (kosmoseteadus, kliiniline meditsiin, immunoloogia, molekulaarbioloogia ja geneetika), mis paistavad silma autorite ülirohkusega. Loomulikult ei saa nende puhul kehtida ICMJE nõue, et **iga** kaasautor oleks teadustöö kontseptsiooni ja käsikirja kirjutamisse andnud **olulise** panuse. Kas on mõeldav, et praeguse rekordiomaniku, 15 025 autoriga artikli (COVIDSurg... 2021; vt ka Nogrady 2023) valmimisel õnnestus täita ICMJE kriteerium, mille järgi iga kaasautori ülesandeks oli “käsikirja mustandi kirjutamine või selle täiendamine olulise intellektuaalse panusega”? Kas on arukas eeldada, et näiteks 30 autoriga artikli puhul teenitakse autori staatus välja ühe või teise lause muutmise teel korralikus mustandis? Või võtame hoopis omaks, et pigem on piirdutud teiste kirjutatu heakskiitmisega (Morreim 2021)?

On nenditud, et ICMJE kriteeriumides sisalduv “oluline panus” on ebamäärane ja täpsemalt määratlemata väljend, sest puuduvad vahendid sedastamiseks, kui oluline peab “oluline” ole-

ma (Cutas, Shaw 2015; Helgesson 2015; Smith jt 2020b; Teixeira da Silva 2023), ja seega on kriteeriumide järgimine küsitav. Järsku võib kõige olulisem olla hoopis kellegi autorite hulka mittekuuluva X-i kriitiline ja suunav küsimus kaks aastat tagasi toimunud teaduskonverentsil, kus tulevase artikli meetodit kirjeldati?! Pealegi liigitub “oluline” koos “huvitava” ja “tähtsaga” teaduskirjutiste kõige mõttetumate ja ülepruugitumate sõnade hulka (Ledbetter 2012). Õigus otsustada “olulise” panuse üle kuulub autoritele, kuid nende seisukoht võib mõne arvustaja silmis ometigi ebaeetiliseks osutada. Olulise ja ebaolulise eristamiseks puudub protsentides esitatav künnis. Olulise panuse uuringusse võivad anda ka inimesed, kes on artiklile vähe töötunde kulutanud, kuid “kelle kogemused, teadmised, originaalsus või loovus viivad teaduslike avastusteni” (Swiss... 2013: 18).

ICMJE kriteeriumidele, mida on nimetatud koguni rahvusvaheliseks autorsuse standardiks (Macfarlane 2017), heidetakse veel ette nõuet, et iga autor peab vastama **kõigile** neljale kriteeriumile. Tegelikuses tähendab see, et valmib käsikirju, mille autoriks ei sobi ükski asjaosaline (Moffatt 2013). Kui näiteks õppejõud pakkus doktorandile suurepärase idee ja doktorandil valmis selle põhjal käsikiri, mille õppejõud kohendamise järel heaks kiitis, siis ICMJE kriteeriumide järgi ei sobi kumbki neist autoriks (Shaw 2011). Samasugusele järeldusele mitmikautorsuse puhul on jõutud ka USA Riikliku Teaduste Akadeemia konsensusdokumendis (National... 2017: 143): “Teadusvaldkondades, kus kasutatakse tööks keerulisi seadmeid ja luuakse suuri andmemahate, võib ette kujutada olukordi, kus ükski autor ei vasta ICMJE kriteeriumidele.” On leitud, et range kinnipidamine ICMJE kriteeriumidest takistab inimese autoriks arvamist paljude tegevuste puhul, millela teadusuuringuid on võimatu teha (Larivière jt 2016). Et teadlaste arusaam autorsuse väärimisest võib nimetatud kriteeriumidest lahkneha, süüdistatakse mõnikord teadlasi autoriks saamises teenimatult (Goddiksen jt 2023). Pealegi ei pruugi mitme teadustiimi koostöös sündinud uurimustes iga kaasautori tegelik panus ajaosalistele endile ega kõrvalseisjatele ilmne olla (Claxton 2005). Kokkuvõttes — juhiste olemasolust hoolimata osutab probleemse autorsuspraktika püsivus autorsusega seotud

keerulistele küsimustele, mida juhised piisavalt ei kajasta (Norman jt 2021).

Kui kõrvale jätta ilmselge väärkäitumine — autorite lisamine sundusega või mingil sobimatul eesmärgil, olgu selleks lipitsemine, austuse või tänu avaldamine, käsikirja publitseeritavuse suurendamine, semutsemise väljendamine, küündimatute kolleegide upitamine, tiimivaimu tsementimine, vastuteene ootus või koostöö matkimine¹⁰ —, siis moodustab erineval määral töösse panustanud inimeste arvamine või mittearvamine autorite hulka **ulatusliku halli ala**. Ülemäärane rangus või liigne leebus otsustab siin, kuhu parajasti paigutub piir eetiliseks ja ebaetiliseks peetava autorsuse vahel.

On jõutud mõistmiseni, et ICMJE kriteeriumid ei kajastu praeguses autorsuspraktikas (Kornhaber jt 2015; Moffatt 2013). Teisisõnu — see, mis ühele ajakirjale tundub eetiliselt laitmatu, võib mõne teise hinnangul olla kinkeautorsuse musternäide. ICMJE kriteeriumid on liiga ranged ega arvesta paljudes teadusvaldkondades toimuvat: uuringute keerukuse ja haarde märkimisväärse kasvuga on suurenenud paljude erialade spetsialistide koostöö ning olemuslikult on tegemist **tiimiteadusega** (Cooke, Hilton 2015; Fontanarosa jt 2017). Tiimiteadusele on omane autorite paljusus (joonis 4). Juba 1986. aastal kõlas prognoos: “Me liigume pidevalt selle poole, kus autorite arv ühe artikli kohta on lõpmatu” (Price 1986: 79). Säärane trend hoiab teravalt päevakorras küsimust, kes koostööpartneritest liigituvad autoriteks ja kes mitteautoriteks. Viimased paigutuksid artikli tänuavaldusse, ent paraku jääb seal esitatu lootusetult varju ega pälvi CVsse kandmist. Pealegi on retsensentidel ja ajakirjade toimetajatel sisuliselt võimatu teada, kas kedagi pole äkki isegi tänuavalduse tasandil ebaõiglaselt meenutamata jätetud.

¹⁰Pole välistatud, et kellegi sulest võib sündida usutav essee, milles põhjendatakse kinkeautorsuse evitamist kui paremate töösuhete loomise strateegiat.

Joonis 4. Metsaistutustalgutele saabus kaasautoritest vaid viiendik.

ICMJE kriteeriumide rangust on leevendatud sellega, et JA asemel on neis kirjutatud VÕI: kui üks kolmest esimesena loetletud nõudest on täidetud, oledki täieõiguslik autor.¹¹

2014. ja 2015. aastal tutvustati uut lähenemisviisi, kuidas tunnustada artikli valmimises osalenuid, ja pakuti välja 14 tegevuskategooriat kirjeldamaks iga autori tööd (Allen jt 2014; Brand jt 2015). Ajakirjatoimetajad koos Harvardi ülikooli, Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi ja Wellcome Trustiga töötasid välja klassifikatsiooni, mis sai nimeks CRediT (*Contributor Role Taxonomy* ehk kaasautorite rollide taksonoomia) ja annab võimaluse näidata autorite panust üksikasjalikumalt, sest autorite järjestusest — mille koostamise alus teadusharuti vaheldub — seda välja lugeda pole võimalik. CRediT-i kasutamine toob väidetavalt uurimistöösse suuremat läbipaistvust (McNutt jt 2018) ning seda klassifikat-

¹¹Nii näiteks on see kirja pandud *Neurology* seeriasse kuuluvate ajakirjade autorsuslepingus (vt www.neurology.org/neurology-journals-author-center#1.1).

siooni hakkas kohe juurutama kirjastus PLOS “suhteliselt valutuna autoritele” ja eeskujuna teistele kirjastustele (Allen jt 2019).

Ehkki algselt loodi CRediT autorite panuse kirjeldamiseks, on ta pigem mõeldud kajastama artikli ilmumisega lõppenud ühistegevust uuringu idee sünnist käsikirja valmimiseni. Jääb töö tegijate endi otsustada, kes uurimises-kirjutamises osalenutest väärivad autoriks nimetamist ja kelle osalust mitteamorina mainitakse tänuavalduses. CRediT-i võidukäik viis selleni, et 2022. aastal kiitis Ameerika Riiklik Standardite Instituut selle heaks ja kinnitas CRediT-i riikliku standardina (NISO 2022). Paljud ajakirjad on oma autorijuhendis sellele standardile ka osutanud. Näiteks Elsevieri kirjastuse elu- ja sotsiaalteaduste interdistsiplinaarsel ühisalal paikneva ajakirja *Consciousness and Cognition* juhendis seisab: “Läbipaistvuse tagamiseks palume kirjavahetajaautoritel esitada kaasautorite panus käsikirja valmimisse CRediT-i rollide kaudu.”

Vaatame nüüd lähemalt, mida CRediT endast kujutab, ja tee-me seda teadmise, et kinkeautorsuse ning selle välistamise üle otsustamine sõltub otseselt nii uuringu kui ka uuringut kajastava publikatsiooni sisu ja konteksti tundmisest.

PANUSTAJATE ROLLID

Standardit tutvustavas eessõnas öeldakse (NISO 2022: 4):

CRediT kasvas välja praktilisest tõdemusest, et teaduspublikatsioonide kirjeldamise ja autorite loetlemise bibliograafilised kokulepped on üha enam ajale jalgu jäänud ega suuda kajastada teadlaste panust avaldatud tulemustesse. Samal ajal on teadlased, rahastajad, akadeemilised institutsioonid, toimetajad ja kirjastajad ilmutanud üha rohkem huvi teaduspanuse läbipaistvuse ja selle sisulise info kättesaadavuse suurendamise vastu. Enamik kirjastajaid nõuab artikli esitamisel autorite rolli avaldamist — mõned struktureeritud vormis, mõned vabatekstina — ning samal ajal töötavad rahastajad välja teaduslikult rangemaid viise oma teadusinvesteeringute tulemuste ja mõju jälgimiseks.

Standardi kasutamine parandab iga uuringus osaleja ja teadustoetuse saaja töötulemuste jälgimise võimalusi, mis oma-

korda aitab hõlpsamini tuvastada võimalikke koostööpartnereid. CRediT'i loojate eesmärk on laiendada selle klassifikatsiooni kasutusala teistessegi teadusharudesse, et mitte piirduda ainult tervise- ja eluteadustega, mille tarbeks ta algselt loodi.

Teadustöö suurema läbipaistvuse tagamiseks, sealhulgas kinkeautorsuse vältimiseks, üritatakse CRediTiga anda lugejatele teada iga töös osalenu — autori või mitteautori tegevuse iseloom, standardi sõnastuses “panustajate roll” (*contributor role*). Seega pole rollide klassifikatsioon mõeldud mitte autorsuse määratlemiseks, vaid kogu selle töö kajastamiseks, mis võimaldab jõuda teaduspublikatsiooni ilmuniseni. Standardi tekstis on selgitatud (NISO 2022: 9): “Inimene võib olla panustanud teadustulemusse CRediTis kirjeldatud rollis, ilma et ta vastaks autorsuse nõuetele.”

CRediTis esitatud 14 rolli on järgmised:

- Kontseptualiseerimine: ideed; üldiste uurimiseesmärkide sõnastamine või täiendamine.
- Andmehooldus: haldustegevus tagamaks andmete märgendamist (metateabe loomine), andmete puhastamine ja uurimisandmete säilitamine (sh andmete tõlgendamiseks vajalik tarkvarakood) algse kasutamise ja hilisema taaskasutamise eesmärgil.
- Formaalne analüüs: statistiliste, matemaatiliste, arvutuslike või teiste formaalsete meetodite rakendamine uuringuandmete analüüsimisel või sünteesimisel.
- Rahastuse hankimine: rahalise toetuse hankimine projektile, mille tulemusena valmis kõnealune publikatsioon.
- Uurimine: teadus- ja uurimistöö tegemine, eelkõige katsete korraldamine või andmete/tõendite kogumine.
- Metoodika: metoodika arendamine või kavandamine; muudeldamine.
- Projekti haldus: uurimistegevuse kavandamine ja elluviimise juhtimine ning koordineerimine.
- Ressursid: uurimismaterjali, reagentide, abimaterjali (ainete), patsientide, laboriproovide, katseloomade, instrumenti-

de, andmetöötlusressursside või muude analüüsivahendite hankimine.

- Tarkvara: programmeerimine, tarkvara arendamine; arvutiprogrammide projekteerimine; algoritmide ja arvutikoodi rakendamine; olemasolevate koodikomponentide testimine.
- Järelevalve: vastutus teadustegevuse kavandamise ja elluviimise ülevaatamise ning juhtimise eest, sealhulgas juhendamine väljaspool põhitiimi.
- Valideerimine: katsete, uuringutulemuste ja muude teadusväljundite korratavuse/reprodutseeritavuse kontroll kas tegevuse osana või eraldi tegevusena.
- Visualiseerimine: avaldatud töö ettevalmistamine, loomine ja/või esitamine, eriti visualiseerimine ja andmete esitamine.
- Kirjutamine — esialgne mustand: avaldatud kirjatöö ettevalmistamine, loomine ja/või esitamine, eriti esialgse mustandi kirjutamine (sh sisuline tõlge).
- Kirjutamine — ülevaatamine ja toimetamine: avaldatud kirjatöö ettevalmistamine, loomine ja/või esitamine algse uurimusrühma poolt, eriti kriitiline ülevaatamine, kommenteerimine või ümbertöötamine — sh avaldamiseelsel ja -järgsel etapil.¹²

Nii autoril kui ka mitteautoril võib olla mitu rolli ja sama roll võib olla mitmel autoril või mitteautoril. Viimasel juhul võib panna määra täpsustada sõnadega “juhtiv”, “kaas-” või “toetav”.

Vaatame ajakirjas *PLOS Genetics* üllitatud artikli (Cheng jt 2023) näitel, kuidas on tööjaotust ja iga autori panust CRediT'i järgi kirjeldatud. Artiklil on 19 autorit kolmest riigist (Hiina, Holland, Taani), kes panustasid koostöösse järgmiselt:

Kontseptualiseerimine: Y. J.

Andmehooldus: M. Liu.

Formaalne analüüs: H. C., J. W., Z. Z.

Rahastuse hankimine: M. Liu, Y. J., Y. S.

¹²CRediT'i kriitikud (Matarese, Shashok 2019) on väljendanud oma nõutust selle “avaldamisjärgse” kommenteerimise jm paigutamise üle autorsusrollide loetelusse.

Uurimine: J. S., J. W., Y. G., Z. Z.

Metoodika: H. C., J. W., M. Li, R. L., Y. C., Z. Z.

Projektihaldus: Y. J.

Ressursid: L. Z., M. Liu, M. Li, S. H., W. L., Y. S., Z. Z.

Tarkvara: H. C., J. W., M. B., M. Li, Y. C., Y. G., Z. Z.

Järelevalve: Y. J.

Visualiseerimine: J. W., Z. Z.

Kirjutamine — esialgne mustand: H. C.

Kirjutamine — ülevaatamine ja toimetamine: H. C., J. A. L., J. W., M. Liu, R. H., R. L., X. W., Y. J., Z. Z.

Näeme, et pooled autorid ei olnud artikli kirjutamisse kaasatud. Üks autor (M. B.) tegeles ainult tarkvaraga, teine (Z. Z.) osales koguni seitsmes tegevuses. Kaks autorit (S. H., W. L.) piirdusid ressursside hankimisega. CRediTis loetletud rollidest jäi ainsana täitmata valideerimine.

Nogrady (2023) järgi piisab CRediTis autoriks saamiseks ühe rolli täitmisest ja (teise rollina) toimetusele läkitatava käsikirja lugemisest. Samas tundub eespool toodud *PLOS Genetics*i näite põhjal, et ka käsikirja lugemine pole oluline. Rahastuse taganud inimene, kes muul moel artikli valmimises ei osale, kvalifitseerub autoriks. On fakt, et paljudes rahastussüsteemides võivad suurte teadustiimide juhid kulutada peaaegu kogu oma aja rahastuse hankimisele või administratiivtööle. Kas nad siis ei väärigi tunnustamist kaasautorina? CRediT-i kategooriad “Rahastuse hankimine”, “Projektihaldus”, “Järelevalve” ja “Ressursid” võimaldavad tõesti lisada autoriks needki inimesed, kes artikli kirjutamises pole osalenud (Holcombe 2019). Sellised seisukohad on muidugi täielikult vastuolus ICMJE reeglitega.

USA Riiklik Teadusnõukogu peab CRediT-i sammuks edasi, mis aitab vältida tuginemist varasematele, kõikuva rangusega autorsusreeglitele ja annab aluse otsustada, kui palju tunnustust peaks iga autor publikatsiooni eest pälvima (Cooke, Hilton 2015: 187). CRediT võimaldab autoritena kaasata mitteakadeemilisi partnereid, keda tihti iseloomustatakse mitteintellektuaalsete või tehniliste ülesannete täitjatena ja kelle olemasolust teised autor-susjuhendid vaikivad (Miles jt 2022). CRediT võiks aidata tasan-

dada teadusvaldkonnaspetsiifilisi arusaamu autorsusest, et teadlased nendel erialadel, kus autorsuse määratlus on palju kitsam, ei oleks ebasoodsamas olukorras võrreldes teadlastega, kelle erialal määratletakse autorsust laiemalt (Johann, Mayer 2019).

Kui veidi kriitilisemalt hinnata, siis pole CRediT kinkeautorsuse taltsutamisel mingi imevahend ja võib selle sissehiilimiseks isegi pisut ust paotada. Ta annab küll võimaluse tunnustada kaasautorina inimesi, kes mõne muu süsteemi järgi on vääramatult tunnistatud kuuluvaks mitteautorite kilda, kuid ei takista “loomingulist” lähenemist autorite kirjanekule.

Tegelikult on olemas üks huvitav mitteautorite alaliik, kes on sisuliselt küll kaasautorid ja peaksid CRediT-i kriteeriumide järgi nende hulgas artikli esilehel näha olema, aga neid seal pole — seega on tegemist mitteautoritega. Kuidas selline paradoks võimalik on? Esimene ja ilmne variant on teadlik variautorsus (vt Rahu, Bachmann 2015), kus variautor nõustub töö avaldamisega (ja sageli teenib nii materiaalset tulu). On aga juhtumeid, kus tegelik kaasautor ei loobu sellest rollist mitte seetõttu, et peab käsikirja parandamist võimatuks, vaid pirtsutab täiesti teadusevälistel põhjustel. Näiteks ei taha ta näha ennast mõne konkreetse kaasautori seltskonnas. Juhtub muudki. Ühel siinkirjutajatest oli ajakirja toimetajana hiljuti mitte kõige meeldivam kogemus seoses omapärase pöördpildiga kinkeautorsusest, *à la* kommi äravõtmine lapselt (loe: kaasautoritelt). See omal alal maailma juhtivate teadlaste hulka kuuluv inimene, selmet olla tunnustatud kaasautorina nähtav ümber töötatud ning retsensentide ja toimetaja poolt heaks kiidetud artiklis, loobus kaasautorsusest omapärasel emotsionaalsel põhjusel. Nimelt oli ta keeldunud algsest käsikirjast välja jätta või viisakamalt ümber sõnastama kriitikuid solvavat väljendusviisi, ja kui toimetaja seda ultimatiivse tingimusena nõudis, loobus kaasautorsusest. Faktiliselt jäi talle aga variautorsuse sisuliselt põhjendatud staatus. (Teised autorid ei teinud muudatustest numbrit ja olid üksmeelselt nõus üllitama artikli viisakamas keelepruugis.)

LÕPETUSEKS

Peame omaks võtma, et nii praegu kui ka tõenäoliselt lähemas tulevikus puudub üksmeel, kuidas leida kõiki rahuldav autorsuse definitsioon, mis oleks rakendatav kõigis teadusharudes (Johann, Mayer 2019). Autorsuse kinkimine on põlistunud sutehoidmise vahendina, autorsus on peamine akadeemiline valuuta. Et see valuuta teiseneb maineks, ametikohaks ja teadusrahastuseks koos muu sinna juurde kuuluvaga, on raske oodata kinkeautorsuse saaduse vähenemist edaspidi. Kinkeautorsus kui küsitav uurimistava jääb püsiva teemana teaduseetikute huviorbiiti ja sellest kuneb nende paljude uuringute keskne motiiv.

Mati Rahu on tänulik Tartu ülikooli peremeditsiini ja rahvatervishoiu instituudile, kes on talle endiselt taganud ligipääsu Web of Science'ile. Täname Austraalia teadusajakirjanikku Bianca Nogradyt ja Londoni King'si College'i külalis-vanemteadurit Liz Allenit artiklite saatmise eest meile.

Kirjandus

- A a d, Georges jt (kokku 5154 autorit) 2015. Combined measurement of the Higgs boson mass in pp collisions at $\sqrt{s} = 7$ and 8 TeV with the ATLAS and CMS experiments. — *Physical Review Letters*, Vol. 114, No. 19; <https://doi.org/10.1103/PhysRevLett.114.191803>
- A d a m s, Jonathan, David P e n d l e b u r y, Ross P o t t e r, Martin S z o m s z o r 2019. *Global Research Report. Multi-authorship and Research Analytics*. London: Institute for Scientific Information
- A l b e r t, Tim, Elizabeth W a g e r 2003. How to handle authorship disputes: A guide for new researchers. — *The COPE Report*, pp. 32–34; https://publicationethics.org/sites/default/files/2003pdf12_0.pdf
- A l l e n, Liz, Amy B r a n d, Jo S c o t t, Micah A l t m a n, Marjorie H l a v a 2014. Credit where credit is due. — *Nature*, Vol. 508, No. 7496, pp. 312–313
- A l l e n, Liz, Alison O ' C o n n e l l, Veronique K i e r m e r 2019. How can we ensure visibility and diversity in research contributions? How the Contributor Role Taxonomy (CRediT) is helping the shift

- from authorship to contributorship. — *Learned Publishing*, Vol. 32, No. 1, pp. 71–74
- B a v d e k a r, Sandeep B. 2012. Authorship issues. — *Lung India*, Vol. 29, No. 1, pp. 76–80
- B e t a n c o u r t, Nathan, Torsten J o c h e m, Sarah M. G. O t n e r 2023. Standing on the shoulders of giants: How star scientists influence their coauthors. — *Research Policy*, Vol. 52, No. 1; <https://doi.org/10.1016/j.respol.2022.104624>
- B i a g i o l i, Mario 2000. Rights or rewards?: Changing contexts and definitions of scientific authorship. — *Journal of College and University Law*, Vol. 27, No. 1, pp. 83–108
- B i r n h o l t z, Jeremy 2008. When authorship isn't enough: Lessons from CERN on the implications of formal and informal credit attribution mechanisms in collaborative research. — *Journal of Electronic Publishing*, Vol. 11, No. 1; <https://doi.org/10.3998/3336451.0011.105>
- B r a n d, Amy, Liz A l l e n, Micah A l t m a n, Marjorie H l a v a, Jo S c o t t 2015. Beyond authorship: Attribution, contribution, collaboration, and credit. — *Learned Publishing*, Vol. 28, No. 2, pp. 151–155
- B ü l o w, William, Gert H e l g e s s o n 2018. Hostage authorship and the problem of dirty hands. — *Research Ethics*, Vol. 14, No. 1, pp. 1–9
- C h e n g, Hong, Zhuangbiao Z h a n g, Jiayue W e n, Johannes A. L e n s t r a, Rasmus H e l l e r, Yudong C a i, Yingwei G u o, Ming L i, Ran L i, Wenrong L i, Sangang H e, Jintao W a n g, Junjie S h a o, Yuxuan S o n g, Lei Z h a n g, Masum B i l l a h, Xihong W a n g, Mingjun L i u, Yu J i a n g 2023. Long divergent haplotypes introgressed from wild sheep are associated with distinct morphological and adaptive characteristics in domestic sheep. — *PLoS Genetics*, Vol. 19, No. 2; <https://doi.org/10.1371/journal.pgen.1010615>
- C l a x t o n, Larry D. 2005. Scientific authorship. Part 2. History, recurring issues, practices, and guidelines. — *Mutation Research*, Vol. 589, No. 1, pp. 31–45
- C o o k e, Nancy J., Margaret L. H i l t o n (eds.) 2015. *Enhancing the Effectiveness of Team Science*. Washington: National Academies Press
- C O V I D S u r g Collaborative, G l o b a l S u r g Collaborative 2021. SARS-CoV-2 vaccination modelling for safe surgery to save lives:

- Data from an international prospective cohort study. — *British Journal of Surgery*, Vol. 108, No. 9, pp. 1056–1063
- Cutás, Daniela, David Shaw 2015. Writers blocked: On the wrongs of research co-authorship and some possible strategies for improvement. — *Science and Engineering Ethics*, Vol. 21, No. 5, pp. 1315–1329
- Eisenberg, Ronald L., Long H. Ngo, Benedikt H. Heidinger, Alexander A. Bankier 2018. Honorary authorship in radiologic research articles: Assessment of pattern and longitudinal evolution. — *Academic Radiology*, Vol. 25, No. 11, pp. 1451–1456
- Elliott, Kevin C., Isis H. Settles, Georgina M. Montgomery, Sheila T. Brassel, Kendra Spence Cheruvellil, Patricia A. Soranno 2017. Honorary authorship practices in environmental science teams: Structural and cultural factors and solutions. — *Accountability in Research*, Vol. 24, No. 2, pp. 80–98
- Eriksson, Stefan, Tove Godsken, Lars Andersson, Gert Helgesson 2018. How to counter undeserving authorship. — *Insights*, Vol. 31, No. 1, pp. 1–6
- Fong, Eric A., Allen W. Wilhite 2017. Authorship and citation manipulation in academic research. — *PLoS ONE*, Vol. 12, No. 12; <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0187394>
- Fontanarosa, Phil, Howard Bauchner, Annette Flanagin 2017. Authorship and team science. — *Journal of American Medical Association*, Vol. 318, No. 24, pp. 2433–2437
- Goddiksen, Mads Paludan, Mikkel Willum Johansen, Anna Catharina Armond, Christine Clavien, Linda Hogan, Nóra Kovács, Marcus Tang Merit, I. Anna S. Olsson, Una Quinn, Júlio Borlido Santos, Rita Santos, Céline Schöpfer, Orsolya Varga, Patrick J. Wall, Peter Sandøe, Thomas Bøker Lund 2023. “The person in power told me to” — European PhD students’ perspectives on guest authorship and good authorship practice. — *PLoS ONE*, Vol. 18, No. 1; <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0280018>
- Guthrie, Susan, Joachim Krapels, Catherine Lichten, Steven Woodling 2016. *100 Metrics to Assess and Communicate the Value of Biomedical Research*. Santa Monica, CA: RAND Corporation — Association of American Medical Colleges
- Heateadustava. 2017. www.etag.ee/wp-content/uploads/2017/02/HEA-TEADUSTAVA.pdf
- Helgesson, Gert 2015. Scientific authorship and intellectual involvement in the research: Should they coincide? — *Medicine*,

- Health Care and Philosophy*, Vol. 18, No. 2, pp. 171–175
- Helgesson, Gert, Stefan Eriksson 2018. Revise the ICMJE Recommendations regarding authorship responsibility! — *Learned Publishing*, Vol. 31, No. 3, pp. 267–269
- Holcombe, Alex O. 2019 Contributorship, not authorship: Use CRediT to indicate who did what. — *Publications*, Vol. 7, No. 3; <https://doi.org/10.3390/publications7030048>
- Hosseini, Mohammad, Jonathan Lewis, Hub Zwart, Bert Gordijn 2022. An ethical exploration of increased average number of authors per publication. — *Science and Engineering Ethics*, Vol. 28, No. 3; <https://link.springer.com/article/10.1007/s11948-021-00352-3>
- ICMJE 2024. Recommendations for the Conduct, Reporting, Editing, and Publication of Scholarly Work in Medical Journals. Updated January 2024. International Committee of Medical Journals Editors. [Www.icmje.org/icmje-recommendations.pdf](http://www.icmje.org/icmje-recommendations.pdf)
- Ionnidis, John P. A., Richard Klavans, Kevin W. Boyack 2018. Thousands of scientists publish a paper every five days. — *Nature*, Vol. 561, No. 7722, pp. 167–169
- Jabbehdari, Sahra, John P. Walsh 2017. Authorship norms and project structures in science. — *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 42, No. 5, pp. 872–900
- Johann, David, Sabrina Jasmin Mayer 2019. The perception of scientific authorship across domains. — *Minerva*, Vol. 57, No. 2, pp. 175–196
- Kahn, Michael 2018. Co-authorship as a proxy for collaboration: A cautionary tale. — *Science and Public Policy*, Vol. 45, No. 1, pp. 117–123
- Kayapa, Busra, Sharan Jhingor, Tamar Nijsten, Pravesh S. Gadjradj 2018. The prevalence of honorary authorship in the dermatological literature. — *British Journal of Dermatology*, Vol. 178, No. 6, pp. 1464–1465
- Khezr, Peyman, Vijay Mohan 2022. The vexing but persistent problem of authorship misconduct in research. — *Research Policy*, Vol. 51, No. 3; <https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104466>
- Kornhaber, Rachel Anne, Loyola M. McLean, Rodney J. Baber 2015. Ongoing ethical issues concerning authorship in biomedical journals: An integrative review. — *International Journal of Nanomedicine*, Vol. 10, No. 1, pp. 4837–4846
- Kovacs, Jozsef 2017. Honorary authorship and symbolic violence. — *Medicine, Health Care and Philosophy*, Vol. 20, No. 1,

pp. 51–59

- Lapeña, José Florencio F. 2019. Authorship controversies: Gift, guest and ghost authorship. — *Philippine Journal of Otolaryngology Head and Neck Surgery*, Vol. 34, No. 1, pp. 4–5
- Larivière, Vincent, Nadine Desrochers, Benoît Macaluso, Philippe Mongeon, Adèle Paul-Hus, Cassidy R. Sugimoto 2016. Contributorship and division of labor in knowledge production. — *Social Studies of Science*, Vol. 46, No. 3, pp. 417–435
- Ledbetter, Hassel 2012. Authors comment on authorship commentary. — *Physics Today*, Vol. 65, No. 8, p. 8
- Logan, John M., Sarah B. Bean, Andrew E. Myers 2017. Author contributions to ecological publications: What does it mean to be an author in modern ecological research? — *PLoS ONE*, Vol. 12, No. 6; <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0179956>
- Luiten, Jacky D., Alex Verhemel, Yalda Dahi, Ernest J. T. Luiten, Pravesh S. Gadjradj 2019. Honorary authorships in surgical literature. — *World Journal of Surgery*, Vol. 43, No. 3, pp. 696–703
- Macfarlane, Bruce 2017. The ethics of multiple authorship: Power, performativity and the gift economy. — *Studies in Higher Education*, Vol. 42, No. 7, pp. 1194–1210
- Maggio, Lauren A., Anthony R. Artino, Christopher J. Watling, Erik W. Driessen, Bridget C. O'Brien 2019. Exploring researchers' perspectives on authorship decision making. — *Medical Education*, Vol. 53, No. 12, pp. 1253–1262
- Malički, Mario, IJsbrand Jan Aalbersberg, Lex Bouter, Adrian Mulligan, Gerben ter Riet 2023. Transparency in conducting and reporting research: A survey of authors, reviewers, and editors across scholarly disciplines. — *PLoS ONE*, Vol. 18, No. 3; <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270054>
- Matarese, Valerie, Karen Shashok 2019. Transparent attribution of contributions to research: Aligning guidelines to real-life practices. — *Publications*, Vol. 7, No. 2; <https://doi.org/10.3390/publications7020024>
- McClellan, John M., Neel Mansukhani, Donald Moe, Michael Derickson, Stephen Chiu, Melina R. Kibbe, Matthew J. Martin 2019. Courtesy authorship in academic surgery publications. — *Journal of the American Medical Association Surgery*, Vol. 154, No. 12, pp. 1110–1116
- McNutt, Marcia K., Monica Bradford, Jeffrey M. Drazen, Brooks Hanson, Bob Howard, Kathleen Hall Jamieson,

- Véronique Kiermer, Emilie Marcus, Barbara Kline Pope, Randy Schekman, Sowmya Swaminathan, Peter J. Stang, Inder M. Verma 2018. Transparency in authors' contributions and responsibilities to promote integrity in scientific publication. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 115, No. 11, pp. 2557–2560
- Miles, Sam, Alicia Renedo, Cicely Marston 2022. Reimagining authorship guidelines to promote equity in co-produced academic collaborations. — *Global Public Health*, Vol. 17, No. 10, pp. 2547–2559
- Moffatt, Barton 2013. Orphan papers and ghostwriting: The case against the ICMJE criterion of authorship. — *Accountability in Research*, Vol. 20, No. 2, pp. 59–71
- Morreim, E. Haavi 2021. Corporations, high-stakes biomedical research, and research misconduct: Yes they can (and sometimes do). — *Journal of Law and the Biosciences*, Vol. 8, No. 1; <https://doi.org/10.1093/jlb/lisab014>
- National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine 2017. *Fostering Integrity in Research*. Washington: The National Academies Press
- NISO 2022. *ANSI/NISO Z39.104-2022, CRediT, Contributor Roles Taxonomy*. American National Standard. Baltimore: National Information Standards Organization
- Nogrady, Bianca 2023. Hyperauthorship: The publishing challenges for “big team” science. — *Nature*, Vol. 615, No. 7950, pp. 175–177
- Norman, Marie K., Colleen A. Mayowski, Michael J. Fine 2021. Authorship stories panel discussion: Fostering ethical authorship by cultivating a growth mindset. — *Accountability in Research*, Vol. 28, No. 2, pp. 115–124
- Noruzi, Anahita, Johanna J. M. Takkenberg, Busra Kayaapa, Alex Verhemel, Pravesh S. Gadjradj 2019. Honorary authorship in cardiothoracic surgery. — *Journal of Thoracic and Cardiovascular Surgery*, Vol. 161, No. 1, pp. 156–162
- Price, Derek John de Solla 1986. *Little Science, Big Science ... and Beyond*. New York: Columbia University Press
- Pritychenko, Boris 2016. Fractional authorship in nuclear physics. — *Scientometrics*, Vol. 106, No. 1, pp. 461–468
- Rahu, Mati, Talis Bachmann 2015. Teadusartikkel: autorsus ja tänuavaldus. — *Akadeemia*, nr 1, lk 3–43

- Rees, Chris A., Elizabeth M. Keating, Kirk A. Dearden, Heather Haq, Jeff A. Robison, Peter N. Kazembe, Florence T. Bourgeois, Michelle Niescierenko 2019. Importance of authorship and inappropriate authorship assignment in paediatric research in low- and middle-income countries. — *Tropical Medicine and International Health*, Vol. 24, No. 10, pp. 1229–1242
- Reid, Abigail-Kate, Nick Allum, Nøemie Aubert-Bonn, Miriam Bidoglia, Ivan Buljan, Simon Fugslang, George Gaskell, Serge P. Horbach, Panagiotis Kavouras, Ana Marušić, Niels Mejlgaard, Rea Scepanovic, Joeri Tijdink 2021. D6.2: Final report and recommendations. International Research Integrity Survey (IRIS). University of Essex. <https://osf.io/fjb2v>
- Resnik, David B. 2019. Is it time to revise the definition of research misconduct? — *Accountability in Research*, Vol. 26, No. 2, pp. 123–137
- Schroter, Sara, Ilaria Montagni, Elizabeth Loder, Matthias Eikermann, Elke Schäffner, Tobias Kurth 2020. Awareness, usage and perceptions of authorship guidelines: An international survey of biomedical authors. — *British Medical Journal Open*, Vol. 10, No. 9; <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2020-036899>
- Shaw, David 2011. The ICMJE's definition of authorship is illogical and unethical. — *British Medical Journal*, Vol. 343; <https://doi.org/10.1136/bmj.d7192>
- Simm, Kadri, Kadri Lees, Mari-Liisa Parder, Anu Tammeleht 2023. *Eesti teaduseetika küsitluse metoodika väljatöötamine ja piloteerimine: Lõpparuanne*. Tartu: Tartu Ülikool
- Sismond, Sergio 2009. Ghosts in the machine: Publication planning in the medical sciences. — *Social Studies of Science*, Vol. 39, No. 2, pp. 171–198
- Smith, Elise, Bryn Williams-Jones, Zubin Master, Vincent Larivière, Cassidy R. Sugimoto, Adèle Paul-Hus, Min Shi, Elena Diller, Katie Caudle, David B. Resnik 2020a. Researchers' perceptions of ethical authorship distribution in collaborative research teams. — *Science and Engineering Ethics*, Vol. 26, No. 4, pp. 1995–2022
- Smith, Elise, Bryn Williams-Jones, Zubin Master, Vincent Larivière, Cassidy R. Sugimoto, Adèle Paul-Hus, Min Shi, David B. Resnik 2020b. Misconduct and misbehavior related to authorship disagreements in collaborative science. — *Science and Engineering Ethics*, Vol. 26, No. 4,

- pp. 1967–1993
- Swiss Academies of Arts and Sciences 2013. *Authorship in Scientific Publications: Analysis and Recommendations*. Bern: Scientific Integrity Committee of the Swiss Academies of Arts and Sciences
- Teixeira da Silva, Jaime A. 2023. How are authors' contributions verified in the ICMJE model? — *Plant Cell Reports*, Vol. 42, No. 9, pp. 1529–1530
- Uijtdehaage, Sebastian, Brian Mavis, Steven J. Durning 2018. Whose paper is it anyway?: Authorship criteria according to established scholars in health professions education. — *Academic Medicine*, Vol. 93, No. 8, pp. 1171–1175
- Vuong, Quan-Hoang, Viet-Phuong La, Manh-Tung Ho, Thu-Trang Vuong, Manh-Toan Ho 2020. Characteristics of retracted articles based on retraction data from online sources through February 2019. — *Science Education*, Vol. 7, No. 1, pp. 34–44
- Walzer, Michael 2007. Political action: The problem of dirty hands. — *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 2, No. 2, pp. 160–180
- Whetstone, Devon H., Laura E. Ridenour, Heather Moulaison-Sandy 2022. Questionable authorship practices across the disciplines: Building a multidisciplinary thesaurus using evolutionary concept analysis. — *Library and Information Science Research*, Vol. 22, No. 4; <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2022.101201>
- Wren, Jonathan D., Katarzyna Z. Kozak, Kathryn R. Johnson, Sara J. Deakynne, Lisa M. Schilling, Robert P. Dellavalle 2017. The write position. — *EMBO Reports*, Vol. 8, No. 11, pp. 988–991

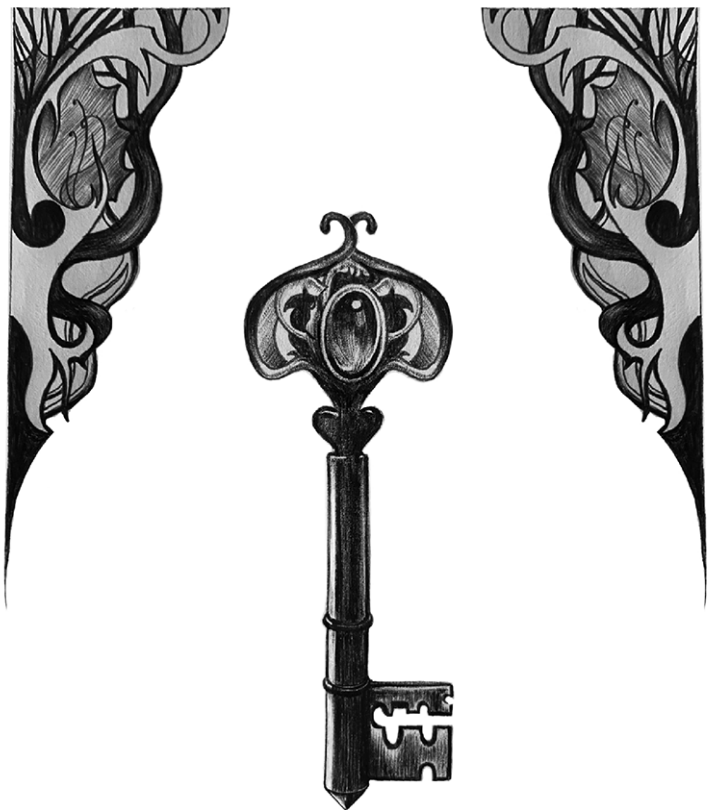
TALIS BACHMANN (1951) on lõpetanud Tartu (Riikliku) Ülikooli psühholoogia erialal 1974, psühholoogiaduste kandidaat 1979 (NSV Li Teaduste Akadeemia Psühholoogia Instituut), psühholoogiaduste doktor 1989 (Moskva Riiklik Ülikool). TÜ psühholoogia osakonna lektor 1977–1981, vanemõpetaja 1981–1984, dotsent 1984–1990, psühhofüsioloogia korraline professor 1990–1992; Tallinna Pedagoogikaülikooli rektor ja professor 1992–1995; Portsmouthi Ülikooli vanemõppejõud ja kognitiivpsühholoogia õppekava koordinaator 1996–1999; TÜ õigusinstituudi psühholoogia õppetooli professor 1999–2002, õigusinstituudi ja psühholoogia osakonna kognitiiv- ja õiguspsühholoogia õppetooli professor 2002–2003, õigusteaduskonna ja õigusinstituudi

kognitiiv- ja õiguspsühholoogia professor 2003–2006; õigusteaduskonna kognitiiv- ja õiguspsühholoogia professor 2006–2022; aastast 2022 TÜ emeriitprofessor ja psühholoogia instituudi osakoormusega külalisprofessor. Ta on aastast 2017 ajakirja *Consciousness and Cognition* peatoimetaja. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Teadusartikkel: autorsus ja tänuavaldus” (2015, nr 1, lk 3–43; koos Mati Rahuga), “Teadusartikkel: eelretsenseerimisprotsess” (2017, nr 1, lk 38–71; koos Mati Rahuga), väitlused “Kui ei saa minna otse ega ümber, võiks minna veelgi otsemini: kommentaar Chalmersi teadvuseotsinguile” (2000, nr 7, lk 1528–1543) ja “Teadvusenähtusi tähistavad mõisted ja psühhoanalüüs Eesti meele” (2016, nr 3, lk 526–530) ning arvustus Jüri Alliku raamatu *Eesti psühholoogia lugu* kohta (2022, nr 9, lk 1689–1705).

KAJA RAHU (1955) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi infotehnoloogia erialal 1978, rahvatervishoiu magister 2006 ja filosoofiadoktor 2014 (Tartu Ülikool). Töötanud Eesti Arvutustehnika ja Informaatika Keskuses (1978–1992) programmeerijana, Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudis (1992–2003) ning selle õigusjärglases Tervise Arengu Instituudis (2003–2023) andmeanalüütiku, teaduri ja vanemteadurina. Ühtlasi Tartu Ülikooli külalislektor (2000–2014). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Tšernobõli veteranide mured ja kõhklused: Vastus internetikommentaariidele” (2016, nr 4, lk 635–669; koos Mati Rahu ja Merike Sisaskiga).

MATI RAHU (1942) on lõpetanud Tartu (Riikliku) Ülikooli meditsiini-geograafia erialal 1968, bioloogiakandidaat onkoloogia erialal 1976 (NSV Li Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Onkoloogia Instituut). Töötanud Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudis (1968–2003) ning selle õigusjärglases Tervise Arengu Instituudis (2003–2021) noorem-, vanem-, juhtteaduri ja osakonnajuhatajana. Ühtlasi Tartu Ülikooli külalislektor (1991–1993), ühisprofessor (1993–1998) ja külalisprofessor (1998–2012). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Epidemioloogiakeel: 45 aasta rännak” (2013, nr 9, lk 1616–1649), “Epidemioloogidega juhtunud tõsilugusid” (2014, nr 9, lk 1577–1603), “Teadusartikkel: autorsus ja tänuavaldus” (2015, nr 1, lk 3–43; koos Talis Bachmanniga), “Akadeemiline posteroloogia” (2015, nr 5, lk 895–927; koos Kenn Konstabeliga), “Tšernobõli veteranide mured ja kõhklused: Vastus internetikommentaariidele” (2016, nr 4, lk 635–669; koos Kaja Rahu ja Merike Sisaskiga), “Teadusartikkel: eelretsenseerimisprotsess” (2017, nr 1, lk 38–71; koos Talis Bachmanniga), “Eesti Vähiregistri loomise lugu ja käekäik” (2018, nr 1, lk 96–129), “Meditsiiniregistrid, epidemioloogia, õigusaktid: Lähiminevikust tänapäeva” (2019, nr 9, lk 1623–

1650; 2019, nr 10, lk 1812–1835) ja ““Aga jäin eluks ajaks konksu ot-
sa!”: Intervjuu Rootsi epidemioloogi Hans-Olov Adamiga” (2024, nr 1,
lk 79–92) ning Jørn Olseni kirjutise “Registripõhise teadustöö metodo-
loogiast” tõlge (2012, nr 4, lk 630–641).

DAGNE AAREMÄE. Kadunud uks (2024)

KAASAV ALUSHARIDUS

Õpetajate kogemused väärivad tähelepanu!

*Pille Häidkind, Maili Karindi,
Maris Huopola*

Haridus- ja Teadusministeeriumi veebilehel on kirjas:

Eesti hariduskorralduse juhtiv põhimõte on kaasava hariduskorralduse rakendamine. Kaasava hariduse all peetakse eelkõige silmas *inimese põhiõigust kvaliteetsele haridusele*. Euroopa Eriõppe ja Kaasava Hariduse Agentuuri käsitluse kohaselt on kaasava hariduse eesmärgiks tagada kõigile õppijatele võimalus tähendusrikka ja kvaliteetse hariduse omandamiseks kodulähedases koolis koos teiste omaealiste õpilastega. Kõige üldisemalt taotleb kaasav hariduskorraldus kõigi ühiskonnaliikmete *sotsiaalset kaasatust ühiskonnaelus*.¹

Õigus haridusele on üks rahvusvaheliste õigusaktidega sätestatud põhiõigustest.² Põhiõigused kaitsevad inimeste fundamentaalseid huvisid. Need huvid ei ole mitte mis tahes huvid, vaid

¹ Toe vajadusega õpilased: Õppekorraldus ja tugiteenused. Õpilaste hariduslike erivajadustega arvestamine õppe korraldamisel ja tugiteenuste kättesaadavuse tagamisel, www.hm.ee/uldharidus-ja-noored/alus-pohi-ja-keskharidus/toe-vajadusega-opilased-oppekorraldus-ja-tugiteenused.

² Vt ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon 1948, art 26, www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/est.pdf; Lapse õiguste konventsioon 1991, art 28, www.riigiteataja.ee/akt/24016; Puuetega inimeste õiguste konventsioon ja fakultatiivprotokoll 2006, art 24, www.riigiteataja.ee/akt/204042012006.

inimese heaolu silmas pidades kõige olulisemad. Seetõttu võib öelda, et fundamentaalsed huvid on suures osas samastatavad inimese põhiliste vajadustega. *Õigust haridusele mõistetakse inimõigusi käsitlevais dokumentides kui õigust saada tuge oma isiksuse, annete ja võimete maksimaalseks väljaarendamiseks, mis on inimväärikuse, iseseisvuse saavutamise ja vaba eneseteostuse eelduseks.*

Õigust haridusele mõistetakse aga sageli liiga kitsalt. Eesti Vabariigi 1992. aastal vastu võetud haridusseaduse § 14-s on näiteks alusharidust määratletud “teadmiste, oskuste, vilumuste ja käitumisnormide” kogumina, “mis loob eeldused edukaks edasijõudmiseks igapäevaelus ja koolis”.³ Seega on õigus haridusele õigus saada, aga ka kohustus omandada teadmisi vastavalt riigi haridusstandarditele, mis esitatakse riiklikes õppekavades.⁴ 2008. aastal vastu võetud koolieelse lasteasutuse riiklikus õppekavas⁵ on loetletud üle saja arengutulemuse, mille lapsed lasteaia lõpuks peaksid saavutama (nn koolivalmidus). Lasteaias käimine kohustuslik ei ole; samas tuleb alusharidust, milleta ei ole võimalik omandada haridust järgmisel tasemel, pidada ikkagi kohustuslikuks. Selline normatiivne lähenemine, et haridust määratletakse “õppeprogrammidega ettenähtud teadmiste, oskuste, vilumuste, väärtuste ja käitumisnormide” süsteemina, “mida ühiskond tunnustab ning mille omandatust ta kontrollib”,⁶ mille kättesaadavus ja teatud tasemel omandamine tagatakse koolikohustuse kehtestamisega, võib olla takistuseks kaasava hariduse rakendamisel.

Kaasava hariduse idee sõnastati 1994. aastal UNESCO Salamanca deklaratsioonis.⁷ See on sellest ajast olnud paljudes riikides (sh Eestis) üks peamisi hariduspoliitika kujundamise põhimõtteid, ent nii mõnedki kaasava hariduse rakendamisel tekkinud

³Eesti Vabariigi haridusseadus. Vastu võetud 23.03.1992, www.riigiteataja.ee/akt/968165?leiaKehtiv.

⁴Samas, § 2 lg 6.

⁵Koolieelse lasteasutuse riiklik õppekava. Vastu võetud 29.05.2008 nr 87, www.riigiteataja.ee/akt/13351772?leiaKehtiv.

⁶Vt Eesti Vabariigi haridusseadus, § 2 lg 1.

⁷Vt The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education, unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427.

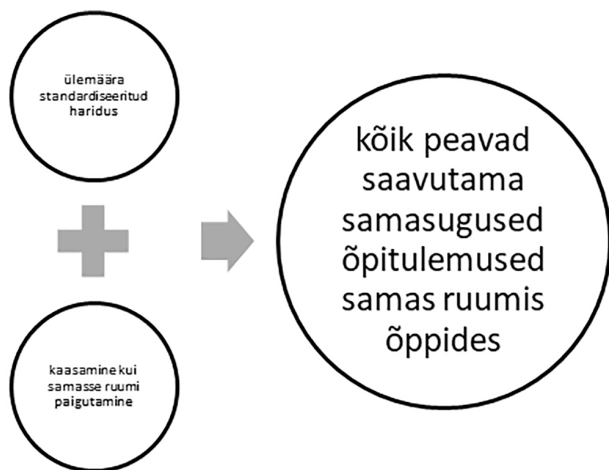
küsimused on jäänud seni rahuldava vastuseta (vt näiteks Kirsila 2016; Ladva 2019; Parve 2022; Reier 2023; Tammemäe, Soodla 2021). Salamanca deklaratsioon annab võimaluse näha kaasava hariduse eesmärgi kitsamalt ja laiemalt, alates pelgalt kõigi laste tavakoolidesse paigutamisest kuni püüdlusteni kujundada kaasavaid ühiskondi (Paulsrud, Nilholm 2020). Kuna kaasava hariduse idee on mitmeti mõistetav ning üldiselt kasutatavat kaasava hariduse määratlust ei ole, on keeruline tõlgendada ka sellealaste uuringute tulemusi, hinnata kaasamise tõhusust ning leida üksmeelt kaasamise ja kaasava hariduse eesmärkide osas (Reindal 2016). Et selline määramatus valitseb ka Eesti hariduses, kinnitab näiteks uuring, milles leiti, et õpetajate koolitajad ja nõustajad mõistavad kaasava haridusena nii erivajadustega laste eraldi õpetamist eriklassides ja erikoolides kui ka kõigi laste koosõpet (Kivirand jt 2020).

Võttes aluseks 55 teadusartiklit, tegid Pille Nelis ja Margus Pedaste (2020) süstemaatilise analüüsi, et selgitada välja kaasava hariduse põhitunnused ja pakkuda määratlus, mis toetaks selle rakendamist alushariduses. Nad jõudsid järeldusele, et kaasavast haridusest rääkides tuleb eristada selle filosoofilist ja praktilist olemust, ning sõnastasid järgmise definitsiooni (samas: 145):

Kaasavaks hariduseks nimetatakse inimõigusi arvestavat ja heale haridusele ligipääsu võimaldavat lähenemisviisi, kus lapsed tajuvad sotsiaalset integratsiooni ja kuuluvustunnet laiemas sotsiaalses võrgustikus, hoolimata nende erivajadustest, ning kaasamine saavutatakse laste aktiivse mõtestatud osaluse ja personaalse lähenemise kaudu lapse arengu toetamisel tema täielikku potentsiaali arvestades.

Seega tundub, et uuringutes aktsepteeritakse laiemaid hariduse ja kaasamise määratlusi, kuid praktikas, piiratud ressursside tingimustes ja/või ühiskonna surve all, jääb hariduse ja kaasamise seos inimõigustega pigem tagaplaanile (vt joonis 1).

Hariduse standardiseerimine on paljudes riikides toonud kaasa olukorra, kus laste jaoks seostub hariduse omandamine eeskätt kohustusega käia lasteaias või koolis ning jõuda mingite (mõõdetavate) tulemusteni. See ei sisenda lootust erivajadustega laste vanematesse ega õpetajatesse, sest hariduslik erivajadus seda

Joonis 1. Nii hariduse kui ka kaasamise kitsas käsitlemine.

tähendabki, et paljusid oodatavaid arengu- või õpitulemusi laps saavutada ei suuda. Ka mitme uuringu tulemusena (Paulsrud, Nilholm 2020; Reindal 2016) on leitud, et (ülepaistsutatud) õppekavade läbimisele ja tulemustele suunatud haridussüsteemis väheneb õpetajate motivatsioon otsida paindlikke lahendusi ning õpetada erivajadustega õppijaid — nad võivad tajuda seda pigem lisakoormuse või kõrvaltegevusena. On suur vahe, kas õpetajad saavad pühenduda kõigi õppijate huvide ja vajadustega arvestava õpikeskkonna ja õppimisolukordade loomisele või peavad hoolitsema selle eest, et õppijad saaksid parima ettevalmistuse teadmiste kontrolli läbimiseks. *Kuni ühiskonnas puudub üksmeel, mida mõista tähendusrikka ja kvaliteetse hariduse all ning mis on kaasava hariduse eesmärgid, on õpetajate töö õppijatega, koostöö kolleegidega ja suhtlus lapsevanematega pidevalt pingestatud.*

Kaasava ja kvaliteetse hariduse pakkumisel on oluline teadvustada, et ühegi inimese fundamentaalne huvi ei ole omandada õppekavades loetletud teadmisi ja oskusi, vaid saada haridust, mis on tema jaoks tähendusrikas. Haridus saab olla tähendusrikas vaid siis, kui see on inimesele võimetekohane, seostub tema

elukogemuse ja huvidega ning annab võimalusi loovaks tegutsemiseks ja osalemiseks nii hariduse omandamise käigus kui ka tulevikus (De Ruyter 2002). Ühegi standardi saavutamine ei taga inimesele tingimata edu ja vastupidi — suutmatust standardile vastata ei too tingimata kaasa ebaedu. Et mõista kaasava hariduse ideed, tuleb tunnistada, et väärikalt ja ennast teostades võib elada ka inimene, kes mingil põhjusel ei ole võimeline omandama haridust haridusseaduse mõttes. Et erivajadustega lastena käsitataks väga laia ja mitmekesist sihtrühma, on vajalik ka avaram hariduse/kaasamise mõtestamine, sest mis sobib ühele (lapsele, perele, õpetajale), ei pruugi sobida teisele (McMenamin 2018).

ERIVAJADUSTEGA LAPSE MÕISTE

Mõisted “puudega” ja “erivajadustega” on osaliselt kattuvad. Mõlemad osutavad sellele, et lapse areng kulgeb eakohasest märkimisväärselt erinevalt ning laps vajab oma potentsiaali väljaarendamiseks ümbritsevas keskkonnas muudatusi — tuge ja kohandusi.

1999. aastal vastu võetud koolieelse lasteasutuse seaduse § 14 lõike 3 järgi⁸ käsitatakse erivajadustega lastena lapsi, kellel on keha-, kõne-, meele- või vaimupuue ning vajadus eriabi või -hooliduse järele. Seega seaduse järgi on erivajadustega lapsed eelkõige puuetega lapsed, kelle eripära ja abivajaduse saab tuvastada *meditsiini- ja sotsiaalhoolekandesüsteem*.⁹ Koolieelse lasteasutusse riikliku õppekava § 8 lõike 1 järgi on erivajadustega see laps,

kelle võimetest, tervises seisundist, keelelisest ja kultuurilisest taustast ning isiksuseomadustest tingitud arenguvajaduste toetamiseks on vaja teha muudatusi või kohandusi lapse kasvukeskkonnas

⁸Koolieelse lasteasutuse seadus. Vastu võetud 18.02.1999, www.riigiteataja.ee/akt/114032011006?leiaKehtiv.

⁹Puuetega inimeste sotsiaaltoetuste seadus. Vastu võetud 27.01.1999, www.riigiteataja.ee/akt/13114771?leiaKehtiv; Sotsiaalhoolekande seadus. Vastu võetud 09.12.2015, www.riigiteataja.ee/akt/130122015005?leiaKehtiv.

(mängu- ja õppevahendid, ruumid, õppe- ja kasvatusmeetodid jm) või rühma tegevuskavas.

Seega sätestab määrus, et lapse erinevuste ja erivajaduste üle otsustab *haridussüsteem* ehk kõigepealt lasteaia pedagoogid (õpetajad koostöös tugispetsialistidega).

Haridusvaldkonna statistikat koondavas infosüsteemis EHIS¹⁰ on kasutusel omapärane kombinatsioon kahest eelnevast lähenemisest. *Hariduslikke erivajadusi on märgitud veerandil Eesti lasteaialastest* — neil esines üks või mitu järgmistest ilmingutest: psüühikahäire, füüsiline erivajadus, kõnepuue või -häire, liitpuue, nägemispuue, kuulmispuue, intellektipuue, autismispektrihäire, lisatoe vajadus eesti keelest erineva koduse keele tõttu, raske somaatiline haigus, kõneravi vajadus, andekus või muu (Lang jt 2021). Loetelusse on kokku pandud puuded (nt kõnepuue, kuulmispuue), erinevused eakohasest arengust (nt eesti keelest erinev kodune keel, andekus) kui ka vajadus abi järele (nt lisatoe või kõneravi vajadus). Need kategooriad kohati kattuvad, nt kõneprobleemidega seonduv — kõnepuude või -häirega lapsed on needsamad, kes vajavad kõneravi; samas vajavad kõneravi ka intellekti- ja kuulmispuudega lapsed. Nii pole ka üllatav, et kõne ja keelega seotud erivajadusi leidub lasteaialastel EHISe statistika järgi kõige rohkem. Ühtlasi tuleb tõdeda, et *sel viisil kogutud andmed ei anna täpset ülevaadet tegelikust olukorrast, mis omakorda toob kaasa probleemid ressursside kavandamisel*, et kujundada erivajadustega laste toetamist ja kaasamist soodustavat keskkonda.

HARIDUSKORRALDUS: PAIGUTUS JA/VÕI TOEVAJADUS

Alaealise lapse, sh tema hariduse eest kannab vastutust lapsevanem. Hariduskorralduslike otsuste tegemisel on lapsevanemale

¹⁰Vt www.ehis.ee.

abiks Rajaleidja¹¹ tugispetsialistidest koosnev kooliväline nõustamismeeskond, kes sõnastab soovitud erivajadustega lapsele hariduse omandamiseks vajalike tingimuste kohta nii lasteaias kui ka koolis. Kui koolides mindi 2018. aastal üle kolmele toeliigile (üldine tugi, tõhustatud tugi ja eritugi),¹² siis lasteaias kehtib endiselt põhimõte, et erivajadustega lapsed õpivad üldrühmades või moodustatakse lasteasutuse direktori ettepanekul sobitus- ja erirühmi.¹³ Võimaluse korral lähtutakse erivajadustega lastele sobitus- ja erirühmas vajalike tingimuste loomisel koolivälise nõustamismeeskonna soovitudest.¹⁴

Koolivälise nõustamismeeskonna soovitus õppimiseks sobitus- ja/või erirühmas tähendab, et laps vajab nn tõhustatud või erituge (vt tabel 1). Tõhustatud tugi on koolis näidustatud õpilasele, kellel on püsiv õpiraskus, psüühika- ja käitumishäire või muu tervises seisund või -puue, eritugi aga raske ja püsiva psüühikahäirega, intellekti- või meelepuudega või liitpuudega õpilasele.¹⁵ Need lapsed suudavad nii lasteaias kui ka koolis õppida üksnes väikeses grupis või individuaalselt ning vajavad keskkonnas palju ulatuslikumaid kohandusi (s.t ka rohkem ressursse), kui nn üldise toe puhul pakkuda suudetakse.

Olukorra teeb keerukaks see, et alushariduse tasandil alles märgatakse ja avastatakse lapse arengus erisusi — osa neist kuulub eakohase arengu juurde, nn eakohane norm varieerub esimestel eluaastatel väga ulatuslikult. Osa eripärasid on aga tunnusteks, et laps areneb tavapärasest märkimisväärselt erinevalt ja vajab kliinilisi uuringuid. Uuringute tulemuseks on sageli diagnoos, mis põhjendab ka lapse ulatuslikuma toe vajadust. Seega mõiste “erivajadustega laps” eeldab vähemalt alushariduse tasandil ka täpsustust, kas tegemist on meditsiiniliselt ja/või pedagoog-

¹¹“Rajaleidja on üle-eestiline võrgustik, mis pakub tasuta õppenõustamist lapsi haridustele toetavatele täiskasvanutele — vanematele, õpetajatele, tugispetsialistidele jt,” vt rajaleidja.ee.

¹²Vt Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus. Vastu võetud 09.06.2010, www.riigiteataja.ee/akt/13332410?leiaKehtiv, § 48.

¹³Koolieelse lasteasutuse seadus; Kruuse 2022.

¹⁴Vt Koolieelse lasteasutuse seadus, § 6 lg 5.

¹⁵Vt Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus, § 49 lg 1–2.

Tabel 1

LASTEAIA RÜHMAD JA
TUGI ERIVAJADUSTEGA LASTELE

Paigutus		Tugi	
Rühmaliik	Laste arv rühmas	Rühmas	Asutuses
Aiarühm	20–24 last vanuses 3–7 a	Üldine tugi ehk individuaalne lisajuhendamine	Kättesaadav logopeedi ja/või eripedagoogi tugiteenus
Sobitusrühm	Iga eakaaslaste hulka kaasatud erivajadustega laps* hõlmab 3 lapse kohta	Tõhustatud tugi ehk vajadusel osajaga õpe individuaalselt või rühmas	Pidev eripedagoogi ja/või logopeedi tugiteenus
Eirirühm	Ainult 2–7-a erivajadustega lastele*, olenevalt erivajaduste liigist 4–12 last	Eritugi ehk puudespetsiifiline õppekorraldus, -keskkond, -metoodika ja -vahendid	Pidev eripedagoogi ja/või logopeedi tugiteenus

Märkus: * Erivajadustega on selline laps, kellele on kooliväline nõustamismeeskond andnud soovitusel õppida sobitus- või erirühmas.

giliselt tuvastatud erivajadustega. Lasteaedades on õppekeskkonna kohandamist vajavaid lapsi sageli rohkem kui vaid need, kes on jõudnud välja koolivälise nõustamismeeskonna soovituseni. Nii kerkibki olulisele kohale just lasteaiaõpetajate valmisolek luua paindlikke tingimusi, sest tagada tuleb iga lapse õigus saada kvaliteetset haridust, hoolimata uuringutest ja soovitustest.

ÕPETAJA ROLL

Eestis on alusharidus esimene haridustasand, mistõttu on vaja juba alates lasteaiast otsida vastust küsimusele, mida kaasav haridus tähendab nii eakohase arenguga kui ka tavapärasest erinevatele lastele. Kuigi Eesti Vabariigi haridusseaduse järgi (§ 24 lg 1) kannavad vastutust alushariduse eest eelkõige lapsevanemad, jagab enamik Eesti peredest seda koolieelse lasteasutusega. Välisriikide uuringutes osutatakse, et erivajadustega lapse mõtestatud kaasamine juba alushariduse tasandil aitab kaasa tema akadeemilisele edule ja sotsiaalsele arengule (Kwon jt 2017) ning on kasulik ka eakohaselt arenenud lastele. Lapsed õpivad ühistes tegevustes osaledes loomulikult moel aktsepteerima endast erinevaid inimesi (Odom jt 2011; Sucuoğlu jt 2013).

Kaasav alusharidus peaks olema suunatud takistuste vähendamisele ehk arenemisel/õppimisel tekkivate raskuste ennetamisele, mis saavutatakse seeläbi, et õpetajad jälgivad iga lapse arengut ning vajaduse korral kohandavad keskkonda ning õpetamist. Seesuguse lähenemise tulemusena peaks lapsi, kelle vajadustega ei suudeta haridussüsteemis piisavalt arvestada, jääma tasapisi nii lasteaedades kui ka koolides vähemaks. Inglismaa näitel on seda tõepoolest ka aastate võrdluses täheldatud ja jõutud olukorrani, kus ekstra kohandusi vajavaid lapsi on 15% vanuserühma kohta (Soan 2022). *Võtmeküsimused edukal kaasamisel on õpetaja ettevalmistus, hoiakud ja kaasamise kogemus, juhtkonna toetus ning koostöö tugispetsialistide, abistavate töötajate ja lapsevanematega* (Barton, Smith 2015; Häidkind, Oras 2016; Paulsrud, Nilholm 2020; Pedaste jt 2021; Scanlon jt 2022; Soan 2022).

Et luua lastele soodsaid arengutingimusi, on vaja nende eripärasid tunda ja mõista ning nendega arvestada, s.t vastavalt vajadusele muuta arendavate tegevuste raskusastet. Paraku näitavad uuringud, et eakaaslastest nõrgemate võimetega laste õpetamise tase kipub olema pigem madal (Cabell jt 2013; Justice jt 2008); sedasama on leitud andekate lastega seoses (Dijkstra jt 2017). Teadmiste ja oskuste puudujääke erivajadustega laste õpetamisel tunnistavad õpetajad ka ise (vt nt Bendová jt 2014; Smith, Smith 2000), ent vajadust sel teemal täienduskoolitust saada tunnetab

üksnes kolmandik kaasamiskogemusega õpetajatest (Sucuoğlu jt 2013; Yu 2019). Niisugune vastuolu võib osutada sellele, et õpetajad ei pea kaasava hariduse ideaali saavutamist realistlikuks isegi siis, kui nende erialane ettevalmistus oleks parem. Nii võib erivajadustega laps sattuda õpetaja seisukohast tema tavapärasest tööst segavasse positsiooni (Häidkind, Oras 2016; Paulsrud, Nilholm 2020).

Lasteaiaõpetajate kutsestandardis¹⁶ on rõhutatud oskusi luua õppimiseks soodne keskkond, teha selles kohandusi õppijate vajaduste alusel, koostada ja rakendada individuaalset arenduskava, teha koostööd teiste spetsialistidega ning tagada eduelamus igaile õppijale. Koolieelse lasteasutuse seaduses sõnastatud sobitus- ja erirühma õpetaja kvalifikatsiooninõuded on “kõrgharidus, eripedagoogilised ja pedagoogilised kompetentsid ning eesti keele oskus vastavalt keeleseaduses ja selle alusel kehtestatud nõuetele”.¹⁷ Kui kõikidel õpetajatel on kutsestandardi alusel kohustus oma kutsealast arengut kavandada ning probleemide tekkimisel abi otsida, siis sobitus- ja erirühma õpetaja suudab teha ka ettepanekuid juhile õppekorralduse muutmiseks. Nn eripedagoogiline kompetents võiks kindlustada, et õpetajal on olemas kõrgem pädevus ja arusaam, kuidas erivajadustega lapse jaoks soodsaid tingimusi luua. Erivajadustega lapse õpetamisel koos eakaaslastega on vaja planeerida: a) mida ja kui palju eakaaslastest eristuvale lapsele õpetada ja b) kuidas seda teha kaasavas keskkonnas (Hemmeter 2000). Kohanduste tegemisel õpetamise käigus on üks mõjusamaid viise lähtuda laste huvidest (Mavidou, Kakanina 2019), oluline on vastastikmõju lapse ja täiskasvanu vahel ning jõukohaste oskuste sihipärane õpetamine (Cabell jt 2013; Fox jt 2011; Karakaya, Tufan 2018). *Seega oodatakse kaasavalt õpetajalt, et ta järjepidevalt oma töö üle mõtleks: hindaks ja planeeriks, teostaks ja analüüsiks.*

Muutused toimuvad haridussüsteemis pigem aeglaselt. Näiteks Bülbin Sucuoğlu koos kolleegidega (2013) leidis Türgis, et

¹⁶Kutsestandardid: Õpetaja, tase 6, ver 5, 28.04.2020–31.12.2024, www.kutsereregister.ee/ctrl/et/Standardid/vaata/10824210.

¹⁷Vt Koolieelse lasteasutuse seadus, § 22¹ lg 5.

73% kaasavatest õpetajatest uskus, et erivajadustega laste õpetamine eakaaslaste hulgas ei too kaasa vajadust oluliste muudatuste tegemiseks nende töös. Kui lapse vajadustega ei arvestata ja nõudmised käivad lapsele üle jõu, tekivad tal suure tõenäosusega peale olemasolevate raskuste ka käitumisraskused (Soan 2022). Esra G. Karakaya ja Mumin Tufan (2018) osutavad, et kõikidel kaasatud erivajadustega lastel on sotsiaalsed oskused pigem nõrgad ning käitumisprobleemid sagedased. Kuigi kogenud õpetajad tulevad rühma haldamisega enamasti toime, siis ainult sellega lapse raskusi sotsiaalsete oskuste omandamisel ei ületata. Probleemselt käituvate laste kaasamisse suhtuvad aga kõik õpetajad suure ettevaatusega (Lee jt 2015). Ebaõnnestunud kaasamiskogemus võib panna õpetajad kahtlema nii iseenda professionaalsuses kui ka kaasamise idees laiemalt (Dignath jt 2022).

Täiskasvanutevahelise koostöö olulisust kaasava haridusega seoses rõhutavad paljud uurimused (Häidkind jt 2022; Nelis, Pedaste 2020; Odom jt 2011; Paulsrud, Nilholm 2020; Slabina 2017). Üks võimalus kaasamist tõhusamaks muuta on abistavate töötajate rakendamine, Eesti lasteaedades on selles rollis õpetaja assistendid, abid ja tugiisikud. Puudega lapse tugiisik abistab ning juhendab last haridusasutuses arendus- ja õppetöös osalemisel, loob turvalise keskkonna ning aitab luua tingimused iseseisvaks toimetulekuks (Berkman 2023). Abistavale töötajale toetumisel võib aga olla ka negatiivne külg. Abiline võimaldab õpetajal keskenduda ülejäänud lastele ning niipea, kui õpetajale tundub, et erivajadustega laps ei suuda teistega koos õppida, hakatakse otsima eraldi töötajat, selle asemel et õpetamist muuta. Nii võib õpetaja soov ja suutlikkus erivajadustega lapsi koos teistega õpetada väheneda ning lisaressursside vajadus aina kasvab (Soan 2022). Seega on kaasavas lasteaiarühmas õpetaja ülesandeks teha aktiivselt koostööd lapsevanemate, tugispetsialistide ja abistavate töötajatega ning otsida lahendusi kõigi laste õpivajadustega arvestamiseks, mitte lihtsalt delegeerida mõne lapse õpetamist kellelegi teisele.

LASTEAIARÜHMAD JA ÕPETAJATE UURING

Eesti lasteaedade üldrühmades õpib 85% lastest, kellel on EHISe andmetel üks või mitu erivajadust (Lang jt 2021). Üldrühma õpetajalt ei oodata eripedagoogilist pädevust ehk täiendavat ettevalmistust erivajadustega lastega töötamiseks, rühma piirarvu ei pea alandama ega lisatöötajaid palkama. Järgnevalt tutvustame uuringut, mille eesmärgiks oli selgitada välja, millised on kvalifikatsiooninõuetele vastavate lasteaiarühmade õpetajate kogemused ja arvamused seoses sobitus- ja erirühma tingimusi (ehk tõhustatud või erituge) vajavate erivajadustega laste õpetamise ja kaasamisega. Õpetajaid küsitledes otsisime vastuseid järgmistele küsimustele:

- 1) milliste erivajadustega lapsi õpetatakse lasteaiarühmades?
- 2) kuidas õpetaja individualiseerib õpetamist erivajadustega lapse jaoks?
- 3) kuidas õpetaja hindab erivajadustega lapse kaasamise õnnestumist?

Kirjaliku küsimustiku oma töö kohta täitis 30 õpetajat, kelle rühmas õppisid 3–7-aastased lapsed; nende hulgas oli 1–2 erivajadustega last, kellele kooliväline nõustamismeeskond oli soovitanud õppimist sobitus- või erirühmas. Õpetajad töötasid põhiliselt ($N = 22$) rühmades, kus oli laste koguarvu vähendatud, ja 23 õpetajat märkis, et konkreetse erivajadustega lapsega tegeles vähemalt üks tugispetsialist. Kasutatud andmestik pärineb eripedagoogika eriala magistritööst (Huopola 2022), valimit on artiklis kitsendatud.

Õpetajatele esitatud küsimused jagunesid kolme rühma (vt tabel 2).

Selgus, et 20 erivajadustega last õppis õpetajate sõnul rühmas juba enne sobitus- või erirühma soovitusel saamist ja kümme tuli rühma pärast seda. Seega ei pöördunud lapsevanemad nähtavasti Rajaleidja koolivälise nõustamismeeskonna poole enam põhjusel, et leida oma lapsele sobiv rühm, vaid selleks, et laps saaks senises rühmas (peale kaasatuse) lisatuge. Küsimusele, miks on konkreetne laps saanud soovitusel õppida sobitus- ja/või

Tabel 2

ÕPETAJATELE ESITATUD KÜSIMUSED

Erivajadustega laps	Õpetamine	Refleksioon
Mis põhjusel on erivajadustega laps kooliväliselt nõustamis-meeskonnalt saanud soovitus- või erirühmas?	Mida tegite enne õpetegevust, et arvestada erivajadustega lapsega?	Mis planeeritust läks selles õppetegevuses seoses erivajadustega lapse kaasamisega hästi?
Millised erivajadused Teie hinnangul sellel lapsel on?*	Mida tegite õppetegevuse käigus, et arvestada erivajadustega lapsega?	Mis planeeritust ei läinud selles õppetegevuses seoses erivajadustega lapse kaasamisega hästi?
Millistes õppekava valdkondades erivajadustega laps Teie hinnangul oma eakaaslastest erineb?*	Mida tegite pärast õppetegevust, et arvestada erivajadustega lapsega?	Mida kavatsete edaspidi teha oma töös rühma õpetamisel teistmoodi, et erivajadustega lapsega arvestada?
Kuidas hindate erivajadustega lapse kaasamise edukust oma rühmas?*		
Põhjendage.		

Märkus: * Valikvastustega küsimus.

erirühmas, said õpetajad vastata vabas vormis. Vastustest moodustus kolm kategooriat: *lapsel on diagnoos/puue* (nt “ATH” ehk aktiivsus- ja tähelepanuhäire, “kõnepuue”, “sügav puue”), *mahajäämus/probleemid* (nt “käitumisraskused”, “hiline kõne areng”, “ta ei räägi”) ja *toevajadus* (nt vajab “rohkem eritähelepanu”, “väiksemat rühma”, “tugispetsialistide tuge”). Saadud tulemus vastab koolieelse lasteasutuse riiklikus õppekavas esitatud määratlusele, s.t erivajadusi mõistetakse laiemalt kui koolieelse lasteasutuse seaduses.

Järgmisena palusime õpetajal etteantud valikutest märkida ära, millised erivajadused lapsel tema arvates on. Soovitus oli valida kuni kaks erinevat liiki (et esile toodaks peamised), kuid vastajad märkisid lapse kohta ära üks kuni neli liiki. Sagedamini valiti “autismispektri häired” (17 last), seejuures isoleeritult ei valitud seda kordagi; “kõnepuue” (17 last), sealhulgas üksnes kõnepuue märgiti ära kolmel lapsel. Eripärad kõne arengus kuuluvad ka muude erivajaduste juurde, sagedasemad kombinatsioonid olid õpetajate sõnul kõnepuue koos autismispektri häiretega, emotsionaalsete ja käitumisraskustega ning intellektipuudega. Sageduselt kolmas oli “emotsionaalsed ja käitumisraskused” (15 last), mis ainulisena märgiti ära neljal lapsel. Ka selle erivajaduste liigi hulka mahub lai spekter eripärasid, millest osa on tähistatavad meditsiinilise diagnoosiga, osa on mõne teise erivajaduse tunnused ning lisaks võib olla tegemist ka üksnes kasvatusprobleemide ilminguga. Intellektipuuet märgiti kuue lapse ja üld- või eriaidest kahe lapse kohta; ülejäänud erivajaduste liike märgiti üksikutel lastel. Kokkuvõttes võib öelda, et *enamik erivajadustega lapsi eristasid õpetajate hinnangul eakohaselt arenenud lastest mahajäämuse tõttu sotsiaalsete oskuste ja kommunikatsiooni valdkondades*. Tulemus on kooskõlas refereeritud allikatega: kõneprobleemidega lapsi on statistika alusel kõige rohkem (Lang jt 2021) ning käitumisprobleemid esinevad valdaval osal kaasatud lastest (Karakaya, Tufan 2018).

Õpetaja ülesanne on lapse arengut jälgida ja hinnata õppekava valdkondade kaupa. Tabelis 3 on esitatud kokkuvõtte õpetajate antud vastustest, millistes valdkondades erivajadustega laps rühma-kaaslastest erineb. Selgus, et õpetajate hinnangul eristub 26 last oma eakaaslastest üldoskuste ja 21 last rühmas tehtava õppe- ja kasvatustegevuse valdkondades. Kuue lapse puhul on märgitud mõlemad valikud ehk laps eristub kõiges, milles rühmaõpetaja tema arengut toetab, nemad vajavad jõukohaseks õppimiseks individuaalset arenduskava ehk personaalset lähenemist, mis arvestaks õppija täielikku potentsiaali (Nelis, Pedaste 2020).

Järgnesid õpetamisega seotud küsimused. Palusime õpetajatel meenutada üht grupis hiljuti läbi viidud õppetegevust, milles osales ka eespool kirjeldatud erivajadustega laps. Esitasime kolm

Tabel 3

ERIVAJADUSTEGA LAPSE
PEAMISED ERISUSED ÕPETAJATE HINNANGUL

Kategooriad	Õppekava valdkonnad	Näited (muutmata kujul)
Üldoskuste valdkonnad	Tunnetus- ja õpioskused	võtab tegevustest osa lühiajaliselt; kesken- dumine tegevusele on lühiajaline; “omas mullis” tegutsemine; taju ja mälu problee- mid
	Sotsiaalsed oskused	sotsialiseerumine raske; ei suuda oodata; ei oska arvestada teistega; käitub imelikult; tema peab saama oma tahtmise ja alati ole- ma esimene
	Enesekohased oskused	ei oma praktiliselt ühtegi oskust enesere- gulatsiooniks; tihti ärevushäired; enesete- ninduse puudumine
	Mängu- oskused	ei oska eakaaslastega koos mängida; vajab pidevat jälgimist ka mängides; ei mängi eakaaslastega
Õppe- ja kasvatustegevuse valdkonnad	Keel ja kõne	teised lapsed ei saa kõnest aru; lapsel ei ole kõnet; kõnes ei suuda ennast arusaada- valt väljendada; häälikupuudused; ei rea- geeri sõnalistele korraldustele
	Kunst	erisused on käelistes tegevustes
	Liikumine	liikumistunnis ta kaasa ei tee; kukub või koperdab erinevate esemete otsa

küsimust, et saada teada, mida õpetaja tegi erivajadustega lapsega arvestamiseks selles õppetegevuses teisiti enne, tegevuse ajal ja pärast seda. Õppe- ja kasvatustegevuse kohta saadud infot analüüsides jätsime kolme õpetaja vastused kõrvale. Üks neist vastas kõikidele küsimustele “kohandasin tegevust” ja teine, et “meil ei ole vaja midagi erilist teha, sest rühma tegevustes ta saab ilusasti hakkama”, kolmas õpetaja kirjutas läbivalt “õpetaja abi on

abiks erivajadusega lapsele”. Ülejäänud õpetajate vastustest ilmes, et erivajadustega laste kaasamisel rakendati abistavaid töötajaid (tugiisik, õpetaja abi või assistent), seejuures kahel juhul õpetati erivajadustega last selgelt grupist eraldi. *Õppetegevusega seotud kohandused jaotusid kolme kategooriasse: õpetaja tegevused, lapsele suunatud tegevused ja koostöö teiste täiskasvanutega.* Tabelis 4 on esitatud muutused, mida õpetaja tegi grupitegevuses.

Selgus, et õpetaja ise hoolitseb suurel määral selle eest, et erivajadustega laps oleks kaasatud grupitegevusse. Rakendati lisajuhendamist, tunnetati vajadust vähendada grupi suurust (töö väiksemates rühmades või individuaalselt) ja õpetamise kestust erivajadustega lapse jaoks (võimalus lahkuda). *Enamik õpetajaid püüdis erivajadustega last kaasata grupitegevusse koostöös abistava töötajaga, olles tähelepanelik lapse reageeringute suhtes. Seega põhiliselt pakkusid õpetajad tõhustatud või eritoe vajadusega lapsele nn üldist tuge.* Eraldi vaatlesime ka väiksemat gruppi lapsi ($N = 10$), kelle diagnoos oli õpetajatele koolivälise nõustamismeeskonna soovitusel teada. Neile kohandati õpetamist järgmiselt:

1. autismispektri häirega lapsed ($N = 3$). Kohandustena märgiti lapse huvidega arvestamist ja vajadusel üks ühele tegevust; võimaldati lapsel otsustada, kui palju ta osaleb, ning kasutati kordamist ning tunnustamist. Ühe lapse puhul osutati individuaalsele arenduskavale;
2. aktiivsus- ja tähelepanuhäire ($N = 2$). Kohandustena märgiti reeglite kordamist, lapsega vestlemist, lapse läheduses viibimist, tunnustamist ja puhkamise eesmärgil tegevusest eemaldumist;
3. kõnepuue ($N = 3$). Ühele lapsele selgitati ülesannet nii individuaalselt kui ka koos grupiga, eesootav tegevus näidati ette ning laps sai rääkida ainult õpetajale, kuidas talle tegevus meeldis;
4. kombinatsioon “kõnepuue ja intellektipuue” ($N = 2$). Kohandusi märgiti nii: madalamad ootused; eriti lihtsustatud küsimus; individuaalne juhendamine, võimaluse andmine tegevusest lahkuda, kui enam ei jaks; kiitmine.

Tabel 4

ÕPPETEGEVUSES ÕPETAJA SÕNUL
TEHTUD KOHANDUSED

Aeg	Kategooriad	Märksõnad	Näited (muutmata kujul)
Enne	Õpetaja planeerib	eesmärgid; vahendid; meetodid; paigutamine	tema puhul olid eesmärgid ka teised; lähtudes individuaalsest arenduskavast; valisin talle liikumistegevuseks sobivad vahendid; kasutasin piktogramme; arvestasin temaga õppemängu planeerides; istumine seatud nii, et tugiisik saaks last individuaalselt juhendada
	Koostöös abistava töötajaga	läbirääkimine; kokkulepe	koos tugiisikuga arutlesime, mida nad võiksid teha; kokkulepped assistendiga töökorraldusest
	Kontakt lapsega	eelnev selgitus; huvidega arvestamine	rääkisime üle reeglid; lisasin loendamiseks tema lemmikvahendid — kalad
Ajalt	Õpetaja kohandab	rohkem aega; kordamine; vähendamine; julgustamine	kordasin juhendit vajadusel aeglasemalt; näitasin mitu korda ette; ootused madalamad; lihtsustasin ülesannet; julgustasin osa võtma; võib tegevusest varem lahkuda, kui on näha, et enam ei jaksa
	Koostöö abistava töötajaga	koosõpetamine; paindlikkus	ülejäanud grupiga tegeles õpetaja abi; tugiisik oli temaga individuaalseks tegevuseks valmisolekus, oli võimalus ka eralduda rühmakaaslastest
	Kontakt lapsega	suurem lähedus; individuaalne töö	selle lapsega tegutsesin individuaalselt; hoidsin teda enda kõrval; andsin talle võimaluse ülesannet teha individuaalselt
Pärast	Õpetaja analüüsib	mõtlemine	analüüsisin, kuidas tegevus välja kukkus
	Koostöö abistava töötajaga	analüüs; arutelu	analüüsisime meeskonnaga, kuidas lapsel läks; suhtlesin tugiisikuga
	Kontakt lapsega	ülemineku toetamine; tagasiside vestlus	saatsin varem tuppa koos õpetaja abiga; lasin lapsel ise otsustada; arutlesime lapsega, mis laps meisterdas ja kuidas ta tegi; aus kiitus ja kriitika

Need kohandused on erivajaduste liikidele sobivad ning on näha, et õpetajad arvestavad nii erivajadustega lapsega (tema eelistustega, säästavad teda ülemäärasest pingutusest ja piinlikkusest) kui ka teiste lastega (nendega jätkub õppetegevus ka pärast erivajadustega lapse eraldumist). Palju rõhutati lähtumist lapse huvist, mida ka uurimustes tulemuslikuks peetakse (Mavidou, Kakana 2019). Mitmed õpetajad lubasid erivajadustega lapsel varem tegevusest lahkuda. Individuaalse arenduskava ja piktogramme (pildid ja sümbolid suhtlemiseks või selle toetamiseks) kasutamist märkis üks õpetaja.

Kõnepuude korral on kaks õpetajat jätnud kohandused gruppitegevuse kohta märkimata ja lisanud, et erivajadustega last toetab vajaduse korral õpetaja abi ning puuet suudab ainult logopeed korrigeerida. Mõlemal juhul paistab õpetaja olevat võtnud seiskoha, et tema erivajadustega lapsele õpetamise sobivust kindlustama ei pea. *Tõhustatud või eritoe vajadusega laps erineb eakaaslastest nii suures ulatuses, et üksnes heaolu tagamine rühmaruumis ja/või paar kohtumist nädalas tugispetsialistiga talle piisav olla ei saa.* Kooliväline nõustamismeeskond peaks olema andnud soovitusel muu hulgas õppekava ja õppevara individualiseerimise vajaduse kohta.¹⁸

Palusime õpetajatel ka analüüsida, mis selles konkreetses õppetegevuses läks seoses erivajadustega lapse kaasamisega hästi, mis mitte ja mida edaspidi kavatsetakse muuta. Ilmnes, et õpetajad hindavad õpetamise edukust laste reageeringu ning iseenda ja abistavate töötajate panuse alusel; ebaedukogemuse puhul ilmnes aga mure seoses eakohase arenguga lastega. Muudatuste hulgas oli kaks äärmuslikku vaatenurka — kaaluti edaspidi õpetamise planeerimist kas rohkem või vähem (vt tabel 5).

Lõpetuseks küsisime, kuidas hindab õpetaja erivajadustega lapse kaasamise edukust oma rühmas ning millega ta seda põh-

¹⁸Koolivälisele nõustamismeeskonnale soovitusel andmiseks esitavate andmete loetelu, taotluse esitamise ning koolivälise nõustamismeeskonna soovitusel andmise tingimused ja kord. Vastu võetud 08.02.2018 nr 2, www.riigiteataja.ee/akt/114022018014?leiaKehtiv, § 6 lg 4.

Tabel 5

ÕPETAJA REFLEKSIOON

Aeg	Kategooriad	Märksõnad	Näited (muutmata kujul)
Mis läks hästi?	Koostöö abistavate töötajatega	kokkulepped; tus	kaasa-õpetaja abi oli kaasatud; tugiisik näitas näpuga, kust värvida; laps osales tegevuses tugiisiku abiga
	Kohandused	planeerimine; väiksem grupp	tegevus oli läbi mõeldud; arutlemine väikses grupis; peale väikest pausi suutis ta teistega koos edasi tegutseda
	Lapse seisund	emotsioon; osalemine; tulemus	õnnestus saavutada kontakt lapsega; talle üldjuhul meeldivad jalutuskäigud; lapse huvi püsis kogu tegevuse vältel; laps sai suuliste korralduste ja väikse ettenäitamise abil hakkama; laps suutis töö lõpuni teha
Mis ei läinud hästi?	Tegevuse katkemine	laps eemaldus	pöörasin korra talle selja ja selle ajaga pani jooksu; tähelepanu hajus kiiresti; kohati tõmbus endasse; laps väsis ja jättis kunstitöö pooleli
	Lisategevused	lapse rahustamine; abistamine	last tuli vahepeal rahustada; laps kasutas kõiki lisasid — personaalset juhendamist ja lisaaga, lisamaterjale
	Teiste laste heaolu	turvalisus; ebamugavus	vahel ei jõua sekkuda õigel ajal ja mõni teine laps saab füüsiliselt haiget; oma häälitsemisega segas ta teisi lapsi
Muudatused	Ei muuda	jätkan samamoodi	jätkan, et teistel oleks piisav pingutus ja huvi säiliks; rühma tegevuses ei saa nagu midagi muuta; oleme teinud kõik endast oleneva; lapsele sobivad aktiivõppe meetodid, kasutan neid rõõmuga
	Muudan	vähem planeerimist	ei planeeri väga midagi ette; iga päev tuleb jooksu pealt katsetada midagi uut
		arvestan huviga; häirivad tegurid; eraldamine	talle meeldivad muusikategevused, üritan neid põimida tegevustesse; proovida leida viise, kuidas vähendada lärmi; rohkem individuaalseid tegevusi
		rohkem planeerimist	planeeritud tegevused on vaja rohkem läbi mõelda; anda vähem ülesandeid, jätta valikuvõimalusi; lihtsustada talle tegevusi; samm-sammult liigume edasi; teha tegevusi väiksemates gruppides; emotsionaalselt õnne- ja eneseületuse tundeid pakkuda

jendab. 19 õpetajat leidis, et kaasamine õnnestub kokkuvõttes “nii ja naa”. Õpetajate ebakindlus tulenes sellest, et nende hinnangul kaasamise edukus kõigub, sõltudes päevast, tegevusest, teemast, kohalolevate laste arvust, tugisiku olemasolust ja õpetaja enda tegevusest. Teine grupp põhjendusi oli seotud erivajadustega lapsega — toodi välja, et mõjutavad lapse tujud, koostöösoov, omandamata oskused, agressiivsus ja lasteaia käimise sagedus. Palju vähem osutati teistele lastele — põhiliselt märgiti, et kaaslased on erivajadustega lapse kenasti omaks võtnud ja oskavad temaga arvestada; üks õpetaja sõnas siiski, et “mõned lapsed on hakanud tõrjuma teda”. Õpetajad ($N = 2$), kes pidasid kokkuvõttes kaasamist ebaõnnestunuks, olid mures lapse kesise edasimineku ning vähese osavõtu pärast lasteaia tegevustest.

Õpetajad, kelle hinnangul kaasamine kokkuvõttes õnnestub ($N = 9$), põhjendasid oma arvamust laste arengu ja heaoluga: osutati, et erivajadustega laps tunneb end hästi, areneb ja tuleb toime ja/või teised lapsed on ta hästi omaks võtnud. Vaadates nende õpetajate taustaandmeid, ilmneb, et *edu kogesid kaasava hariduse rakendamisel õpetajad, kelle*

a) *rühmadesse oli kaasatud üks sobitus- või erirühma soovitusetega laps (seitse õpetajat);*

b) *rühmadesse kaasatud erivajadustega lapsega tegeles vähemalt üks tugispetsialist (kuue lapse puhul kaks tugispetsialisti), ja*

c) *töökogemus lasteaia oli vähemalt kuus aastat.*

Kokkuvõttes oli kaks kolmandikku õpetajatest kaasamise õnnestumises kahtleval seisukohal. Ettevaatlikkusele seoses kaasamisega on osutanud ka teised uurijad (Crane-Mitchel, Hegde 2007; Dignath jt 2022; Lee jt 2015). Põhjendused on seotud nii erivajadustega laste eripärade kui ka tingimustega, mille tagamine ei tule õpetajate arvates iga päev piisavalt hästi välja. Suudetakse pakkuda turvalisust ning hoolimist, erivajadustega laps haaratakse kaasa grupitegevustesse, mida viiakse läbi paindlikult. Tõhusatad ja eritoe pakkumiseks seda nähtavasti nimetada ei saa, sest erivajadustega lapse täieliku potentsiaali arvestamiseks ja arendamiseks on vajalik personaalsem ja spetsiifilisem lähenemine.

KOKKUVÕTE

Eesti hariduskorralduse juhtiv põhimõte on kaasava hariduse rakendamine. Seoses sellega oodatakse õpetajatelt oskust õpetada lisatõe vajadusega lapsi, kelle osas spetsiifilise väljaõppe on saanud tugispetsialistid; ning samuti oskust luua ühiseid õppimiskeskondi, milles lastel tekiks kuuluvustunne, soov osaleda ja oma panus anda. Eeldus, et õpetaja suudab mõlemas suunas iseseisvalt ja kiiresti areneda, ei ole osutunud realistlikuks. Me näeme Eestis üha suurenevat õpetajate puudujääki ja läbipõlemist. Ka peame teadvustama, et kui lapse ja tema pere jaoks on kaasamine korra ebaõnnestunud, ei saa tagada, et selle kogemuse tagajärgi suudetakse hiljem piisavalt leevendada. *Kaasamine ei ole jätkusuutlik ega õigustatud, kui see ei võimalda tähendusriikast haridust ning veel enam — põhjustab kellelegi kannatusi.*

2021. aastal tühistati kooliõpetajate kvalifikatsiooninõuetes¹⁹ § 3 lõige 3, mis nägi ette, et põhikooli hariduslike erivajadustega õpilaste klassi õpetajal peab olema peale magistrikraadi või sellele vastava kvalifikatsiooni ning õpetajakutse ka ka eripedagoogiline kompetents. Seega eeldab seaduseandja, et tavapärase ettevalmistusega (eriteadmisteta) õpetaja suudab tavalises õppekeskkonnas rakendada puuet arvestavat lähenemist ükskõik milliste erivajadustega õppija toetamiseks. Lasteaias seda muudatust veel tehtud ei ole. Artiklis kirjeldatud uuringus osalesid kvalifikatsiooninõuetele vastava ettevalmistusega lasteaiaõpetajad, kellel täiendav eripedagoogiline ettevalmistus puudus. Õpetajad kirjeldasid, kuidas nad oma rühmas kaasamist rakendavad ning tõhustatud ja erituge vajavate lastega tegelevad. Uuringu tulemuste põhjal võib oletada, et koolides on edaspidi olukord üsnagi sarnane — tõhustatud või erituge vajavatele lastele pakutakse peamiselt üldist tuge. Tunnustamist väärrib see, kui paljude kohanduste tegemist uuringus osalenud õpetajad nimetasid. Tulemused annavad alust järelduseks, et üldise toe tagamise põhimõtted omandavad tänapäeva õpetajad tavapärase ettevalmistuse käigus ning need arene-

¹⁹Vt Direktori, õppealajuhataja, õpetajate ja tugispetsialistide kvalifikatsiooninõuded. Vastu võetud 29.08.2013 nr 30, kehtiv kuni 05.11.2021, www.riigiteataja.ee/akt/122012019008.

vad ka töökogemuse kaudu (vt ka Scanlon jt 2022). Üldise toe tagamine ei ole erivajadustega (puuetega) õppijate puhul aga alati piisav, ja seda tajuvad õpetajad ka ise. Et kokkuvõttes kaks kolmandikku vastajatest ei olnud kindlad, kas kaasamine õnnestub, näitab, et õpetajad kahtlevad selles, mida nad tavalises õpikeskkonnas erivajadustega lastele pakkuda suudavad.

Kaasav haridus ei peaks tingimata tähendama erivajadustega laste paigutamist tavaklassidesse või lasteaia üldrühmadesse. *Kaasav haridus on ka see, kui erivajadustega lapsed on kaasatud haridussüsteemi ehk nende jaoks on igal haridustasemel hariduskorraldus läbi mõeldud* (Saarevet, Häidkind 2020). Kuni 1990. aastateni loodi erivajadustega (eelkõige puuetega) lastele erilasteaegasid ja/või erirühmasid. Erirühmade moodustamist võimaldab ka endiselt kehtiv määrus.²⁰ Sel juhul on eripedagoogilise pädevusega õpetajatel rühmas 4–12 kahe kuni seitsme aasta vanust last, kelle arengut on eelnevalt hinnatud meditsiinisüsteemis. Erirühma juurde on ette nähtud täiendav logopeedi ja/või eripedagoogi ametikoht. Niisugused tingimused soosivad süvenemist ja individuaalset lähenemist: rühma lapsed on samal ajal nii erinevas vanuses kui ka erinevate võimetega; õpetajad ei taju ülemäärast survet jõuda nendega ühesuguste või riiklikus õppekavas nimetatud arengutulemusteni ning kindlaks toeks on tugispetsialist(id). Samasuguste erivajadustega laste kaasamisel eakaaslaste hulka on õpetaja aga pigem omapäi ning sageli silmitsi olukordadega, milles erivajadustega laps eakohaselt arenenud lastega võrdväärselt toime ei tule. Rühma moodustavad peamiselt nn tavalised lapsed, mistõttu on arusaadav, et õppetööd korraldades püüab õpetaja arvestada esmalt enamuse arenguvajaduste ja -eesmärkidega. Et ressursid on piiratud, on ka individuaalne lähenemine suures rühmas (ja klassis) võimalik üksnes teatud määral. Kui aga õpikeskkonnas on võimalik tagada üksnes laste heaolu, ei saa rääkida kvaliteetse hariduse pakkumisest ning teistpidi —

²⁰Lapse erilasteaeda või -rühma vastuvõtmise ning väljaarvamise alused ja kord. Vastu võetud 23.12.2010 nr 78, www.riigiteataja.ee/akt/120022018002?leiaKehtiv.

hariduse andmine ja omandamine ei ole võimalik, kui õppijate heaolu ei õnnestu tagada.

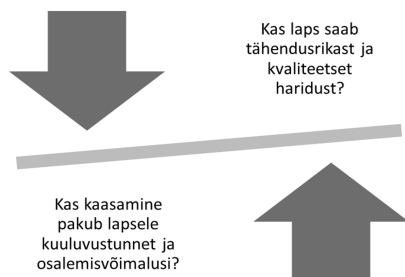
Haridusvaldkonna arengukavas kuni aastani 2035 on sihiks seatud õigus kvaliteetsele ja kaasavale haridusele. See tähendab, et haridus on kättesaadav ja ligipääsetav, õppimine on toetatud ja õpivõimalused vastavad õppijate võimetele ja vajadustele. Hariduskorraldus peab toetama ka ühiskonna sidusust.²¹

Et neid sihte saavutada, *on mõistlik kuulata ja usaldada õpetajaid, kes iga päev oma erialaseid teadmisi kasutades kaasavat haridust rakendada püüavad*. Kui õpetajad kahtlevad kaasava hariduse idee teostatavuses, tuleb teadlastel/koolitajatel, poliitikutel, juhtidel ja ametnikel neid tõsiselt võtta, õpetajatega dialoogi astuda ja probleemide tuumani jõuda. Ülemäära standardiseeritud ja tulemustele orienteeritud haridussüsteemis kaldutakse kaasavat haridust mõistma kui erivajadustega õppijate paigutamist eakaaslastega samadesse tingimustesse (Paulsrud, Nilholm 2020; vt käesoleva artikli joonis 1). Nende tingimuste muutmine ehk keskkondade valimine ja kohandamine, et iga õppija saaks oma võimete kohaselt õppida ja tähenduslikult ühistes tegevustes osaleda, eeldab kogu ühiskonna mõtteviisi muutust. Ühiskonna ootused/surve ei tohiks võtta õpetajatelt võimalust tunda oma töös rõõmu inimlikust mitmekesisusest ja julgust otsida loovaid lahendusi. Lapse lisatõe vajadusega arvestamine alates alusharidusest toob kaasa probleemide leevenemise ja lisatõe vajaduse vähendamise, tema suurema iseseisvuse ja kaasatuse nii koolis kui ka edasises elus.

Artikli alguses juhtisime tähelepanu, et ühiskonnas ei ole üksmeelt hariduse, kaasamise ja kaasava hariduse määratluse ega eesmärkide osas. Lõpetuseks pakume välja lihtsa mõtteskeemi, mis võiks kõigil hariduse osapooltel aidata neis küsimustes jõuda selgusele ja üksteisemõistmisele (vt joonis 2).

Õpetajad ei seisa vastu püüdlustele kujundada kaasavaid ühiskondi, aga saavad oma töökogemuste põhjal öelda, mida nad suu-

²¹ Vt Toe vajadusega õpilased. . . , www.hm.ee/uldharidus-ja-noored/alus-pohi-ja-keskharidus/toe-vajadusega-opilased-oppekorraldus-ja-tugiteenused.

Joonis 2. Kaasamine on õigustatud ja õnnestunud, kui mõlemale küsimusele saab vastata jaatavalt.

davad ja vajavad, et selle eesmärgi saavutamiseks oma panus anda. Kaasamise õnnestumiseks ei ole teist teed kui tervitada iga õppija ainukordsust ning luua õpikeskkondi, mis võimaldavad igaühel saada tähendusrikast haridust ehk osaleda õppes, mis arvestab tema võimeid, huvisid ja eneseteostusvajadust. Kaasavate õpikeskkondade loojad saavad olla ainult õpetajad, kuid nad vajavad selleks ühiskonna tuge ja tunnustust.

Kirjandus

- Barton, Erin E., Barbara J. Smith 2015. Advancing high-quality preschool inclusion: A discussion and recommendations for the field. — *Topics in Early Childhood Special Education*, Vol. 35, No. 2, pp. 69–78, doi.org/10.1177/0271121415583048
- Bendová, Petra, Martina Čecháčková, Lenka Šádková 2014. Inclusive education of preschool children with special educational needs in kindergartens. — *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, Vol. 112, pp. 1014–1021, doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1263
- Berkman, Ebeli (vastutav koost.) 2023. Tugiisikuteenus raske ja sügava puudega lapsele. Sotsiaalkindlustusamet, www.sotsiaalkindlustusamet.ee/sites/default/files/content-editors/Lastekaitse/tugiisikuteenus.pdf

- Cabell, Sonia Q., Jamie DeCoster, Jennifer LoCasale-Crouch, Bridget K. Hamre, Robert C. Pianta 2013. Variation in the effectiveness of instructional interactions across preschool classroom settings and learning activities. — *Early Childhood Research Quarterly*, Vol. 28, No. 4, pp. 820–830, doi.org/10.1016/j.ecresq.2013.07.007
- Crane-Mitchell, Linda, Archana V. Hegde 2007. Beliefs and practices of in-service preschool teachers in inclusive settings: Implications for personnel preparation. — *Journal of Early Childhood Teacher Education*, Vol. 28, No. 4, pp. 353–366, doi.org/10.1080/10901020701686617
- De Ruyster, Doret J. 2002. The right to meaningful education: The role of values and beliefs. — *Journal of Beliefs & Values*, Vol. 23, No. 1, pp. 33–42, doi.org/10.1080/13617670220125656
- Dignath, Charlotte, Sara Rimm-Kaufman, Reyn van Ewijk, Mareike Kunter 2022. Teachers' beliefs about inclusive education and insights on what contributes to those beliefs: A meta-analytical study. — *Educational Psychology Review*, Vol. 34, pp. 2609–2660, doi.org/10.1007/s10648-022-09695-0
- Dijkstra, Elma M., Amber Walraven, Ton Mooij, Paul A. Kirschner 2017. Factors affecting intervention fidelity of differentiated instruction in kindergarten. — *Research Papers in Education*, Vol. 32, No. 2, pp. 151–169, doi.org/10.1080/02671522.2016.1158856
- Fox, Lise, Mary L. Hemmeter, Patricia A. Snyder, Denise Perez Binder, Shelley Clarke 2011. Coaching early childhood special educators to implement a comprehensive model for promoting young children's social competence. — *Topics in Early Childhood Special Education*, Vol. 31, No. 3, pp. 178–192, doi.org/10.1177/0271121411404440
- Hemmeter, Mary L. 2000. Classroom-based interventions: Evaluating the past and looking toward the future. — *Topics in Early Childhood Special Education*, Vol. 20, No. 1, pp. 56–61, doi.org/10.1177/027112140002000110
- Huopolainen, Maris 2022. Lasteaegade üldrühmade õpetajate hoiakud ja teadmised seoses erivajadustega laste kaasamisega. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, <http://hdl.handle.net/10062/83421>
- Häidkind, Pille, Kaja Oras 2016. Kaasava hariduse mõiste ning õpetaja ees seisvad ülesanded lasteaedades ja esimeses kooliastmes. — *Eesti Haridusteaduste Ajakiri*, nr 2, lk 60–88, doi.org/10.12697/eha.2016.4.2.04

- Häidkind, Pille, Carolina Šuman, Kristi Vint 2022. Tegevusuuring kaasavas lasteaiarühmas: Eripedagoogilised koolitused ja nõustamine õpetajatele. — *Eesti Haridusteaduste Ajakiri*, nr 1, lk 7–32, doi.org/10.12697/eha.2022.10.1.02
- Justice, Laura M., Andrew J. Mashburn, Bridget K. Hamre, Robert C. Pianta 2008. Quality of language and literacy instruction in preschool classrooms serving at-risk pupils. — *Early Childhood Research Quarterly*, Vol. 23, No. 1, pp. 51–68, doi.org/10.1016/j.ecresq.2007.09.004
- Karakaya, Esra G., Mumin Tufan 2018. Social skills, problem behaviors and classroom management in inclusive preschool settings. — *Journal of Education and Training Studies*, Vol. 6, No. 5, pp. 123–134, doi.org/10.11114/jets.v6i5.3076
- Kirsila, Katrin 2016. Kaasav haridus kui rööprähklemine. — *Õpetajate Leht*, 6. V, opleht.ee/2016/05/kaasav-haridus-kui-rooprahklemine
- Kivirand, Tiina, Äli Leijen, Liina Lepp, Liina Malva 2020. Kaasava hariduse tähendus ja tõhusa rakendamise tegurid Eesti kontekstis: Õpetajaid koolitavate või nõustavate spetsialistide vaade. — *Eesti Haridusteaduste Ajakiri*, nr 1, lk 48–71, doi.org/10.12697/eha.2020.8.1.03
- Kruse, Merilin 2022. Riigikogu lükkas tagasi valitsuse algatatud alushariduse ja lapsehoiu seaduse eelnõu. — Riigikogu.ee, 1.06., www.riigikogu.ee/istungi-ulevaated/riigikogu-lukkas-tagasi-valitsuse-algatatud-alushariduse-ja-lapsehoiu-seaduse-eelnou
- Kwon, Kyong-Ah, Soo-Young Hong, Hyun-Joo Jeon 2017. Classroom readiness for successful inclusion: Teacher factors and preschool children's experience with and attitudes toward peers with disabilities. — *Journal of Research in Childhood Education*, Vol. 31, No. 3, pp. 360–378, doi.org/10.1080/02568543.2017.1309480
- Ladva, Asso 2019. Igale hommikule lahingusse: Õpetamise asemel kulub õpetaja jõud erivajadustega õpilastele. — *Õhtuleht*, 29. XI, www.oh tuleht.ee/985052/igal-hommikul-lahingusse-opetamise-ase mel-kulub-opetaja-joud-erivajadustega-opilastele
- Lanng, Ailen, Siiri-Lii Sandre, Epp Kallaste, Marko Sõmer 2021. Alushariduse ja lapsehoiu uuring, 26.05.2021. Eesti Raken- dusuuringute Keskus Centar, centar.ee/failid/alushariduse_raport
- Lee, Frances Lai Mui, Alexander Seeshing Yeung, Danielle Tracey, Katrina Barker 2015. Inclusion of children with special needs in early childhood education: What teacher characteristics

- matter. — *Topics in Early Childhood Special Education*, Vol. 35, No. 2, pp. 79–88, doi.org/10.1177/0271121414566014
- M a v i d o u, Anastasia, Domna K a k a n a 2019. Differentiated instruction in practice: Curriculum adjustments in kindergarten. — *Creative Education*, Vol. 10, No. 3, pp. 535–554, doi.org/10.4236/ce.2019.103039
- M c M e n a m i n, Trish 2018. A just state of affairs: Philosophical reflections on justice, inclusion and the education of disabled children. — *Cambridge Journal of Education*, Vol. 48, No. 5, pp. 625–638, doi.org/10.1080/0305764X.2017.1394981
- N e l i s, Pille, Margus P e d a s t e 2020. Kaasava hariduse mudel alus-
hariduse kontekstis: Süstemaatiline kirjandusülevaade. — *Eesti Haridusteaduste Ajakiri*, nr 2, lk 138–163, doi.org/10.12697/eha.2020.8.2.06
- O d o m, Samuel L., Virginia B u y s s e, Elena S o u k a k o u 2011. Inclusion for young children with disabilities: A quarter century of research perspectives. — *Journal of Early Intervention*, Vol. 33, No. 4, pp. 344–356, doi.org/10.1177/1053815111430094
- P a r v e, Valter 2022. Kaasav harimatus. — Err.ee, 11. VIII, www.err.ee/1608681874/valter-parve-kaasav-harimatus
- P a u l s r u d, David, Claes N i l h o l m 2020. Teaching for inclusion — a review of research on the cooperation between regular teachers and special educators in the work with students in need of special support. — *International Journal of Inclusive Education*, doi.org/10.1080/13603116.2020.1846799
- P e d a s t e, Margus, Äli L e i j e n, Tiina K i v i r a n d, Pille N e l i s, Liina M a l v a 2021. School leaders' vision is the strongest predictor of their attitudes towards inclusive education practice. — *International Journal of Inclusive Education*, pp. 1–17, doi.org/10.1080/13603116.2021.1994661
- R e i e r, Liis 2023. Erivajadustega lapsed õpivad omasuguste keskel tulemuslikumalt. — *Eesti Päevaleht*, 28. IX, epl.delfi.ee/artikkel/120235547/paeva-teema-liis-reier-erivajadustega-lapsed-opivad-omasuguste-keskel-tulemuslikumalt
- R e i n d a l, Solveig M. 2016. Discussing inclusive education: An inquiry into different interpretations and a search for ethical aspects of inclusion using the capabilities approach. — *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 31, No. 1, pp. 1–12, doi.org/10.1080/08856257.2015.1087123

- S a a r e v e t, Juta, Pille H ä i d k i n d 2020. Kas kaasava hariduse rakendamine käib riigile üle jõu?: Praegune lahendus on poolik. — *Maaleht*, 23. III, maaleht.delfi.ee/artikkel/89320937/arvamus-kas-kaasava-hariduse-rakendamine-kaib-riigile-ule-jou-praegune-lahendus-on-poolik
- S c a n l o n, Geraldine, Snezhana R a d e v a, Vasiliki P i t s i a, Conor M a g u i r e, Silvia N i k o l a e v a 2022. Attitudes of teachers in Bulgarian kindergartens towards inclusive education. — *Teaching and Teacher Education*, Vol. 112, doi.org/10.1016/j.tate.2022.103650
- S l a b i n a, Pille 2017. Liikumine koostöise õpetamise suunas. — Mati Heidmets (koost. ja toim.). *Õpikäsitus: Teooriad, uurimused, mõõtmine. Analüütiline ülevaade*. Tallinn: Tallinna Ülikool, lk 63–79, hdl.handle.net/10062/55716
- S m i t h, Mary K., Kenneth E. S m i t h 2000. “I believe in inclusion, but...”: Regular education early childhood teachers’ perceptions of successful inclusion. — *Journal of Research in Childhood Education*, Vol. 14, No. 2, pp. 161–180, doi.org/10.1080/02568540009594761
- S o a n, Sue 2022. Inclusion and special educational needs. — Hilary Cooper, Sally Elton-Chalcraft (eds.). *Professional Studies in Primary Education*. 4th ed. London: Sage, pp. 171–190
- S u c u o ğ l u, Bülbin, Hatice B a k k a l o ğ l u, Fadime İ ş c e n K a r a s u, Şeyma D e m i r, Selma A k a l i n 2013. Inclusive preschool teachers: Their attitudes and knowledge about inclusion. — *International Journal of Early Childhood Special Education*, Vol. 5, No. 2, pp. 107–128, doi.org/10.20489/intjces.107929
- T a m m e m ä e, Tiit, Piret S o o d l a 2021. Koht kodukoolis ilma vajaliku toeta on pelk JOKK-skeem. — *Postimees*, 14. XI, arvamus.postimees.ee/7385535/haridus-ja-teadus-tiit-tammemae-ja-piret-soodla-koht-kodukoolis-ilma-vajaliku-toeta-on-pelk-jokk-skeem
- Y u, Seon Yeong 2019. Head start teachers’ attitudes and perceived competence toward inclusion. — *Journal of Early Intervention*, Vol. 41, No. 1, pp. 30–43, doi.org/10.1177/1053815118801372

PILLE HÄIDKIND (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli eripedagoogina 1997. aastal, eripedagoogika teadusmagister 2001, pedagoogikadoktor 2011. Töötanud Tartu Pääsupesa lasteaias erirühma õpetaja ja eripedagoogina. TÜ eripedagoogika lektor a-st 2003, eripedagoogika bakalaurea-

reuseõppekava, eripedagoogika ja logopeedia õppekavade programmi-juht a-st 2014.

MAILI KARINDI (1972) on lõpetanud Tartu Ülikooli eripedagoogina 1998. aastal. Töötanud eripedagoogina nii lasteaias, koolis, rehabilitatsiooniasutuses kui ka Rajaleidja keskuses; õpetanud TÜs ainet “Eripedagoogide ja logopeedide kutse-eetika”. Tartu lasteaia Rõõmumaa eripedagoog ja tugiteenuste koordineerija a-st 2019.

MARIS HUOPOLAINEN (1988) on lõpetanud Tartu Ülikooli eripedagoogina 2014. aastal, eripedagoogika ja logopeedia magister 2022. Võhma lasteaia Mänguveski lasteaiaõpetaja 2012–2016, Retla-Kabala Kooli väikeklassi õpetaja 2016–2023, a-st 2023 eripedagoog.

LEGEND KIVIDEST

Karl Kraus

Tõlkinud Jaanus Vaiksoo

Nüüd, kui inimkond end kividega surnuks loopinud,
ma nägin und, et maailm inimtühi jällegi
ja vaba koos kõigi käsilastega türannidest,
hullusest päästetud, vihkamisest puhtaks roogitud,
maal, õhus, merel ei olnud enam jälgegi
ei rangest korrast ega liiderlikkusest.

Ja selles õndsas kõrbelaamas,
üksluses piirideta ilmas suures
vaid meie kaks, kui ebamaine ime
mind deukalionlik iha haaras
ja Pyrrha oli minu juures
ja üle öla pildusime kive.

Sel kombel sigis palju inimesi meist,
ent näisid kõik nii rahulikult meelegeindlad
ja vahest kokku leppida nad siiski ihkasid.
Üks ühtne eesmärk tärkas kõigis neis,
ei hakka maksma omavahel verehinda —
ja ainult meid nad kividega surnuks viskasid.

Sage von Steinen. — Karl Kraus. *Gedichte*. (Suhrkamp-Taschenbuch 1319; Karl Kraus, Schriften, Bd. 9.) Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989, S. 216.

MEES, KES VIHKA VÕLTSI

28. aprillil 2024. aastal möödus 150 aastat Austria kirjaniku KARL KRAUSI (1874–1936) sünnist. Ta oli Hugo von Hofmannsthal eakaaslane, mõlemad lõpetasid 1892. aasta kevadel täpselt samal päeval Viinis gümnaasiumi: Kraus Franz Josefi riigigümnaasiumi, Hofmannsthal akaadeemilise gümnaasiumi. Mõlemad olid eliitkoolid, mõlema kooli õpilased pidasid lähedal asuvas pargis omavahel traditsioonilisi lahinguid. Klassi priimus Karl Kraus polnud suurem asi kakleja, tema koolivend, hilisem kirjanik Karl Rosner (1873–1951) on meenutanud, kuidas ta pidi võitlema oma kahvatu ja haiglase sõbra eest, kes juba varakult kandis tugevaid prille. Seda vägevam võitleja sai Karl Krausist juba mõne aasta pärast kirjanduse lahinguväljal.

Ilmselt paberivabrikandist isa soovil astus noor Kraus 1892. aasta detsembris Viini Ülikooli õigusteaduskonda, kuid loengutesse ei jõudnudki. Enamasti veetis ta aega noorte literaatide stammlokaalis — kohvikus Griensteidl, kus käisid koos Arthur Schnitzler, Hugo von Hofmannsthal, Richard Beer-Hofmann, Felix Salten, Peter Altenberg ja paljud teised tulevased kuulsad kirjanikud. See oli seltskond, keda kirjandusajalugu tunneb kui Noor-Viini (Jung-Wien) rühmitust, kelle vaimseks eestvedajaks ja mentoriks oli Hermann Bahr (1863–1934).

Ometi ei jäänud kirjandusse jäägitult kiindunud Kraus Griensteidli seltskonda kauaks. Tema kompromissitu loomus ei talunud kübetki võltsi elus ega kunstis. Aga just võltsi leidis 19. sajandi lõpu Viinis igal sammul. “Selle sajandi Viini arhitektuuri kohal hõljus Potjomkini vaim,” kirjutas Krausi põlvkonnakaaslane, Austria arhitekt Adolf Loos. Karl Kraus pettus varsti Griensteidli atmosfääri maneerlikkuses. Kuivõrd kirklikult Kraus end igasugusest võltsis taandas, osutab lause 1893. aasta märtsis Arthur Schnitzlerile saadetud kirjas: “Ma vihkan ja vihkasin seda valet, võltsi “dekadentsi”, mis igavesti iseendaga koketee-rib, ma võitlen ja jään alati võitlema poseeriva, morbiidse, onaneeriva luule vastu!” Loomingulise aususe nimel oli ta valmis lahti ütlema ka lähedastest sõpradest, nagu näiteks juhtus temast viis aastat vanema Felix Salteniga, kellega ta Griensteidlis oli tutvunud ja kelle juures ta üliõpilasena mõnda aega elas. Sõprusest sai varsti pettumus. See, mis neid ühendas, oli algajate auahnus, soov saada kirjanikuks, ent ettekujutus kirjandusest oli põhjapanevalt erinev, nagu ka nende loomus. Kirklik Kraus pidi varem või hiljem pörkuma Salteni põhimõttelagedusega, tema osavusega pakkuda publikule kõike seda, mida kirjandusturg ootas. Krausile vastuvõetamatut Salteni “müüdavust” on kirjeldanud Philipp Blom raamatus *Pöörased aastad: Euroopa 1900–1914*:

Hoopiski ebasündsamtalt talitas kirjanik Felix Salten (1869–1945) — tema lõi ka Bambi, sametiste silmadega hirvevasika, kellest sai kogu maailma väikeste tüdrukute lemmik ja kes oma puhtuses sarnanes värskeltsadanud lumega —, kirjutades kurikuulsaks saanud pornograafilise raamatu *Josefine Mutzenbacher* (1906), mis ei jäta täiskasvanud lugeja kujutlusvõime hooleks küll mitte midagi (Blom 2010: 75).

Kuulsaks sai Karl Kraus 1896. aasta lõpul ajakirjas *Wiener Rundschau* ilmunud satiiriga “Lammutatud kirjandus” (Die demolierte Literatur), milles ta Griensteidli seltskonda armutult ründas. Satiiril oli tohutu menu ja sellest ilmus eraldi brošüürina mitu kordustrükki.

Kraus oli arvukates satiirilistes artiklites terav(meelne), täpne ja halastamatult otsekohene, mis ehmatas neidki kriitikuid, kes jagasid tema kriitilisi vaateid, hindasid tema vahedat pilku, mis iga stiiliveiderduse läbi nägi. Pärast üht Krausi otserünnakut Hermann Bahrile kirjutas Saksa luuletaja ja romaanikirjanik parun Detlev von Liliencron (1844–1909) mõttekaaslasele: “Tema [s.t Bahri] igavene muutumine on muidugi kohutav ja seda olete Te õigusega nuhelnud. Aga, armas, milleks nii jämedas toonis?” (Schick 1978: 31.)

Et olla oma arvamistes lõpuni vaba, läks Karl Kraus lõpuks oma teed ning asutas vanema venna ja isa majanduslikul toetusel ajakirja *Fackel* (Tõrvik). Juba esimeses numbris, mis ilmus 1. aprillil 1899, ründas Kraus värske noorusliku ägedusega kõike seda, millest ta seni toimetuste surve oli pidanud hoiduma. See tõi talle ohtrasti vaenlasi. Olles esialgu kolm korda kuus ilmunud ajakirja esimese kvartali üle elanud, tegi ta tagasisidest kokkuvõtte: “Anonüümseid sõimukirju 236, anonüümseid ähvarduskirju 83, kallaletunge 1” (samas: 39). Ta ei kohkunud aga tagasi ja *Fackel* põles heleda leegiga edasi. Sellest sai tema elutöö. Ajakirja ilmus kuni Krausi surmani 1936. aastal 922 numbrit, millest suurema osa täitis ta ise.

Karl Krausist kujunes saksa keeleruumi üks olulisim satiirik ja aforismimeister. Siin oli talle eeskujuks gümnaasiumiaja lemmikaine — ladina keele selgus, nappus ja loogika. Krausi aforismid ilmusid 20. sajandi alul kolmes köites. Valik nendest on pealkirja all *Aforisme* avaldatud ka eesti keeles Krista Läänemetsa tõlkes 1999. aasta *Loomingu Raamatukogu* 31. numbris.

Kraus oli vastuoluline isiksus ja jäi inimesena paljudele mõistematuks. Ühtede jaoks oli ta vääramatu autoriteet, teistele vaid pime-da vihkamise objekt. Ometi ei astunud keegi võõraste ja menukirjandusest kõrvale jäävate teoste eest sedavõrd kirklikult välja, nagu seda tegi Karl Kraus. Ta ei äratanud ellu mitte ainult minevikku unustatud

poeete, vaid seisis kindlalt oma aja suurte luuletajate ja kunstnike eest, keda ei mõistetud või kelle keelekasutust pilgati, nagu näiteks Georg Trakl või Else Lasker-Schüler, Bertolt Brecht või Peter Altenberg. Ta tutvustas igal võimalusel moodsa arhitektuuri teerajajat Adolf Loosi, kunstnikku, luuletajat ja näitekirjanikku Oskar Kokoschkat ja heliloojat Arnold Schönbergi. Samal ajal kui Saksa akadeemikud nägid Krausis vaid tüütut irisejat, esitasid Sorbonne'i professorid ta kolm korda Nobeli kirjanduspreemia nominendiks.

Loojana oli Kraus viljakas ja mitmekülgne, kirjutas luuletusi, näidendeid, esseid kirjandusest ja keelest, poliitikast ja ühiskonnast, tõlkis Shakespeare'i ja Aristophanest. Tema peateoseks võib pidada Esimesest maailmasõjast kõnelevat satiirilist näidendit *Inimkonna viimased päevad* (Die letzten Tage der Menschheit, ilmus 1918–1919).

Karl Krausi üheks kaubamärgiks kujunesid tema ettelugemised (Die Vorlesungen), millest esimeses esitas ta oma loomingut 13. jaanuaril 1910. Vastuvõtt oli vaimustav ja järgnesid uued lugemised, nüüd juuba ka teiste autorite tekstidega, aastate jooksul kogunes selliseid ülesastumisi seitsesada. Kuulajaid haaras tema esitus, keeletundlikkus ja mingi vastupandamatu külgetõmbejõud. Taani kirjanik Karin Michaelis (1872–1950), kes kuulas Krausi 1911. aastal, on andnud sellest värvika kirjelduse:

Saal on viimse kohani täis... Kõik tuled on kustunud. Ainult üleval rohelisega kaetud laual põlevad kaks üksikut küünalt... Nüüd tuleb Kraus. Noor, pikkade jalgadega, pelglik nagu nahkhiir, kiirustab ta laua juurde, peidab end kartlikult selle taha, paneb jalad risti, silub otsaesist, hõõrub nina, valmistub nagu kiskja hüppeks, kuulab, ootab... Tema närvilised käed jooksevad üle kaasavõetud tööde. Ta alustab raskelt, rõhutatult, mõjuvalt. Oleks ta rääkinud hiina või pärsia keeles, oleks teda jälgitud samasuguse põnevusega... (Schick 1978: 63).

Need lugemised olid üks osa Krausi missioonist tutvustada kuulajatele head kirjandust. 31. märtsil 1911 kirjutas ta ajakirjas *Fackel*:

Inimesed arvavad endiselt, et inimlik sisu võib olla suurepärase ka hoolimata halvast stiilist ja et inimese moraalne pale võib kujuneda sellest sõltumatult, [---] aga minu arvates... pole midagi vajalikumat kui meelde tuletada, et nendelesamadele inimestele meeldib nii palju halbu raamatuid (tsit Blom 2010: 86).

Oma seitsmesajanda ja ühtlasi viimaseks jäänud loengu pidas Kraus 2. aprillil 1936. aastal Viini kontserdimajas.

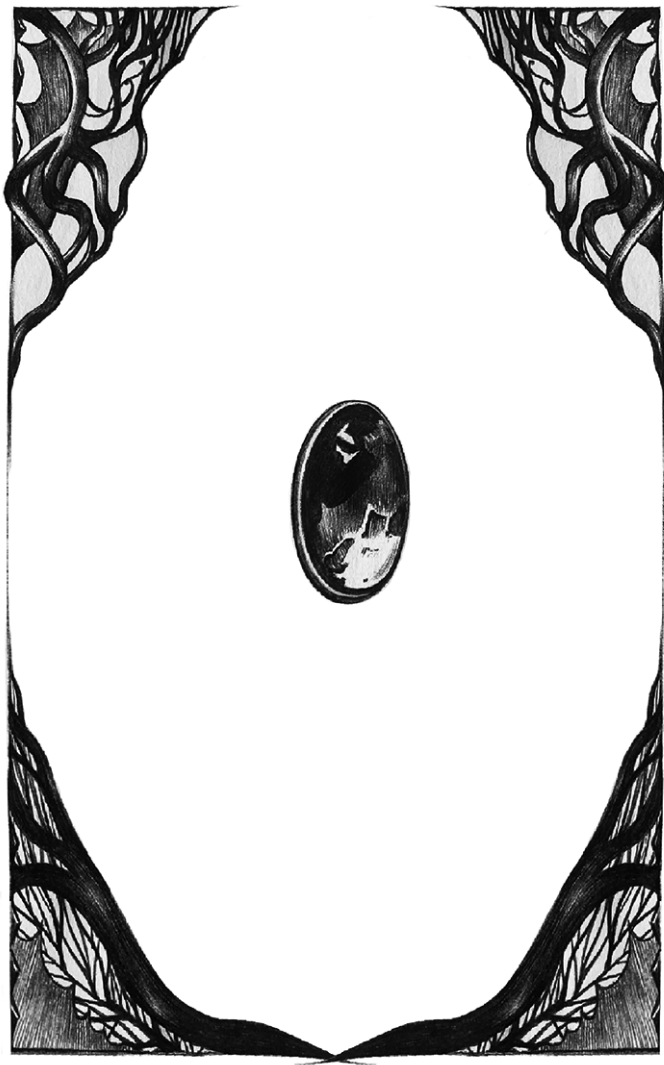
Karl Krausi luuletuse “Legend kividest” esimene värss võiks olla äratundmishetk meile kõigile. Ükskõik mida keegi teeb või ütleb, kivid lähevad igal juhul lendu, nii madalalt kui ka kõrgelt.

Vana-Kreeka müüdis oli Deukalion Prometheuse poeg ja tema naine Pyrrha Prometheuse venna Epimetheuse ja Pandora tütar. Vaid nemad päästeti pärast veeuputust, mille vihane Zeus saatis nurjatu inimsoo hävitamiseks. Ainult jumalakartlik Deukalion ja tema naine Pyrrha jäid laevas ellu, Prometheus oli neid hoiatanud üleujutuse eest. Kui vesi oli alanenud, tulid Deukalion ja Pyrrha mäe otsast alla, kuid nüüd olid nad ainsad inimesed maailmas. Selle peale käskis Themis neil oma ema luid üle õla selja taha visata. Deukalion ja Pyrrha pidasid seda kõlvatuks, ent taipasid siis, et Maa on ju kõigi ühine ema ja tema kondid on kivid. Nad loopisid kive üle õla. Pyrrha visatud kividest tekkisid naised, Deukalion omaidest mehed. Kiviinimeste järeltulijad on tänapäeva inimesed.

J. V.

Kirjandus

- B l o m, Philipp 2010. *Pööraised aastad: Euroopa 1900–1914*. Tlk Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak
- S c h i c k, Paul 1978. *Karl Kraus in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. (Rowohlts Monographien 111.) Reinbek bei Hamburg: Rowohlt

DAGNE AAREMÄE. Perepildi tagumine pool (2024)

REVOLUTSIOONI MÕTESTAMINE JA POLIITILISED TULEVIKUVISIOONID 1905. AASTAL TARTUS

Robert Varik

1905. aasta tõi enneolematu pöörde nii Vene impeeriumi kui ka Eesti ajalukku, luues tingimused, võimalused ning ehk kõige olulisemana ka usu hilisemate olulise tähendusega sündmuste toimumisse. See oli aasta, mil inimeste vaimses sfääris avanesid perspektiivid, millesse varem uskusid üksnes vähesed. Revolutsiooni sündmused, nende tähendus ja paralleelid ajalooga sütitasid arutelusid, vaidlusi ning tulevikuvisionid, mis peegeldasid eeskätt kaasaja lootusi ja hirme.

Tartu oli üks 1905. aasta revolutsioonisündmuste keskpunkte Eestis. Mitme mõjuka ajalehetoimetuse ja ülikooli tõttu oli see kahtlemata revolutsiooni kohalik vaimne kese, kus kujunesid välja paljud poliitilised ideed ning visioonid, mis tõukasid suuri rahvahulkasid sündmustest osa võtma. Parimaks näiteks sel-

Artikli aluseks on autori magistritöö “Poliitilised tulevikuvisionid ja revolutsiooni mõtestamine Tartu ajalehtedes 1905. aastal: Postimehe, Uudiste ja Nordlivländische Zeitung analüüs”. Juhendajad David Ilmar Lepasaar Beecher ja Aigi Rahi-Tamm. Tartu Ülikool, humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, ajaloo ja arheoloogia instituut, uusima aja osakond. Tartu, 2023, hdl.handle.net/10062/93727.

le kohta on 27.–29. novembrini¹ Tartus korraldatud ülemaaline rahvaasemikkude kongress, mis küll oma algset rahva ühendamise eesmärki ei täitnud, kuid näitas siiski edasipüüdu rahvusliku parlamentarismi poole.² Nagu teisedki suuremad linnad Balti kubermangudes, oli ka Tartu mitmerahvuseline linn, kus omavahel konkureerisid nii poliitilised ja rahvuslikud rühmad kui ka ambitsioonikad ühiskonnategelased. Toonaste ideede ja tulevikuvisioonide põhjalikum tundmine, sealhulgas nende mõtestamine laiemas ruumilises ja ajalises kontekstis, aitab paremini mõista meie 20. sajandi ajalugu ning rikastab pilti tollasest Emajõe Ateenast.

Et me teame tegelikult vähe selle kohta, millist tulevikku 1905. aastal eestlased, aga ka teised siin maal elanud rahvad endale ette kujutasid, on teiste seas märkinud Mart Kuldkepp ja Hent Kalmo. Mõlemad on arutlenud revolutsiooni 110. aastapäeval selle üle, kas 1905. aasta sündmusi peaks käsitama eeskätt 1918. aastal loodud Eesti Vabariigi eelmänguna. Kuldkepp on kirjutanud, et Eesti omariikluse teke on “ilma igasuguse iroonia-ta” meie lähiajaloo suurim müsteerium, mille seos esimese “punase aastaga” pole lõpuni selge (Kuldkepp 2015: 111). Kalmo on toonud samas vaimus välja, et kinni jäämine mõttemalli, mis näeb 1905. aastat eeskätt omariikluse eelmänguna (Eesti vabariigi historiograafia³) või 1917. aasta nn oktoobripöörde peaproovi-na (Nõukogude historiograafia⁴), on takistanud taastamast too-

¹Siin ja edaspidi on kõik kuupäevad, mis puudutavad sündmusi Eestis või Venemaal enne 1918. aastat, esitatud vana kalendri järgi.

²*Postimehes* välja kuulutatud ja peamiselt Jaan Tõnissoni organiseeritud kongressi kutsusid ametlikult kokku neli Tartu seltsi (Tartu Eesti Põllumeeste Selts, Taara Selts, Vanemuine ja Tartu Eesti Käsitöölise Selts), et selgitada välja, missugused on eesti rahva nõudmised 17. oktoobri manifesti järgsetes oludes. Kongress lõhenes kohe kaheks koosolekuks: Bürgermusse saali jäid mõõdukamate nõudmistega Jaan Tõnissoni pooldajad ning ülikooli aulasse kogunesid peamiselt sotsiaaldemokraatlike vaadetega n-ö käremeelsed rahvaesindajad.

³Vt nt Kruus 1932: 5; Salupere 1998: 125; Karjahärm 2010: 364.

⁴Vt nt Ascher 1988: 1.

nast ühiskondlikku pilti kogu selle kirjuses (Karmo 2015: 69).
Ta kirjutab:

Valgusvihk on langenud n-ö edasiviivale suunale, iseseisvuse mõtet edendavatele tahkudele, või siis faktidele nagu mõisate rüüsumine, väljaspool neile omistatud mõtet — hoopis vähem aga tähenduste muutumisele ja sellele, kuidas eestlased ise toona tulevikku nägid (samas).

Et mõista paremini toonaseid sündmusi ning olusid, on vaja teada, kuidas inimesed ja eeskätt toimunud sündmuste juhid sel ajal mõtlesid, mida 1905. aasta revolutsioonisündmused neile tähendasid ning missuguseid uusi ühiskondlikke ja poliitilisi väljavaateid enneolematu vabanemine neile avas. Samal ajal tuleks püüda näha 1905. aastat lahus Esimese ilmasõja järelmõjudest ja Eesti Vabariigi sünnist ning mitte hakata seda mõtestama hilisemate sündmuste valguses.

Siinses artiklis tutvustangi tollasele ajakirjandusele tuginedes — mille suhtes 1905. aastal tsensuuri haare märkimisväärselt lõdvenes —, kuidas mõtestasid Tartu peamiste poliitiliste ringkondade juhid n-ö sündmuste keskel revolutsiooni ning missuguseid tulevikuvisioneid nad kaasaegsetena revolutsioonilistes oludes sõnastasid. Tagantjärele on revolutsiooni tähendust ja mõju kirjeldanud nii paljud ajaloolased kui ka tol ajal elanud inimesed. Lähtun artiklis sellest, missugused olid ideed ja mõttearendused, mis tekkisid just revolutsioonisündmustega samal ajal. Tulevikuvisionide all pean silmas revolutsioonijale iseloomulikke tulevikku suunatud ideid ja arvamusi, mis kujundasid poliitilisi programme, motiive ja tegusid.

Nagu uusaja ajaloos vist peaaegu alati, ei arutleta tuleviku üle, toomata sisse minevikku. Ajalugu mõjutab ajalugu ja nii oli ka 1905. aastal, kui kaasaegsed tajusid end ajaloo subjektidena. Nad üritasid enda vaadetele ja visioonidele leida minevikust tuge ning oponentide omasid mineviku näidetega kummutada. Igatahes oma ideede suhestamisest ajalooga nad ei pääsenud, nagu ei pääse ka meie. Seetõttu on käesolevas artiklis rohkesti esile tõstetud tekste, milles 1905. aastal tegutsenud isikute ideed ja tulevikuperspektiivid avalduvad arutlustes ajaloost.

TARTU POLIITILISED RINGKONNAD 1905. AASTAL

Tartu kolm peamist poliitilist ringkonda olid 1905. aastal eestlastest liberaalid, sotsiaaldemokraadid-föderalistid ja baltisakslased, kelle häälekandjateks olid Tartus vastavalt ajalehed *Postimees*, *Uudised* ja *Nordlivländische Zeitung*. Kõigist kolmest nimetatud rühmast ja nende poliitilistest programmidest on 1905. aasta kontekstis ajalookirjanduses erineval määral kirjutatud. Peamiselt on sellealase uurimistööga tegelenud Toomas Karjahärm (Karjahärm, Sirk 1997; Karjahärm 1998, 2010).

Senised üldised arusaamad toonaste poliitiliste ringkondade vaadetest võiks kokku võtta järgmiselt. Tartu liberaalid, kes olid koondunud Jaan Tõnissoni ümber, võtsid üldriiklikes küsimustes omaks Vene liberaalide (konstitutsiooniliste demokraatide ehk kadettide) seisukohad, nõudes rahumeelsel teel demokraatlikku riigikorda, konstitutsiooni ja Asutava Kogu kokkukutsumist (Karjahärm 2010: 356, 1998: 158). 26. novembril asutasid nad esimese eesti erakonna — Eesti Rahvameelse Eduerakonna (edaspidi ERE) (Aru 2019: 251). Sotsiaaldemokraadid olid Tartus lõhenenud föderalistideks ja tsentralistideks. Mõlemad rühmad toetusid enda sõnul rahvusvahelisele marksistlikule programmile, toetasid keisrivõimu ärakaotamist ning nägid tulevikus eraomandi kadu (Karjahärm, Sirk 1997: 249). Föderalistid, kes olid Tartus domineerival kohal, tähtsustasid ka rahvuslikku identiteeti, löid 1905. aasta sügisel eestlaste keskse sotsiaaldemokraatliku partei — Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Ühisuse (edaspidi ESDTÜ) — ning nõudsid esimestena, juba 1905. aasta kevadel Eestile autonoomiat (samas: 248–249). Pärast 17. oktoobri manifesti väljakuulutamist nõudsid kõik eesti parteid ja liikumised selgelt demokraatiat, kodanikuõigusi, venestamise lõpetamist, rahvuslikku enesemääramisõigust, autonoomiat ja omavalitsust (Karjahärm 2010: 356). Ka baltisakslased taotlesid keisririigi reformimist, aga olid oma seisukohtade poolest eestlastega võrreldes konservatiivsemad (samas: 357). Nad nõudsid samuti kodanikuvabadusi ning konstitutsiooni, kuid samas ka tugevat keisrivõimu. Baltisakslased, mõjutatuna ka eest-

laste radikaalsematest nõudmistest, taotlesid Balti autonoomiat, tsensuslik-kuriaalset valimisõigust, eestlaste ja lätlaste lubamist Maapäevale, talumaade väljaostu soodustamist ning õppekeele valiku vabadust, milles peegeldus vastumeelsus venestusreformide suhtes (samas: 356). Liivimaa kubermangu kohalik baltisaksa erakond Balti Konstitutsiooniline Partei (edaspidi BKP) oli vaadetelt lähedane Vene oktoobristidele,⁵ hõlmas kõiki baltisaksa elanikkonna kihte ning sinna kuulus ka eestlasi ja lätlasi (Karjahärm 2010: 356).

Liberaalide, sotsiaaldemokraatide-föderalistide ja baltisakslaste poliitiliste sihtide kõrval, mis väljendusid nende parteiprogrammides, pole seni uuritud ajakirjanduses ilmunud tekste, millest selguksid nii laiemad tulevikuvisioonid kui ka nende taga olevad probleemipüstitused, arutelud ning põhitekstid, mis poliitilisi programme ja eesmärgi 1905. aasta revolutsioonisündmuste käigus kujundasid. Ka pole nende rühmade tulevikuvisioone puudutavaid ajakirjandustekste põhjalikult uuritud nurga alt, kas ja missuguste teiste ajaloo- või kaasaegsete sündmustega 1905. aastal rööpjooni tõmmati või täpsemalt, missugused teised riigid ja rahvad olid nimetatud rühmadele eeskujuks või hoiatuseks. Põgusalt on ajalookirjanduses vaid mainitud, et liberaalidele olid eeskujuks Põhja- ja Lääne-Euroopa parteid (Karjahärm, Sirk 1997: 231; Aru 2019: 252) ning föderalistidele samuti parlamentarismi pooldavad Euroopa sotsiaaldemokraadid, austromarksistid ning lätlaste kui ka (Ida-Euroopa) juutide parteid (Karjahärm, Sirk 1997: 247–248; Lepp 2010: 64). Baltisakslaste eeskujud on ajalookirjanduse põhjal ebaselged.

⁵Vene oktoobristide ehk Vene-Balti 17. Oktoobri Liidu esindajaid oli ka Tartus. Oktoobristid olid vaadetelt vene rahvuslased ning konservatiivid. Nad olid ääremaade rahvaste poliitilise enesemääramise vastu ja tunnistasid üksnes nende “kultuurilise arengu vabadust”. Sisuliselt toetasid nad Baltimaades vene kultuurimõju kasvu, mistõttu on nende liit baltisakslastega üllatav. Vt Karjahärm 1997: 160.

POSTIMEES —
IMPEERIUMI JA RAHVUSLUSE VAHEL

Ehkki allikatena on programmilised tekstid kõige kuivemad, ei saa nendest üle ega ümber, kui soovida mõista, missugused ootused on poliitilisel ringkonnal või parteil ühiskonna ja poliitika suhtes. Kõigis Tartu ajalehtedes ilmunud programmilised tekstid jagunevad sisult ja toonilt selgesti ja loogiliselt põhjusel 17. oktoobri manifesti eelseteks ja järgseteks ning nii ka *Postimehes*.⁶

Veel 1905. aasta kevadel, kui keisririigis oli keskviim väl- ja kuulutanud märgukirjade kampaania,⁷ järgiti *Postimehes* oma poliitilisi soove sõnastades traditsioonilist, nii Jakob Hurdast kui ka Carl Robert Jakobsonist inspireeritud alandlikkust keisrivõimu suhtes, mille poolest üldisemalt oli tuntud ka selleaegne Jaan Tõnisson. Kriteerides käredamat *Uudiste* avaldatud programmi, kirjutati *Postimehes*:

Kuid ometi tuleks ennem ettevaatlikult kaaluda, mis k o h a n e nõuda on kui lihtsalt ilma pikema jututa kannatamatult sellega päälle tungida, mis iseenesest küll väga külge tõmbav olla võib, kuid mille kättesaamine praegu unenägu on (Nende... 1905).

Seega nõutakse tagasihoidlikult eeskätt kohalikku elu puudutavaid reforme, mis lõpetaksid möödunud aastakümnete venestamise, soosiksid eesti keele kasutamist ja rahvuslikke ettevõtmisi, juurutaksid tasapisi demokraatiat ning vähendaksid pealinna mõjuvõimu provintsi üle. Programmilisi punkte üldriiklike küsimuste kohta avaldatakse veel õige napilt, ent siiski tehakse üldsõnaline ettepanek luua üleriiklik parlament, mille roll laiemas riigistruktuuris jäetakse aga lahtiseks (Sooviavaldused... 1905: 1).

⁶Ministrite nõukogu esimehe Sergei Witte koostatud 17. oktoobri manifesti ehk nn vabadusemanifestiga lubati ulatuslikke kodanikuvabadusi ja seadusandliku parlamendi (riigiduumi) kokkukutsumist laialdase valimisõiguse alusel. Manifestiga lubati ühtlasi sõna- ja trükivabadust.

⁷18. veebruaril 1905 väljastas keiser ukaasi Valitsevale Senatile, mis lubas asutustel ja eraisikutel teha ettepanekuid riikliku heakorra täiustamiseks ja rahva heaolu parandamiseks.

Julgemat ja laiahaardelisemat programmi hakati sõnastama pärast 17. oktoobri manifesti väljakuulutamist. Kõik lootused ja tulevikuvõitlused seoti manifestis lubatu ja konstitutsioonilise korraga, milles jääks alles keisri kui valitseja koht, kuid tema kõrvale asuks tasakaalustav parlament, mille kaudu rahvas saaks oma nõudmisi ja soove seaduslikul teel teoks teha (Vägivalla... 1905: 2).

30. oktoobril kutsusid neli Jaan Tõnissoniga seotud Tartu seltsi kokku rahvakoosoleku, kus selgitati oma seisukohti manifesti asjus ning koostati lõpuks lühike telegramm Sergei Wittele. Koosoleku arutelud koos telegrammiga avaldati ka *Postimehes* (Rahvakoosolek... 1905a, 1905b, 1905c, 1905d). Telegrammi sisu mõjutasid esimesed manifestijärgsed pettumusmeelolud, sest juba leiti, et lubatud muutusi pole piisavalt kiiresti teostatud:

Kahjuks näeb rahvas, et riigivalitsus konstitutsiooni maksmapanemiseks mitte tõsiseid sammusid ette ei võta ja et ametnikkude omavoli senist viisi edasi valitseb (Rahvakoosolek... 1905d: 1–2).

Telegrammi kõige märkimisväärsem nõudmine puudutab enesemääramisõiguse alusel kõikidele rahvastele kohaliku omavalitsuse loomist (samas: 2). Kui seda kevadel veel ei tehtud, siis sügisel antakse nimetatud telegrammiga selgelt mõista, et Eestile soovitakse autonoomiat (samas). Märgatav on võrreldes kevadega ka retooriline nihe: enam ei tehta valitsusele tagasihoidlikult ettepanekuid, vaid nõutakse tungivalt lubaduste täitmist. Rõhk pole isegi enam kohalike olude parandamisel, vaid üleriiklikel reformidel. ERE programmis, mis avaldati nii *Postimehes* kui ka eraldi brošüürina ning mis oli tugevasti mõjutatud Vene kadettide programmist, puudutasid 22 leheküljest 12 üldriiklikke küsimusi (*Eeskava*... 1905).

Ka Bürgermusse koosoleku resolutsioonides paistis *Postimehe* ringkonna n-ö vabadusemanifesti järgne poliitiline programm üsnagi peenelt välja. Need olid kollektiivselt vastu võetud otsused, mis sisuliselt langetati Jaan Tõnissonile lojaalsete

rahvasaadikute poolt, kes ülemaalisel rahvaasemikkude kongressil eraldusid (või õigemini jäid) vähemusena Bürgermusse saali, kui sotsiaaldemokraatlikult meelestatud käremeelne enamus läks Tartu Ülikooli aulasse. Kuigi kahe koosoleku resolutsioonid sarnanesid laias laastus selle poolest, mis puudutas liberaalseid kodanikuõigusi, rahvuslikke vabadusi ja näiteks õppekeelt koolides, ning erinesid mõistagi suhtumises omandi- ja maaküsimusse, on eriti huvitav põhimõtteline lahkuminek selles, millisena nähti Vene impeeriumi kui tervikut tulevikus. Ehkki, nagu toonitab ka Toivo Ü. Raun, sõnastasid mõlemad koosolekud selgelt, et nii üleriiklikud kui ka kohalikud institutsioonid peavad tegema läbi täieliku demokratiseerumise, läksid seisukohad lahku selles, misugune riigikord peaks suurriigis kehtima (Raun 2007: 392). Kui Bürgermusses nõudis Tõnissoni-meelne liberaalne ringkond keiserliku autokraatia muutumist konstitutsionaalseks monarhiaks, siis aulakoosolekul ei lepitud vähemaga kui demokraatlik vabariik (samas). Umbes kuu aega varem oli ka õigupoolest ERE asutaval koosolekul arutatud Venemaa tulevase riigikorra küsimust, s.t kas nõuda demokraatlikku vabariiki või konstitutsioonilist monarhiat. Kuigi leiti, et demokraatlik vabariik on kõrgeim riikliku arengu aste, otsustati siiski, et seista tuleb konstitutsioonilise monarhia eest, sest venelased pole veel vabariikluseks valmis.⁸

Arutelusid poliitilistel teemadel peeti *Postimehe* ringkonna sees 1905. aastal ohtrasti. Kui püüda üldistada, siis ilmselt oli tulevikuvaateid ja -visioone puudutav põhiküsimus see, kuidas leevendada pinget rahvuslike ja n-ö imperiaalsete väärtuste vahel. Põhimõtteliselt oli probleemiks, kuidas korraga teha teoks revolutsioonilise loomuga reformid ja visioonid, mis annaksid eestlastele õiglased tingimused enesearenguks, kuid samas ei viiks liigse vägivalga ega impeeriumi aluste raputamisega kaasneva poliitilise kaoseni.

Ehkki *Postimees* oli tugevalt rahvuslik ajaleht, ei seatud selles 1905. aastal kahtluse alla Vene impeeriumi eksistentsi ega mõttekust. Ja mitte enesetsensuuri tõttu, vaid impeeriumi positiivse-

⁸Vt RA (= Rahvusarhiiv), EAA.2235.1.5, 1. 1/1–1/2. Eesti Rahvameelse Eduerakonna koosoleku protokoll, 28. X 1905.

tesse külgedesse usuti siiralt. Kuigi keisririigil oli puudusi, mis vajasisid parandamist, oli see ikkagi pikk ja traditsiooniline institutsioon, mille asendamist ei kujutatud ette. Kindel riik ja ajalooga riiklus olid väärtused iseeneses, mida pidi kaitsma, sest *Postimehe* ringkonnas usuti, et nimetatuid sõltuvad seadused, tsiviliseeritus, ühiskondlik stabiilsus ja kord, mida oli eesti rahvuse arenguks tarvis. Seega sisaldus impeeriumi kaitsvas seisukohas ka põhimõtteline vastasus revolutsioonilisele mõtteviisile ja jõu kasutamisele riigiinstitutsioonide vastu. 1905. aasta veebruaris, kui pead tõtsid protestimeeleolud Vene riigi vastu, tuletaski Jaan Tõnisson oma lugejatele artiklis “Vägivald ei ole veel tõrkumine“ neid riikluse väärtusi meelde:

Võib olla, need, kes riiklise elu piirkonnas seeläbi parandusi loodavad tulevat, et üleüldine seisukord järjest kirjumaks läheb, ootavad sellest aina kasu, et inimeste meeltes lugupidamine avaliku korra vastu langeb. Korratuste ja rahutuste abil loodetakse vägi- võimu väsitada.

Olgu sellega, kuidas on. Kuid teisiti mõtlevad need, kes teavad, et kui rahva meelest lugupidamine õiguse korra vastu üldse kaob, siis maksvate puuduste kõrvalsaatmise järele mitte ülesehitav mõte mõjule ei tõuse, vaid muutuste järgil käib ägedam purustuse- vool, mis iga korda hävitab, kõik maha murrab, mis aga ette juhtub — olgu see nii edupüüdelik kui tahes, riikliste ja ühiskondliste paranduste asemel tulevad tagurlike vägivaldsuse päevad! (Vägivald... 1905.)

Samad ideed kordusid ka pärast 17. oktoobri manifesti välja kuulutamist sügisel, kui rahutused, mäss ja radikaalne meelelaad riigivõimu suhtes muutusid intensiivsemaks. Artiklisarjas “Vägivalda ja vale vastu“, mis ilmus *Postimehes* alates 22. oktoobrist, kritiseeris autor (tõenäoliselt Jaan Tõnisson) ülikooli aulas kohunud käremeelsete seisukohta, et vabariiklik kord tuleks kehtestada võitlusega:

Sest vabariikline konstitutsion ei tooks mitte väga palju uusi õigusi juurde, ja ilma mässuta, ilma hirsa verevalamiseta ei oleks vabariiki mitte loota. Selle pääle vaadates peame politilise mässu õhutust rahvaliku vabariigi nõudmiseks lihtsalt meele teoks (Vägivalda... 1905: 1).

Vägivalla mõttetust eestlaste revolutsioonilise võitluse kontekstis rõhutati ka 30. oktoobri rahvakoosolekul, kus leiti, et eestlaste kui väikerahva ainus võimalus muutusi ellu viia on veenda keskvõimu ja avalikku arvamust sõnade ja argumentidega. Jaan Tõnisson ütles:

Vägivallaga Eesti rahvas midagi kätte ei saa, sest meie jõud ei tähenda 140 miljoni hulgas palju, see paneb meile poliitilises elus omad piirid. Aga meie võime selleks kaasa aidata, et rahva keskel teatavad püüded elule astuvad. Kui meie omad nõudmised kindlasti ära määrame, siis võib see üleüldiseks arvamiseks kaasa mõjuda, võib mõtet toetada, et anarhia, kus rahval võimalik ei ole seaduse teel oma mõtteid avaldada, mässule ettevalmistajaks on (Rahvakoosolek... 1905a).

Postimehe vaated ja visioonid revolutsiooniaastal lähtusid senise geopoliitilise maailmakorra struktuurist ning just sellest süsteemist lähtudes arutleti ka tuleviku ning muutuste ja nende võimalikkuse üle. Kui 1905. aastal astus Norra samme Rootsi ülemvõimu alt vabanemise poole, käsitati seda *Postimehes* kui õigus-
tatud arengut (Norra... 1905). *Frankfurter Zeitung*'ist toodi ära artikkel, milles käsitati Norra iseseisvumist rahvuse triumfina Viini kongressi ebaausa diplomaatia üle, mis "rahvused elavalt katki lõikas ja võõrad rahvad üksteisega kokku õmbles".⁹ Kuigi väikeriikide iseseisvumine Põhja- ja Lääne-Euroopas võib olla jõudnud Norraga lõpule, oleks samasugune areng Ida-Euroopas pigem ohtlik:

Nii peaks rahvuste omavalitsuse mõte nii hästi Ungari- kui ka Austria maad koost laiale ajama. Ühe suurriigi asemele astuks hulk väikseid riikisid. See ei oleks vahest nii väga halb. Aga suured riigid, kes nende piiri ääres asuvad, peaksivad tahes või tahtmata vahele astuma. Väikesed rahvad ei võiks oma poliitilist iseseisvust kaua alal hoida ja Europa peaks uuesti tooreid võimuseid algama (Norramaa... 1905).

⁹Viini kongress (18.09.1814 – 9.06.1815) lõpetas Prantsusmaavastased koalitsioonisõjad ning jaotas Euroopa võitjate ja nende liitlaste huvides, sh liideti Norra ja Rootsi personaaluniooniks.

Ettekujutus rahvusriikide Ida-Euroopast, mis võiks tekkida paljurahvuselistel riikidel lagunemisel, oli küll ilus idee ja rahvuste suhtes õiglane, ent vahendatud loo autori arvates siiski geopoliitiliselt liiga riskantne. Selle asemel esitati lugejaile hoopis ettekujutus tulevikumaailmast, kus impeeriume enam ei ole, kuid ka rahvad oma vaba tahte teel mitte ei eraldu poliitiliselt, vaid hoopis ühinevad. Sellises maailmas eksisteeriksid rahvuste suhtes nii õiglasel poliitilisel süsteemid kui ka julgeolek ja rahu, mida seostati impeeriumidega:

See on eksitus, kui arvatakse, et riigid ka edaspidi nii jäävad, nagu nad nüüd on ja et me hammasteni ulatavat sõjarüüdi igavesti kandma peame. Võib olla, et alalisest rahust ialgi asja ei saa, aga küll võidakse talle lähemale jõuda. Kuid võimalik on see ainult, kui mõtted jälle rahu ja inimsuse poole pööratakse. Üleüldise suurriigi asutamine on võimatu, aga haritud rahvaste ühenduseks ühinemine on võimalik. [---]

Rahvusi väevõimuga ühendada on kõige pöörasem asi, mis olla võib. Kui rootslased norralasi sõjaväega alla heidaksivad ja austerlased ungarlasi väevõimuga rõhuksivad, siis ei oleks neil sest vähematgi kasu: ühendust võivad rahvad ainult vabatahtlikult teha. Inimeste tundmusi ei saada väevõimuga juhtida, ja tundmused on siis otsustavad. Tarvis on ühe külgsel rahvusliste mõtete asemele teisi idealiseid anda (samas).

Jaan Tõnissoni ja teiste *Postimehe* autorite ideed proovisid lepitada vastuolu, mis oli (eesti) rahvusluse ja Vene impeeriumi riikluse vahel. Revolutsioonilisel 1905. aastal püüti *Postimehes* näidata, et Vene impeeriumi ja eesti rahvusluse huvid ühtivad. 20. sajandi algul kirjutati eestlastest kui “piirirahvast” ja Eestist kui “piirimaast” (Karjahärm 2003: 20). Peale selle, et eesti lugejale püüti näidata, nagu oleks eestlastele Vene impeeriumisse kuulumine kasulik, on Toomas Karjahärm rõhutanud, kuidas nõnda loodeti väikerahvana pälvida keskvoimult paremat kohtlemist ning suuremat arvestamist, juhtides selleks tähelepanu äärrahvaste tähtsusele Vene impeeriumi julgeoleku tagamisel (samas). 1905. aastal nõuti *Postimehes* eestlastele laiemaid õigusi argumendiga, et eestlased on kui Vene riigi läänepoolne vall, mis kogu impeeriumi kaitseb. Nähes revolutsioonista kevadel, et näi-

teks poolakatele ja leedulastele tehakse kultuurilisi järeleandmisi,¹⁰ nõuti neidsamu õigusi ka endale:

Veel enam: Baltimaade ja Vene riigimõtte tulevik pärast on riigil täielik kohus, Eesti ja Läti maa pärisrahvaid niisama kui Leedu, Poola ja teisi piirirahvaid nende rahvuslikes iseloomulises edenemises kõige suurema hoolega toetada, vähemalt nende rahvuslist iseolemist mitte kunstlikult nõrgendada! [---]

Eesti ja Läti rahvas on elav vall Vene riikluse kaitseks Läänemere piirimaal. Meie täidame Vene riigimõtte teenistuses tähtsat piirivahi ülesannet.

Eesti rahval on täielik õigus loota, et sel ajal, kui teistele riigikodanikkudele õigusi välja jagatakse, mida nende loomuliseks edenemiseks tarvis läheb, ka Eesti rahva elunõuded mitte tähele panemata ei jää! (Kui... 1905.)

Kuigi oldi lojaalne Vene impeeriumile, väljendati pärast vabadusemanifesti väljakuulutamist avalikult ka Eesti tihedat vaimset sidet muu Euroopaga. Läänepoolsed liberaalsemad riigimudelid olid neile eeskujuks ning ideaalis loodeti, et ka Vene impeerium areneb rahumeelsel teel n-ö läänelikumaks riigiks:

Kaua oleme pidanud nagu vangid lääne poole vaatama ja südames selle üle kadedust tundma, kui palju vabamates ja lähedamates oludes säälnu rahvas võib hingata. Olgu küll, et nende seisukord eemalt nagu roosilisem paistis olema, olgu küll et nende olukorda mõni kord meile ka liigagi kiideti, aga see on ikkagi õige, et neil mitmepidi lähedam oli elada kui meil. Neist kõidikutest, mis meid sidusivad, ei teadnud nemad enam kõnelda, nende käed ja jalad olivad ahelate vermetest juba tublisti ära paranenud. (Kumba... 1905: 1.)

¹⁰1905. aasta aprillis ja mais tuli valitsus erinevate õiguslike järeleandmistega vastu meeleavaldajatele Poolas, lubades klassiruumides kasutada poola keelt ning õpetada poolakeelseid kristlikke tekste. Samuti loodi Varssavi Ülikooli poola keele, kultuuri ja ajaloo õppetoolid. Järeleandmised olid tehtud eesmärgiga leevendada ulatuslikku rahulolematust võimu suhtes, ent seda mõju neil ei olnud (Ascher 1988: 158). Ka anti samal ajal luba kasutada leedu keelt eri kooliastmetes (Staliūnas, Aushima 2021: 40).

Nagu esitatud tsitaadidki osutavad, toodi muutusterohkel 1905. aastal *Postimehes* pidevalt näiteid mujalt Euroopast ja Euroopa ajaloost, et paremini mõtestada Eestis toimuvaid sündmusi ning sinseid suundumusi. Juba kevadise märgukirjade kampania ajal, kritiseerides *Uudiste* radikaalsemaid ning sotsiaaldemokraatlikke ettepanekuid, toodi *Postimehes* välja, et ühiskondlik ja poliitiline areng ideaalide täitumise poole saab olla vaid evolutsiooniline. Vastasel juhul korduvat 1848. aastal Lääne- ja Kesk-Euroopas läbielatu, kui revolutsiooniline tegutsemine viis hoopis tagurlike tulemuste ja tagasilöökideni:

Mõned ei suuda kuidagi unistusest lahkuda, kui oleks võimalik maksvat korda, mille aluseks aastasade pikkune arenemine on, ühel hoobil koguni teiseks muuta. Tõsi küll, seltskonna [ühiskonna] piirita ärevuse ajal ei ole vahet iseäranis raske kõike vana purustada ja täiesti uut s i l m a p i l g u k s asemele seada. Meie ütleme “silmapilguks” ja “seada”, kuid milgil tingimisel mitte “ehitada”, sest selleks läheks k i n d l a t alust tarvis, et k e s t v a t ja korralist ehitust valmistada. Rahvas on väga kaua aega mitte üksi ilma poliitiliste, vaid osalt ka kodanliste õigusteta elanud, tema eest on kui kõige väetima ala-ealise eest vahet pidamata hoolitseda püütud, ja nüüd peab ta k o r r a g a täise[alliseks] saama. Unustatakse nähtavasti, missugune r u s u v t a g a s i k i s k u m i n e pärast 1848. aasta liikumist Saksamaal, Preisimaal ja Austrias valitsema hakkas... (Nende... 1905.)

Hoiatavad võrdlused nii 1848. aasta kui ka varasemate revolutsioonidega korduvad samuti sügisel, kui lugejatele tutvustatakse Inglismaa ajalugu ning seda, kuidas inglastel õnnestus “Rahvaste kevadet”¹¹ vältida ning oma ühiskonda ja riiki ilma raputavate pööreteta edendada:

Inglismaa on oma riigikorra muudatustes aegapidi, aga kindlalt ja kõikumatalt talitanud, mitte uisapäisa ja üle pää-kaela edasi tormates, nagu see mitmetes kindlamaa [mandri] riikides vahel on sündinud. Aga otse selle tõttu on Inglismaa ka kärelda tagurlike seavoolu eest kaitstud, mis mujal maades vahel valitsenud ja kõik

¹¹1848. aasta revolutsioone tuntakse teistes Euroopa keeltes ka üldnimetuse all “rahvaste kevad” (ingl *Springtime of the Peoples*, pr *Printemps des peuples*, sks *Völkerfrühling*, sm *kansojen kevät*).

kähku saadud uuendused ajuti jälle ära pühkinud on. (Prantsusemaal 1815 ja Hispanias 1822 a järel, Saksamaal ja Austrias osalt ka 1848 a liikumiste järele.) (Magna... 1905d: 2.)

Postimehe ringkonnas peetigi suurimaks eeskujuks Inglismaad selle riigiõigusliku süsteemi tõttu ja kuidas see oli saavutatud. 30. oktoobri koosoleku algusjärgus tekkis *Postimehes* ilmunud protokolli järgi terav arutelu inglaste keskaegse Magna Carta ümber,¹² sest seda ei nähtud mitte kuninga kingitusena rahvale, vaid rahva enese väljavõideldud õigusaktina (Rahvakoosolek... 1905a). Magna Carta näib olevat koosolekul olnud innustav nendele, kes soovisid keskviimuga pidada tungivat ja teravat võitlust. Koosoleku juhataja Jaan Tõnisson aga ei leppinud sellise tõlgendusega Magna Cartast, vaid vastas, et Inglise õigused 1215. aastal “ei ole mitte lihtsa vägivallaga saadud, vaid rahva ja maa asemikudena astusivad seisused kindla korra alusel oma nõudmistega ette”, ning kuna kuningavõim oli parasjagu nõrk, andis see järele.

Kuigi Magna Carta oli 30. oktoobri koosolekul vaid lühikest aega arutluse all, võeti juba nädal aega hiljem *Postimehe* veergudel ette selle ajaloolise õigusakti põhjalikum selgitamine. Neljaosalises tekstis “Magna charta libertatum” kirjeldatakse selle akti tagamaid ja seda, kuidas Inglismaa on maailma eeskujulikumaid riike oma vabaduste ja seaduste poolest ning kuidas need on saavutatud rahumeelsete reformide teel (Magna... 1905a, 1905b, 1905c, 1905d).

Teine piirkond, mida *Postimehes* analüüsiti, oli traditsiooniline vanem vend Soome. Soomet tajuti kodumaast samm ees olevana ning seda nii heas kui kohati ka halvas. 30. oktoobri koosolekul väitis Peterburis elav meditsiinidoktor Peeter Hellat, et soomlastel õnnestus sandarmid vägivallaga minema saata, sest neil oli julgust võidelda (Rahvakoosolek... 1905b: 1). Sellest peaksid eeskujuga võtma ka eestlased, sest palumise tagajärjeks on senimaani olnud vaid vangimaja ja Siber (samas). Seega loodi taas seos välismaailmaga, osutades, kuidas vägivaldne võitlus on viinud mujal eduni. Mõnevõrra hiljem samal koosolekul jagas selle ju-

¹²Kuningavõimu piirav Inglise põhiseaduslik akt, millele kirjutas 15. juunil 1215 alla Inglise kuningas John Maata.

hataja Jaan Tõnisson arvamust, et Soomes on suutnud rahvas oma sõna maksma panna, sest on keskväimu vastu moodustanud ühise rahvusliku rinde. Soomlased polevat seega edukad mitte seetõttu, et osa neist kasutavad vapralt keskväimu vastu jõudu, vaid kuna nad on suutnud luua ühisrinde (Rahvakoosolek... 1905c: 1).

Mõni päev hiljem, 9. novembril, kirjutab aga Tõnisson, et oma sihtide seadmisel ei saa eestlased olla soomlastega ühesugused, sest kahe rahva olud ja võimalused on liiga erinevad, väites lausa, kuidas eestlastele “Soome eeskuju sünnib niisama vähe kui sadul sääse selga” (Meie... 1905). Soome eripära võrreldes eestlastega avaldus Tõnissoni arvates selles, et soomlastel juba eksisteeris varasemalt (alates 1809. aastast) Soome Suurvürstiriigi kujul iseseisev omavalitsus, mis venestusreformidega ebaõiglaselt kaotati. Soomlased erinevalt eestlastest võitlesid seega oma kaotatud iseseisvuse eest, mida eestlastel pole kunagi olnudki. See tähendas ka seda, et Tõnisson ei pidanud Soomet, erinevalt Eestist ja Lätist, Vene impeeriumi loomulikuks osaks. Tema sõnadega:

Venemaa tõsisele edenemisele ei ole sugugi tarvis, et Soomemaa Venemaaga ligemas ühenduses seisaks. Palju enam saab iga mõistlik riigimees aru, et Vene riigimõttel karmilt Soomemaalt midagi otsida ei ole (samas).

Eesti ja Läti olunud ja on ajalooliselt aga Vene impeeriumi organilised osad, mille kohta kirjutab Tõnisson samas tekstis järgmist:

Mõteldagu ometi selle pääle, et Venemaa suurem riigimees Peeter Suur Läänemerel Venemaa aknaks tunnistas. Niikaua kui Venemaa seista tahab, olgu see ainuvalitsuse või vabariigi kujul, ei saa tema ilma Baltimaadeta ja Läänemere sadamateta mitte läbi. See on hellem koht Vene ilmariigi keha küljes. Ei ole mõeldagi, et nüüd Venemaa riigimõte seda kannataks, kui Baltimaade rahvad endid Vene riigi küljest koguni vabaks teha tahaksivad (samas).

UUDISED — RAHVUSLUSE JA MARKSISMI VAHEL

Tekstid, mida *Uudistes* enne kevadist märgukirjade kampaaniat avaldati, olid stiililt peaaesjalikult kirjeldavad ning sisu poolest

mõõdukad. Arvamusi ja seisukohti esitati ühiskondlikel ning poliitilistel teemadel vähem kui näiteks *Postimehes*. Palju arutleti kodumaaga seondult kooli-, nais- ja omavalitsusküsimuste üle, millega seoses aga midagi pöördelist välja ei pakutud (vt nt Rohkem... 1905; Ibrus 1905a, 1905b).

Esimeste julgemate soovide ja visioonide esitamine sai võimalikuks alles kevadise märgukirjade kampaaniaga, millele *Uudiste* toimetus vastas maikuu lõpul. Enne, kui formuleeriti oma märgukiri, kritiseeriti põhjalikult 10.–24. maini nii *Postimehe* kui ka *Nordlivländische Zeitung*'i märgukirjasid (Märgukirjadest... 1905a; Mis... 1905). *Uudised* tsiteerisid *Postimehe* arusaama demokraatlikust omavalitsusest, milles kohalik rahvas saab asemikkude kaudu otsustada, kuidas omavalitsust valitseda ja hallata (Märgukirjadest... 1905b). Seda põhimõtet aga kõrvutati *Postimehe* arvamusel valimisõigusest, mille järgi laieneb õigus valida igapähe ainult tingimusel, kui kõigile ühiskonnas on määratud maamaksu maksmise kohustus (samal). *Uudistes* leiti, et säärane seisukoht iseloomustab tüüpiliselt jõukate vabameelsete (ehk liberaalide) arusaama demokraatiast, milles valimisõigus saab laieneda kõigile ainult juhul, kui kõik olenemata jõukusest võrdsel alustel makse maksavad (samal). Õigupoolest tähendas see *Uudiste* toimetaja arvates ka seda, et *Postimehe* visioon ühtib keskvõimu ja baltisakslaste omaga (samal). *Uudised* jätkas ise vaesemad kihid üldse maksustamata ega seoks maksude ning varaküsimust valimisõigusega (samal).

Oma üldistes nõudmistes, mis puudutasid kogu Vene riigi reformimist, sarnanesid *Uudiste* ringkonna visioonid *Postimehe* omadega, ent oma ettepanekutega läksid nad kaugemale. Nii nagu *Postimehes*, tehti ka *Uudiste* veergudel ettepanek riigivolikogu ehk parlamendi loomiseks, millel oleks seadusandlik võim, õigus võtta vastutusele riigiametnikke ja öelda sõna sekka riigieelarve koostamisel (Märgukiri... 1905). Nagu juba eelnevas *Postimehe*-kriitikas, nii rõhutati ka oma märgukirjas, et valimisõigus ja valituks saamise õigus peavad olema kõigil, kes on täisealised ja vaimselt terved (samal). Et demokraatlikud protsessid saaksid toimida, nõuti ka põhilisi kodanikuvabadusi, millest peamiselt on sõna-, trüki-, usu-, südametunnistuse- ja streikimisvabadus. Eri-

ti kaugeleminevad olid nende omavalitsust puudutavad punktid, milles rõhutati rahvaste ja rahvuste tähtsust ning õigusi:

Kõigil rahvastel ja igal üksikul rahva liikmel meie riigis peavad riigi põhjusseaduste järele igas asjas ühesugused õigused olema. Igal rahval meie riigis peab kulturaliseks, majandusliseks ja õigusliseks edenemiseks takistamata vabadus olema, nii et ühelgi rahval või rahva liikmel õigusi, tema rahvuse pärast, teise kasuks millesgi asjas ei tohi kitsendada (samas).

Sisuliselt nõuti kõigile Vene impeeriumi rahvastele enesemääramisõigust ning eestlastele autonoomiat Vene impeeriumis. Konkreetselt autonoomia väljaütlemisega (vene keeles) astus *Uudiste* ringkond üsnagi revolutsioonilise sammu, mida varem polnud legaalsed eestikeelsed ajalehed teinud:

Üksikutele rahvastele ja riigi osadele, kui rahvas tarvilise arvab olevat, üldilise maa-omavalitsuse (*областная автономия*) sisseseadmiseks õigus anda. Niisuguse maa-osa omavalitsuse ülesandes on rahva sisemine elu korraldus, nagu põllupidamise ja tööstuse, rahvahariduse ja arstiabi saamise olude, õiguslike korra paremale järjele seadmine, kohustavate määruste andmine ja kohaliste maksude määramine ning üldilise rahva hea käekäigu eest hoolitsemine, ilma et riigivalitsusel õigus oleks ennast maa-osa omavalitsuse sisemise elu ja tegevuse sisse segada, peale üldilise järelevaatamise, et riigi põhjusseadusi ei rikutaks (samas).

Tõeline emantsipatsioon toimus *Uudiste* toimetuses 17. oktoobri manifesti väljakuulutamise, kui lõdvenes tsensuur. 22. oktoobri number, mis oli esimene manifestijärgne, erines siiski ja stiililt väga eelmistest numbritest. Selle juhtkirjas “Uus riigikord” kasutati julgelt sõna “revolutsioon”, mis varem oli olnud positiivses tähenduses tabu, ning toodi lugeja ette tõelise ja otse sõnalise sotsiaaldemokraatliku poliitika kava:

Vana kõdunenud riigikord on pudenemas ja uus — tekkimas. Mõlemate vahel on elu ja surma peale võitlus alanud, mida *revolutsioniks* nimetatakse.

Võitluse alustajaks ja pealetungijaks on uus kord (Uus... 1905).

28. oktoobri lehes tehti juba tõsist kriitikat riigivõimu hea tahete ja tegelike muutuste kohta — tegelikke muutusi ei kutsuks nen-

de arvates ealeski ellu riigivõimu esindajad, vaid neid saab teha ainult rahvas ise, kes peab võimu enda kätte haarama:

Alles siis saab kord jalale, kui rahvas ise korra oma kätte võtab. Vana kord peab täiesti ära kaotatama, uue korra peab tõesti rahvas ise jalale seadma. Valitsuse ringkonnad on selleks täiesti jõuetud, sest uus kord ähvardab ju need ringkonnad hoopis nii ütelda "leivast lahti lasta" (Segane... 1905).

Selle peale küsitigi *Uudistes* "Mis ette võtta ja kuidas edasi minna?" (Mis ette... 1905.) Vastusena sellele nõuti kiiremas korras ajutise rahvaomavalitsuse sisseseadmist (samas). Selline omavalitsus pidi olema neljaastmeline ning ühendama kõik kolm Balti kubermangu. Esimene aste oleks hõlmanud valdasid ja linnasid, teine maakondasid, kolmas eesti ja läti rahvuslike piiride järgi eraldatud provintse ning neljas oleks olnud üleüldine Baltimaa omavalitsus, mis oleks kohtunud Valga linnas. Kõikidesse astmetesse pidi rahvas saama proportsionaalse valimissüsteemi alusel valida volinikke. Ajutise omavalitsuse ülesandeks pidi olema kohalikul territooriumil peaasjalikult korra hoidmine, aga ka hariduselu, maksude ja kohtute haldamine ning uue põhiseaduse koostamine, mille heakskiitmist loodeti tulevaselt üleriiklikult asutavalt kogult. Ajutisi omavalitsusi nähtigi eksisteerimas nii kaua, kuni "uus riigikord" ja põhiseadused on omavalitsuses maksma hakanud.

Uudiste ringkonnast välja kasvanud föderalistlik erakond ESDTÜ ei jõudnudki 1905. aastal ametliku programmi sõnastamiseni, mis pidi ilmselt teoks saama ESDTÜ toimumata jäänud kongressil.¹³ Küll aga ilmus ajalehes 8. novembril programmi kava, mis trükiti sõna-sõnalt ära ka eraldi brošüürina, kusjuures viimase lõpust leidis lugeja ühtlasi "Marseljeesi" sõnad (*Eesti...* 1905). ESDTÜ programmi kava kattus suuresti Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (edaspidi VSDTP) omaga (Karjahärm, Sirk 1997: 249), toonitades, et nende lähemaks ülesandeks on, nagu teistelgi Venemaa sotsiaaldemokraatli-

¹³Kongressi loodeti korraldada juba millalgi detsembris. Vt Põllutööliste... 1905.

kel parteidel, isevalitsuslik riigikord kukutada ja selle asemel sisse seada demokraatlik vabariik, milles kehtiks põhiseadus (*Eesti*... 1905: 6).

Revolutsioonиаasta põhilised poliitilised arutelud toimusid *Uudiste* veergudel n-ö kahel rindel: esiteks oldi vastamisi *Postimehe* ringkonnaga küsimuses, missugune peaks olema revolutsiooni siht, ja teine rinne oli tsentralistlikult meelestatud sotsiaaldemokraatide vastu, kes polnud ühel meelel *Uudiste* ringkonna seisukohtadega rahvusküsimuse ja parteilise organiseerumise teemal (tsentralismi-föderalismi vastuolu).

Uudiste ringkonnal oli ühiskonna arenguviisist ning revolutsiooni eesmärgist marksistlik arusaam. Käimasolevad murrangud olid nende jaoks vaid vaheetapiks pikemas klassivõitluses, mis pidi lõppema täielikult klassidest vaba ja ühisvaraga (sotsialistliku) ühiskondliku korraga, milleni sillutab tee töölisklass (samas: 46).

Revolutsioonilistel vabadusepäevadel, kui näis, et tegelik areng sellise ühiskondliku korra poole on aset leidmas, kerkis aga poleemikas *Postimehega* üles küsimus, kuivõrd õigustatud on rahvapoolne jõu ning vägivalla kasutamine, et oma seisukohti marksismi vaimus maksta panna. Kuigi programmilistes seisukohtades oldi agressiivselt häälestatud, kõneldi “võitlemisest” ja “korra enda kätte võtmisest” ning ka *Postimehes* süüdistati neid vägivallale õhutamises,¹⁴ kirjutati 4. novembri *Uudistes*, et Tartu tööliste juhid ja kõnepidajad on kutsunud rahvast üles just nimelt vägivalla vastu olema:

Mitte rüüstamise, purustamise ja tapmise abil ei looda ega püia sotsiaaldemokratia oma idealisid kätte saada s.o. võidule jõuda, vaid kindla plaani järele korraldatud võitluse teel vana korra vastu. Niisugused võitluse abinõud võivad väga mitmesugused olla, näituseks üldine politikaline streik, üldine vana korra boikoteerimine, mis revolutsionilise omavalitsuse sisseseadmine võimalikuks teeb, jne. (Vale... 1905.)

¹⁴“Nüüd tulevad südametunnistusega inimesed ja hüüavad avalikult ajalehtedes meie rahvast üles sõjariistu kätte haarama”; vt Meie... 1905.

Siiski näib, et *Uudistes* üldjuhul pigem hoiduti vägivaldsete võitlusmeetodite üle arutlemast. Rahvapoolset vägivalda ei mõistatud hukka, kuid samas ei kutsutud ka otseselt üles kedagi vägivaldselt karistama või kellelegi kätte maksma. Ka ei sõnastata ESDTÜ programmi kavas, kuidas suhtuda vägivalda kui võitlusvahendisse. Näib, et nii nagu *Postimehes*, ei tuntud *Uudiste* ringkonnas muret stiihilisest vägivallast tekkiva kaose pärast. Pigem isegi usuti, et relvastatud rahvas on ohutum kui riiklik sõjavägi, nagu võib arvata ESDTÜ programmi kava esimese osa 11. punktist: “Alalise sõjaväe ärakaotamine. Tervele rahvale antakse sõjariistad kätte ja õpetatakse teda sõjariistu tarvitama” (*Eesti...* 1905: 8).

Teisel rindel peeti *Uudistes* sõnavõitlust kohalike VSDTP tsentralistide vastu. *Uudiste* toimetajate vaidlustest tsentralistidega kooruvad välja Tartu juhtivate sotsiaaldemokraatide mõtted ja argumendid rahvusküsimuse teemal: kas sotsiaaldemokraatlik võitlus peaks lähtuma kohalike eesti tööliste huvidest või tuleks hoopis toimida impeeriumi keskusest tulnud juhiste järgi, usus, et see toob hüvangu kõikidele keisririigi töölistele.

Kuigi oma sihtides oli *Uudiste* ringkond veendunud selles, et sotsiaaldemokraatidel ja töölistel on kõigil ühine vaenlane ja siht, oldi ka kindel, et impeeriumi eri rahvuste esindajad peaksid poliitikat ajama keskusest sõltumatult ning organiseeruma omavahel n-ö föderalismiprintsiibi alusel. Kuigi Tartu sotsiaaldemokraadid pälvisid seetõttu süüdistusi natsionalismis, põhjendasid nad oma seisukohti toetudes kahele asjaolule: esiteks oli üleriiklik partei lõhenenud enamlasteks ja vähemlasteks, mistõttu leiti, et kindlat Venemaa-parteid (VSDTP) pole enam olemaski. Ning teiseks (ja ehk isegi olulisemana) kannatasid eesti töölisel erinevalt vene töölistest rahvusliku rõhumise all. Seda nähti probleemina, millega ülevenemaaline partei ei tegele. Selle argumendi juures rõhutasid *Uudiste* juhid selgelt, et neid ei saa seetõttu pidada rahvuslasteks ega “aedade ehitajateks” rahvuste vahele:

Aedu ei ehita Eesti Sots. Tööl. Ühisus rahvustele milgil viisil ümber. Rahvused on olemas. Neid ei saa maha salata. Nende iga-sugu elutingimiste iseäraldustega peame rehkendama. Meie näeme, et Vene riigi piiriäärsete rahvaste proletariat palju ägedamalt

isevalitsuse ja selle jätiste vastu võitles ja võitleb, kui siseriigi Vene proletariat. Kust see tuleb? See tuleb sellest, et piirirahvastel, peale politsei, bürokraatia ja kapitalismuse rõhumise vastu, mis terve riigi proletariati kohta ühesugune on, veel iseäralise rõhumise vastu on võidelda, ja see on rahvusline rõhumine. Rahvuslise rõhumise all kannatab proletariat kõige rohkem (Määre... 1905b: 2).

Konflikt tsentralistidega aga ei tähendanud, et *Uudistes* oleks soovitud lõhenemist provotseerida ja seeläbi poliitilist kapitali lõigata. Idealistlikul 1905. aastal usuti siiralt, et varem või hiljem peavad marksismi järgijad sotsiaaldemokraadid taas ühise tee leidma, sest koos nähti end seisvat ühise asja eest:

Mis aga organisatsiooni-asjus paraku kahte leeri läinud Eesti sotsiaaldemokraatlistesse töölistesse puutub, siis oleme julged, et praegune lõhe nende vahel kestvaks pahanduseks ei saa, veel vähem vaenuks. [...] Näituseks tegi Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse Tartu osakond hiljuti ühehealeliselt otsuseks, Venemaa partei organisatsioonidega seltsimehelises ning vennalikus sõpruses elada ja nendega ühiselt ühiste vastaste vastu võidelda. Soovida jääb ainult, et tulevik praegusegi prao nende vahel kuidagi viisi kinni liidab (samas).

Eeskuju ja tuge föderalistlikele vaadetele leiti *Uudiste* ringkonnas kindlasti välismaalt. Sagedasti toodi eeskujuks teisi piiri- või vähemusrahvaid ning nende kohalikke sotsiaaldemokraatlike parteisid. Põhiliselt toodi näiteid Vene riigi seest. Lugejatele tutvustati teisi läänepoolsete rahvaste föderalismiprintsiipi järgivaid parteisid (Sotsial-demokraatlike... 1905). Väga sagedasti mainitakse läti, poola ja juudi sotsialistlikke parteisid (Määre... 1905b: 2). Idee, et paljurahvuselises riigis peavad väikesed rahvad looma oma rahvuslikke parteisid, leiti *Uudistes* toetust ka väljastpoolt Vene impeeriumi, mainides põgusalt selliseid parteisid Austria-Ungari ja Saksa impeeriumides, ehkki neist kirjutati palju vähem (Määre... 1905a).

Siiski, kuigi *Uudistes* rõhutati, kui oluline on organiseerumisküsimustes võtta arvesse regionaalseid või rahvuslikke eripära-

sid, ei kao nende põhiideedest marksistlik kosmopoliitsus. Kõikide maade ja rahvaste töölisklassid peavad igal juhul ühist võitlust, mille lõpptulemusena vabaneb kogu inimkond. See idee on väga selgelt kirjutatud ka ESDTÜ programmi eelplaani:

Sotsialistlike tööstuse-viisi juures on kõikide seltskonna liikmete hea seisukord ja kõigipidine edu kindlustatud, ning siis ei ole enam seltskond niisugusel viisil kui praegu klassidesse jaotatud ega pea üks seltskonna osa teise orjaks olema.

Niisugune seltskondline kord ei vabasta mitte ainult proletariati, vaid tervet inimesesugu praeguse elutingimiste ikke alt. Sisse seadida, teoks teha, võib teda aga ainult tööliste klass, sest et kõik teised klassid, sellest hoolimata, et nende isiklised kasud vastamisi põrkavad, oma kasu selles näevad seisma, et eraomandus ja praegune seltskondline kord alale jääksivad (*Eesti...* 1905: 5).

Kui organisatoorselt vaadati *Uudistes* teiste Venemaa läänepoolsete ja Kesk-Euroopa rahvaste poole, siis poliitilise ja majandusliku ideaalnäitena nähti nii nagu *Postimehe* ringkonnaski Lääne-Euroopat ja täpsemalt Inglismaad. Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika arenenud olusid tutvustati *Uudistes* sageli. Kui 30. augusti numbris viidi lugejaid kurssi selliste “kodanlike vabadustega” nagu sõna-, seltside asutamise ja koosolekute pidamise vabadus ning isikupuutumatus, lõpetati see artikkel lääne poole vaatava kokkuvõttega:

Niisugused on need vabadused, mis väljamaal pika võitluse järele on saadud. Kõige esimestena saivad inglased nad omale. Inglise eeskuju järele hakkasivad ka teiste riikide elanikud neid nõudma ja nüüd on nad kõikides Lääne-Euroopa riikides ning Amerikas maksmas (X. 1905).

Või siis toodi 25. novembril positiivseks näiteks Inglismaal, Austraalias ja Põhja-Ameerika riikides maksmapandud seadus, mis kehtestas kaheksatunnise tööpäeva:

8-tunniline tööpäev on mitmes Australia ja Põhja-Ameerika [osa]riikides maksmas pandud.

Mis Europasse puutub, siis ei ole siin veel kusagil 8-tunnilist tööpäeva seaduslikult kindlaks tunnistatud. Mida aga kodanlik-kapitalistline riigivõim teha ei taha, seda püüavad tööliste orga-

nisatsioonid ise korda saata. Paljudes vabrikutes, iseäranis Inglismaal, on töölisel ise 8-tunnilise tööpäeva sisse seadinud (8-tunniline... 1905).

Kui *Uudiste* 1905. aasta viimases numbris (mis jäi *Uudiste* viimaseks numbriks) ilmus lõppeva aasta lühike kokkuvõte, on tähelepanuväärne, et selles toodi tulevikku silmas pidades välja välise eeskujuna ainuüksi Inglismaa ja selle rahvas:

Meie võtame uue aasta selle lootusega vastu, et rahvale antud veksel tuleval aastal ühes protsentidega välja maksetakse, ja kui mitte tuleval aastal, siis ületuleval aastal või üle ületuleval aastal, aga võlgu ta ei jää.

Ajaloo käik äratub seda lootust ja hoiab alal. Ja see lootus ei ole mitte petlik.

Inglise rahval on vabadused ainult sellepärast kindlad, et nad aegamisi ja kõik võitluse läbi on saadud.

See teadmine olgu kaotuste juures trööstiks.

Ülevalnimetatud lootust rinnas kandes võtame uue aasta vastu ja ütleme lugejatele: “Õnnelisemat uut aastat kui vana oli!” (Aasta... 1905.)

NORDLIVLÄNDISCHE ZEITUNG — TULEVIKU JA MINEVIKU VAHEL

Ka Tartu baltisakslaste 1905. aasta esimene avalik pöördumine, mis puudutas laiemalt ühiskondlikke ja poliitilisi reforme ning millel oli programmiline kuju, ilmus kevadise märgukirjade kampania ajal. 28. aprillil trükiti *Nordlivländische Zeitung*’i (edaspidi NLZ) veergudel 1870. aasta 11. märtsi Eestimaa kubermangu rüütel- ja maiskonna pöördumine keisri poole pealkirja all “Mida baltisakslased ja nende poliitilised sõbrad ennekõike soovivad ja saavutada püüavad” (A. v. T. 1905). Arutledes selle üle, missuguseid muutusi peaks tulevikus ellu viima, võeti eeskujuks seega minevik. Pöördumise eessõnas väljendati arvamust, et just see — 35 aastat vana tekst ning tõeline *petition of rights* [sic!] — annab kõige paremini edasi, missugused on nende ringkonna soovid tuleviku osas, kusjuures petitsioon teenib nende arvates ka Balti provintside mitesakslaste huve:

Andku see sügavalt läbimõeldud ja riigimeheliku tarkusega täidetud petitsioon kõigile teistele, eriti meie mittedaksa rahvusest kaaskodanikele, kindlustunnet, et Balti provintside tõe l i s e d üldised huvid on meie ametisse nimetatud riigiesindajate poolt alati visalt kaitstud (samas).

Kui ajaloolise petitsiooni avaldamine 1905. aasta kevadel tundub olevat rohkem sümboolne akt, siis suvel Tartu baltisakslaste koostatud palvekirja projekt, mis tehti juulikuus NLZis avalikuks¹⁵ pealkirja all “Baltisakslaste soovid”, oli sisukam tekst, mis võttis rohkem arvesse oleviku olusid ja võimalusi (Deutsch-baltische... 1905). Ilmselt sundis seda teksti võrreldes eestlastega nõnda hilja koostama tõdemus, et revolutsioonimeeleolud ei olnud keisririigis jahtumas ning põhjalikud muutused vähem autokraatse režiimi poole olid tõepoolest võimalikud. Ise põhjendasid nad oma palvekirja hilist ilmumist kahe asjaoluga. Esiteks ei tahtnud nad keskviimu oma palvekirjaga üle koormata ega lasta välja paista, nagu kuulusid nad samasse rühma nendega, kes nõuavad “progressi” sildi all ennatlikke või äärmuslikke muutusi. Teiseks leidsid nad, et Balti provintside sakslaste huvisid esindavad niikuinii rüütelkonnad (Deutsch-baltische... 1905: 1).

Oma palvekirjas rõhutasid nad, et toetavad parlamendi loomist, ent rahvaesindajate valimine peab olema reguleeritud nõnda, et valimisõigus laieneks ainult nendele, kel on riigiküsimuste mõistmiseks sobiv kogemus ja haridus. Venemaal polnud teksti autorite arvates pinnas veel piisavalt arenenud, et kehtestada riigikord, mis kopeeriks kaasaegset Lääne-Euroopat. Mõnevõrra üllatuslikult kirjutati, et seda tehes langetaks samasse auku, kuhu Venemaa langes juba Peeter Esimese reformidega:

Vastasel juhul jõuame põhiseadusliku konstruktsioonini, millel puudub alus, ja me langeme sellesse auku, mis on meie riiki vaevanud alates Peetri ajastu suurtest reformidest. Meie arvates saab näiteks otsesest, üldisest ja salajasest valimisõigusest, võimaluse korral mõlemale soole, rääkida ainult seal, kus hariduse alus — lugemine ja kirjutamine — on saanud elanikkonna ühisvaraks

¹⁵Tartlaste koostatud palvekirja projekt ilmus juba 12. juulil *Revalische Zeitung*’is. Vt Das Projekt... 1905.

ning sellel alusel on välja kujunenud teatav teadlikkus õigustest ja kohustustest. [...] Kui me seega tahame rääkida tõelisest edasiminekest, peame niisama otsustavalt rõhutama, et see on võimalik ainult teatud ajaloolise arengu alusel, mille juures on teatud ettevaatlikkus *conditio sine qua non* (samas).

Kevadel publitseeritud petitsioon ja suvel avaldatud “Baltisakslaste soovid” näitavad, et ka baltisakslased hakkasid võimu leebumist oma ringkondade hüvanguks ära kasutama, et kritiseerida senist venestuspoliitikat. Erinevalt eesti ringkondadest olid aga baltisakslased tagasihoidlikumad ning mõõdukamad, esitades vähem nõudmisi või soove ning apelleerides varasemale ajaloole ja juba venestusaja eel eksisteerinud institutsioonidele, mis olid taganud baltisakslaste privileegid ning nende silmis loonud harmoonilisema ühiskonna. Nagu kirjutatakse 1905. aastal kohalikust koolisüsteemist:

Kunagi õitsenud koolisüsteem on kannatanud eriti selle tõttu, et koolid on jäetud ilma oma tegelikust eesmärgist — kasvava põlvkonna vaimsest väljaarendamisest (samas).

Pärast 17. oktoobri manifesti väljakuulutamist hakkasid uute olude ja manifesti lubaduste kohaselt ka Tartu baltisakslased oma vaadete üle arutlema ning neid programmiliselt sõnastama. 22. oktoobril tervitati NLZi veergudel manifesti, kuid väljendati kahetsust, et see kuulutati välja välise surve tõttu:

Me oleme nüüd järsku ühe hüppega jõudnud absolutistlikust riigist põhiseaduslikku riiki, mis on muutnud Venemaa ühe hoobi-ga konservatiivsete valitsemispõhimõtete kantsist vabadusideede poolt valitsetavaks liberaalseks õigusriigiks [*Verfassungsstaat*].

Seda, et see ei ole loomuliku arengu käigus juhtunud, võib kahetseda, kuid ei saa eitada, et vabamate eksistentsivormide võimaldamine näib olevat ainus järelejäanud võimalus riigi tegelikuks edasiseks arenguks (Parlamentarisches... 1905).

Kui baltisakslastele sai selgeks, et toimuvad muutused Vene impeeriumis on põhjanevad ja revolutsioonilise loomuga, võrreldi neid otseselt Prantsusmaa ja selle revolutsioonilise ajalooga. NLZi toimetajad võtsid enda sõnul objektiivse vaate ning jälgisid manifestis lubatud distantsilt, suurte impeeriumide geopoliiti-

ka vaatevinklist. Selliselt positsioonilt oli nende esimene tähelepanek, et revolutsiooni peamised, n-ö intellektuaalsed lätted asuvad välismaal neile ebameeldivates kohtades — nimelt Prantsusmaal ja Saksamaa sotsiaaldemokraatias:

Jättes kõrvale muudatused, mida see [manifest] meie kitsama kodumaa oludesse tõi, heidame esmalt sellele pilgu suure impeeriumi ja maailmapoliitika huvide seisukohast. Enamasti on põhi-seaduse muutust nii meil kui ka mujal tervitatud “Marseljeesi” laulmisega, ja tõepoolest, võib-olla saab nüüdseks teostunud ideede küpsemise esimesi jälgi leida ajast, mil “Marseljees” muutus Venemaal esimest korda vastuvõetavaks. Nagu teada, juhtus see neil Kroonlinna päevadel, kui Vene isevalitsuslik monarhia ja Prantsuse Vabariigi vaheline usalduslik liit avalikult kinnitati, n-ö rahvalt rahvale.¹⁶ “Marseljeesi” helid leidsid juba sel ajal tugevat vastukaja Venemaa ühiskonnas ja igatsus uute, Lääne-Euroopa omadega sarnaste valitsemisvormide järele sai tugevat toitu suhetest Prantsusmaaga, samal ajal kui marksism ja sellega seotud sotsiaalsed teooriad jõudsid siia Saksamaalt (Parlamentarisches... 1905).

Mujalt Euroopast leiti analoogiaid, kuidas liberaalne revolutsioon, mis seati mõtteis 1905. aasta kõrvale, on minevikus radikaliseerunud ning toonud kaasa halbu tagajärgi:

Kas need, kes nüüd reformidele üles kutsuvad ja neid nõuavad, kas nad tõesti muudavad meelt? Kas vaba- ja ohvrimeelsed patrioodid ei ole seni väga sageli muutunud teenistusvalmis tšinovnikuteks? Ajalugu näitab piisavalt sageli, kui meelevaldseks ja türanlikuks muutuvad liberaalid, kui nad valitsusse pääsevad, näiteks Thomas Wentworth, hilisem krahv Strafford, kuulus Inglise kuninga Charles I minister, või ajutine valitsus Prantsusmaal pärast veebruarirevolutsiooni, või Prantsuse Rahvuskonvent 1793. aastal (-h. 1905).

¹⁶1891. aastal külastas Prantsuse mereväe esindus Kroonlinna, mille käigus sõlmiti Venemaa ja Prantsusmaa vahel sõjalisi kokkuleppeid eesmärgiga geopoliitiliselt tasakaalustada tugevat Saksamaad. Kohtumisel oli suur sümboolne tähendus, sest sellel esitati ametlikus korras Vene keisri juuresolekul ka Prantsuse hümn “Marseljees”, mis muidu oli Venemaal keelatud.

Kui 1905. aasta muutuste negatiivne mõtestamine tähendas võrdluste loomist näiteks Prantsuse revolutsioonide ning Saksa sotsiaaldemokraatiaga, siis positiivne mõtestamine sidus Venemaa arengu euroopalikuks või läänelikuks muutumisega. Kusjuures baltisakslased nägid just nimelt endal kohust, et tuua kogu Venemaale lääneeuroopalikku kultuuri ning koduriiki moderniseerida. Vähem kui nädal enne 17. oktoobri manifesti, kui tulevikuvisionid olid seotud veel kõigest Bulõgini nõuandva riigiduumaga,¹⁷ kirjutati NLZis, et baltlastel peab selles olema Lääne-Euroopa kultuuri kandjatena oluline roll:

Meie lääneeuroopalikule alusele tuginev ajalugu paneb meile, baltlastele, ka kohustuse poliitiliselt küpsena sammuda poliitilist eneseteadlikkust omandava Venemaa eesrinnas. Me peame kõigepealt tõestama seda poliitilist küpsust, kasutades kõiki meie kasutada olevaid jõude, et endale valimisõigus kätte saada, mitte seisma tegevuseta ja pessimistlikult kõrval. See on küsimus, mis puudutab k o i k i ja mille nimel i g a ü k s peaks tegutsema. Sest kaalul on kodumaa ja seega ka meie enda hea käekäik (Vor... 1905).

Programmilises artiklis “Uutel radadel”, mis ilmus 28. oktoobril, pärast manifesti väljakuulutamist, korraldati üle õigused ja vabadused, mis keiser oli rahvale lubanud, ning mõtestati seda selge määrgina, et Venemaa on võtnud suuna euroopalikuks riigiks saamise poole:

See, mida meile siinkohal [manifesti alusel] on lubatud ja mis peab nüüd võimalikult kiiresti meie omaks saama, on üldised inimõigused, mis lääne kultuuririikides moodustavad kodanike võõrandamatu vara (In... 1905).

Ning nii nagu oli Inglismaa eestlastest liberaalidele *Postimehes* ja sotsiaaldemokraatidele *Uudistes* suureks eeskujuks riigi,

¹⁷Juba 6. augustil 1905 oli keiser andnud rahvale loa valida riigiduumat. Sellel nn Bulõgini duumal (nimi siseminister Aleksandr Bulõgini järgi) oleks olnud sisuliselt vaid nõuandev funktsioon ning ka saadikute valimise õigus oleks ühiskonnas olnud väga piiratud. Bulõgini duuma projekt kadus 17. oktoobri manifestiga ajalukku.

majanduse ja ühiskonna arengu küsimustes, nii kirjutati Inglismaast kiitvalt ka NLZis, ehkki teistsuguse nurga alt. Tartu lehes avaldati 30. septembril avatekstina lühike arutus Inglise tööliklassi kohta, mis oli esmalt ilmunud *Düna-Zeitung*'is. Selle levitamist ja kommenteerimist pidas toimetust Tartus väga oluliseks, sest sellest ilmnevat, kuivõrd au sees on inglaste vabaduste kõrvale ka seadused ning õiglus, millest baltisaksa kogukond rahutult 1905. aastal puudust tundis:

Nii napid kui ülalmainitud teated ka on, piisab neist, et tuua teravalt esile inglaste poliitiline vabadus, mida igat sorti liberaalid ja radikaalid jumaldavad. Aga — nad valgustavad ka pimedal ööl valgusehulendusega olukorda, mille on vabadusejoovastus meie juures tänapäeval tekitanud!... “Vabal Inglismaal” ütlevad riik ja ühiskond kodanikule: sa oled vaba ja võid oma vabadust kasutada igasuguste asjade tegemiseks — aga hädasulles, kui sa kuritarvitad oma vabadust! Kui sa eirad korraldusi ja seadusi, mida vabadus on kehtestanud, kui sa julged ületada joont, mis on tõmmatud võõraste puude ümber, siis ühinevad avalik õigus ja eraõigus aukartustäratava rangusega, et sind vabaduse paradiisist välja tõugata, jah, et sind “ruineerida”, s.t. hävitada! — Ja isegi selline liberaalne minister nagu Sir William George Harcourt ei päästa teid sunnitöö, vangla ega materiaalse hävingu eest. Sest “humaansus” korra hävitaja suhtes on põhjendamatu ja suurim ebahumaansus korra ja vabaduse elementide suhtes... (Zum... 1905.)

Seega toetasid baltisakslased keisririigi reformimist lootusega, et see loob neile paremad ühiskondlikud tingimused, kuid nii nagu *Postimehe* ringkond kartsid nemadki kaost ja vägivalda, mis võib muutustega kaasneda. Tartu baltisakslaste kogukond arutles eriti teravalt selle üle, kuidas revolutsioonilised muutused riigis just nende rahvakillule mõjuvad. Kuigi NLZi kui esindusajalehe poliitilistes manifestides ja programmides avaldati toetust Vene impeeriumi reformimisele, polnud baltisaksa kogukond täiesti üksmeelne. Arutelud tekkisid juba esimesel 17. oktoobri järgsel kogukonna kokkutulekul. 28. oktoobril peetud 500-pealise koosoleku avas Arthur von Wulf, kellest sai hiljem saksameelse BKP Tartu rühma juht. Toetades 17. oktoobri manifesti ja impee-

riumi liberaliseerimist, nimetas Wulf kaks üldist võtmeülesannet, mis nende ringkonnal poliitilises töös ees seisavad:

Seda tööd tuleb teha kahes suunas: 1) tuleb töötada selle nimel, et takistada reaktsiooni tekkimist, mis sunniks Vene riigi taas bürokraatia võimu alla; 2) tuleb töötada kogu jõuga, et korraarmastavate elementide üle ei saavutaks ülemvõimu sellised suundumused ja voolud, mis tegutsevad riigi poliitilise ja sotsiaalse struktuuri täieliku kokkuvarisemise nimel (Eröffnungsrede... 1905).

Põhieesmärk sel koosolekul oli arutleda päev varem avalikustatud poliitilise resolutsiooni projekti üle, milles kiideti keisri manifest heaks ning pandi sellele suuri lootusi (Politische... 1905). NLZi refereeringus on resolutsiooni kohta esitatud üldjoontes nõustuvaid mõtteavaldusi (-yk. 1905b: 3). Mõni küll, nagu näiteks Hugo Treffner (osalejate hulgas oli ka neid, keda võib pidada eestlasteks) ja Georg K. Rathlef, leidsid, et selle sõnastus peaks olema leebem (samas). BKP Tartu grupi koosoleku protokolli järgi toetas resolutsiooni ka NLZi vastutav toimetaja Arnold Hasselblatt.¹⁸ Koosolek kiitis siiski lõpuks peaaegu ühel häälel resolutsiooni heaks, umbes 500 osavõtjast oli vastu vaid neli või viis inimest.¹⁹

Resolutsiooni sisust tõukusid koosolekul üldisemad arutlused ja monoloogid. Palju kõneainet pakkusid eestlaste ja baltisakslaste suhted. Suure aplausi pälvis Karl Dehio arvamus, et eestlased ja sakslased on ühiste huvidega, võrdsed rahvused (samas). Kirurgiaprofessor Werner Zoege von Manteuffel täiendas seda mõtet seisukohaga, et see, mis on eestlasi ja sakslasi viimase kahe- ja kolmekümne aasta jooksul lahku ajanud, on tulnud kuskilt välismaalt, ning põhjus, miks endiselt kahe rahvuse vahel pinged valitsevad, on selles, et vaba arutelu ajakirjanduses oli piiranud tsensuur (samas). Ka leiti koosolekul, et viimastel aastakümnetel on kaks rahvast keeleliselt teineteisest eemale triivinud: eestlased ei mõista enam nii hästi saksa keelt ega baltisakslased eesti keelt (sa-

¹⁸Vt RA, EAA.2302.1.8, l. 5. BKP Tartu osakonna komitee istungite protokollid, 28. X 1905.

¹⁹Vt RA, EAA.2302.1.24, l. 5. Märkmed ja ajaleheväljalõiked 28. okt. 1905. a. peetud koosoleku kohta, 28. X 1905.

mas). Pinnu baltisaksa kogukonna silmis tõi kõige teravamalt välja Tartu Jaani koguduse pastor Karl August Viktor Wittrock, kes kutsus üles eestlasi ja baltisakslasi teineteist austama, rõhutades seejuures ka enda kogukonna süüd ja vastutust:

Me peame õppima, et eesti *resp.* läti keelel on täielik sotsiaalne ja poliitiline võrdõiguslikkus. Me peame ausalt tunnistama, et eesti rahvas ei ole alaväärne. Mõlemal poolel veel valitsev usaldamatus peab lõppema, me peame austama keelt ja inimest [---]. Kes teeb kõige ustavamad tööd kodumaa teenistuses, seda tuleb kõrgustesse tõsta — olgu ta siis sakslane, eestlane, lätlane või venelane (samas).

Kõige teravam resolutsiooni puutuv kriitiline lugu, mis hiljem omajagu poleemikat tekitas, ilmus Tartu ühe mõjukaima baltisakslase Georg von Oettingeni sulest, kes oli olnud ka ülikooli rektor ja linnapea (Aus... 1905). Oettingen oli NLZile saadetud avalikus kirjas väga umbusklik 17. oktoobri manifesti ja selle toetamise suhtes, leides, et igasugune järsk vabanemine viib halbade tagajärgedeni. Samuti oli ta väga skeptiline eestlaste ning baltisakslaste heas läbisaamises manifestijärgsetes oludes, sest eesti ajalehed, täpsemalt, nii *Postimees* kui ka *Uudised*, olid oma baltisaksa naabrite suhtes väga ebasõbralikult meelestatud Seetõttu küsiski ta oma kirjas kaasmaalastele, kuidas on nende optimismi impeeriumi nõrgenemise ja liberaalsemaks muutmise osas põhjendatud:

Oktoobri tormilised päevad tõestasid, kuidas need “vabadused” võivad viia hukatusse. Kuidas tahavad koosolekul kõnelejad seda optimismi õigustada? [---]

Eriti hukatuslik näib mulle mitme kõneleja poolt koosolekul väljendatud pöördeline mõte, et meie mineviku vundamendile tuleks joon alla tõmmata ning meie hoone rajada sellele, mida toob tulevik.

Mulle ajab hirmu peale, kui mõtlen, mida tulevik võib tuua pärast seda, mida me seni oleme kogenud. Kas meie, baltisakslased, ei ole mitte vastu minemas kõige raskemale tulevikule? Seda, kui vähe meie kaasmaalaste meelsus meile jalgealust annab, oleme piisavalt valgustanud. Ja mida on meil oodata uuel seadusandlikult instantsilt? Liberaalses ajakirjanduses on palju s õ n u kulutatud piirialade kohalike huvidega arvestamisele — kusjuures Balti

provintsid jäävad enamasti mainimata —, kuid sõnadest on pikk tee tegudeni. Ei, nii kaugele kui meie pilk ulatub, ei maksa tulevikust meie õnne otsida. Me peame — nagu koosolekul kindlasti ette nähti —, revolutsiooniliste masside käitumise suhtes kindlalt juhinduma oma ustavuse ja lojaalsuse traditsioonidest keisrile, kes nii tugevasti on kannatada saanud ja suures ohus. Me ei taha läbi käia selliste elementidega, kes on süüdi sääraustes seaduserikkumistes, mida on toime pandud meie ülikooli vahetus läheduses. Me oleme *k a i t s e p o s i t s i o o n i l*: pidagem vastu, nii kaua kui suudame (samas).

Oettingeni kriitikale vastati mõni päev hiljem samuti NLZi veergudel (In... 1905). Tabavaim ning otseseim vastus pärines teiselt nimekalt tartlaselt, agronoom Gustav von Strykilt. Täieliku lugupidamisega Oettingeni vastu lükkab Stryk tema kriitika tagasi, heites kõrvale tulevikku ja minevikku vastandava mõttemalli ja rõhutades selle asemel õiguse- ning õiglustunde ideed:

Me ei raja oma lootust tulevikule ega ka minevikule, vaid õigusele. Küll aga usume, et vähemalt meie kaasmaalaste, nii eestlaste, lätlaste, sakslaste kui ka kohalike venelaste hulgas ei ole õigusteadvus, mis on meie [baltisakslaste] kodanikuõiguse settena tekkinud, ka tänapäeval kustunud. Kui me näeme, kuidas õigusteadvus Soomes võidutseb, kui me näeme, kuidas 17. oktoobri manifestis — olgu see ka tõsistest asjaoludest tingitud — on õiguse kui riigivõimu nurgakivi idee selgelt esil, siis võime, küll mitte kõlvatu optimismiga, vaid usuga Jumalasse ja rahuarmastava vaimuga tulevikule kindlalt ja selgelt silma vaadata.

Kui mõned meist peaksid hukkuma vabadusejoovastuse keerises, mis nagu iga joovastus vallandab ka kurja vaimu, siis peavad nad siiski õnnistama aega, mil — enne igasuguse jõhkra sunduse rakendamist, niikaua kui kõneles ainult faktide tõsidus — kinkis meie keiser oma vaba otsusega meile kõigile, kes me oleme Vene riigi kodanikud, kõige tähtsamad vabadused — vabadused, mis väärivad seda nime, see tähendab vabadused, mida inimene kui kodanik vajab, et rahuldada oma õiglustunnet (samas).

Selge on see, et erinevalt eestlastest, kel polnud lähiminevikule toetudes ja selle poole vaadates endale helgemat tulevikku võimalik ette kujutada, lootsid paljud baltisakslased, et impeeriumi venestus- ja ühtsustamispoliitika lõpeb revolutsiooniga

ning taastub ettekujutus venestusaja eelsest autonoomsest Baltikumist. Balti autonoomiast 1905. aasta lõpul kirjutades aga ei kujutatud ette, et sellel maal oleksid baltisakslased dominantne rahvusrühm, vaid pigem, vähemalt ideetasandil arutlesid tartlased, et elataks teiste põliselanike — eestlaste ja lätlastega — kõrvuti kui võrdne võrdsega, säilitades samas traditsioonilised ühiskonnaklassid. Balti autonoomia üle arutleti pikemalt NLZi 13. detsembri samanimelises artiklis, kust võib lugeda:

Ainult siis, kui meil, baltlastel läheb korda see, et me kõik — lätlased, eestlased, sakslased, kuramaalased, liivimaaalased, eestimaaalased, linna- ja talurahvas ning aadel — saame tagasi reaalpoliitika kindla aluspinna ja sellel lugupidavalt astume, võime loota, et riik vaatleb meid oma täieõigusliku, teatud iseseisvusvõimelise ja seetõttu tunustatud osa liikmetena (-yk. 1905a).

1905. aasta lõpul, kui mäss Balti provintssides, eriti Eestimaa kubermangus, oli läinud päris tuliseks, põletati mõisaid ning vabaduste loovutamine keskvalitsuse poolt ei toonud nähtavasti mingisugust leevendust rahutustele, muutus Balti provintsside baltisaksa avalikkuse ja eliidi suhtumine Vene impeeriumisse lootusetumaks. Kadus üldine usk nii kohalikku lihtrahvasse kui ka suutmatusse Vene keisrisse. Suurte lootustega pöörduti abi saamiseks emamaa ehk Saksa riigi poole, nagu näitab Liivimaa rüütelkonna esindaja Max von Siversi memorandum Saksa välisministeeriumile 1906. aasta 16. jaanuaril (Karjahärm 1998: 147–149). Tartu baltisakslased NLZi toimetuses võtsid aga 1905. aasta viimases numbris oma vaated lõppeva aasta kohta kokku siiski lootusenoodiga, et tulevik töötab paremat, et reformid hakkavad päriselt toimima ning ühiskondlikud pinged leevenevad:

Tee, mille Venemaa ja meie kitsama kodumaa ajalugu on lõppeva aasta jooksul valinud, viib meid üle varemete. Kas 1905. aasta varemetest puhkeb uus, haljendav elu? Kas tõelise, korrastatud vabaduse koidik heidab oma valguse läbi uue Vene riigihooone?

Selle küsimusega huulil astume vanast aastast üle uue aasta läve. Nagu võimas viimsepäevakohus on see möllanud mööda suure Vene impeeriumi koridore — selle armee ja laevastiku, poliitiliste ja sotsiaalsete institutsioonide, valitsuse ja kogu haldussüsteemi üle. Vana autokraatlik ametnikeriik lebab meie ees tükkideks

purunenuna ja selle tükkidest peab nüüd, keset tormilist survet, uus riigistruktuur hakkama ennast kokku panema ja elujõulisteks vormideks konsolideerima. — Tundub, et Venemaa jaoks ei ole tagasipöördumist vana bürokraatliku režiimi juurde, kuid rusud ja varemed tõkestavad teed ikka veel nii tihedalt, et tulevikku vaatavat lootusrikas pilk ei suuda veel kindlalt näha tee suunda ja rohkem kui kunagi varem kehtib tänapäeva Venemaa kohta [Rudolf von Iheringi] lause: “Iga aeg on mõistatus, mis ei lahenda end ise, vaid seda teeb ainult tulevik” (Am... 1905).

KOKKUVÕTE

Kolme analüüsitud Tartu ajalehe taga olnud ringkondade poliitilised ideed ja visioonid olid tihedalt seotud nende suhtumisega revolutsiooni kui ajaloonähtusse. Kui sotsiaaldemokraatlik ajaleht *Uudised* mõistagi täiel määral pooldas impeeriumi murrangulist ümberkujundamist, siis *Postimees* ja NLZ jäid toetavale, kuid eri astmetel konservatiivsetele positsioonidele. Mõlemas ajalehes mõtestati revolutsiooni kui ohtlikku nähtust, mis võib valla päästa vägivalla ega pruugi tegelikkuses tuua pikaajalisi tähenduslikke muutusi riigis ja ühiskonnas. Nii *Postimehes* kui ka NLZis osutati korduvalt varasematele revolutsioonidele Euroopas, mis olid võtnud verise pöörde ega olnud lubatud sihte teoks teinud. Mõlemas lehes väljendati korduvalt arvamust, et muutused riigis peavad olema evolutsioonilised ja saavutatavad n-ö kultuuritöö ning hariduse abil. *Uudistes* pöörati vähem tähelepanu mineviku revolutsioonidele ning nende pahupoolele.

Nendest erinevustest hoolimata tervitasid kõik kolm ajalehte 17. oktoobri manifesti ning ideed, et Venemaa saab omale põhiseaduse ja parlamendi, mida seostati üldiselt muust Euroopast eeskju võtmisega ning Vene impeeriumi euroopastumisega. Kui *Postimehe* ja NLZi jaoks oli 17. oktoobri manifest teatav kulminatsioon ning uue korra alus, mis stabiliseerib olukorra impeeriumis ning loob tingimused rahulikuks arenguks, nähti *Uudistes* seda ühe vaheetapina pikemas võitluses, mis pidi lõppema eromandita (sotsialistliku) riigikorra kehtestamisega, nagu nägi ette marksistlik teooria.

Suhtumine revolutsiooni oli seotud ka suhtumisega Vene riiki üldisemalt. Kui *Postimehe* ja NLZi tekstid toetasid impeeriumi jätkumist reformitud kujul, soovis *Uudised* näha selle muutumist föderatiivseks vabariigiks. Sellest hoolimata on väga märkimisväärne, et kõigis kolmes lehes domineeris selgelt arvamus, et Balti provintsid peaksid olema laia suveräänsusega autonoomne piirkond, kuhu impeeriumi keskus ei sekkuks. Ka *Uudiste* visioon sotsiaaldemokraatlikust föderatsioonist rõhutas olemuslikult erinevate riigiosade ja rahvuste suveräänsust. Balti provintsidest või Eestist kirjutades toonitasid kõik kolm lehte õigupoolest kohaliku eripäraga arvestamise olulisust. Kasutades Jaan Unduski populariseeritud mõistet, võiks öelda, et kolme lehte ühendas Balti autonoomsusteadvus (Undusk 2000: 128). Eriti avaldus see soovis kehtestada hariduselus emakeelne õpe, millega sooviti ümber pöörata senine teravalt imperialistlikuna (venestamisena) tajutud vene keele juurutamine koolides. Eesti ajalehed rõhutasid ka rahvuslikku enesemääramist. *Postimehes* ja *Uudistes* vaadeldi rahvusi kogu Vene impeeriumi või Euroopat silmas pidades. Iseendale õigusi nõudes, nõuti neid samal ajal ka teistele. NLZi veergudel väljendasid Tartu baltisakslased korduvalt arvamust, et seista tuleb ka eestlaste õiguse eest oma emakeeles haridust saada.

Vaadates revolutsiooniaastal välismaailma poole, oli kõigi kolme ajalehe veergudel eeskujuks Lääne- ja Põhja-Euroopa ning eriti Inglismaa, kuid seda erinevatel põhjustel. Kõige rohkem näib Inglismaa olevat eeskujuks olnud *Postimehes*, kus rõhutati selle sujuvat arengut reformide, mitte revolutsiooni teel, NLZis aga toodi eeskujuna välja Inglismaa kui õigusriik. *Uudistes* kirjutati Inglise tööliste õigustest ning kodanikuvabadustest. Et imetlus Inglismaa suhtes ületas 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel poolel ideoloogilisi ja rahvuslikke piire, pani 1938. aastal tabavalt tähele Ilmar Tõnisson, kes kirjutas:

Kogu maailm imetleb Inglismaa ühiskondlikku korda. Demokraat hindab seal valitsevat poliitilist vabadust, paheмпoолse maailmavaatega inimene — sealset maailma tugevamat ametiühingute korraldust, parempoolne inimene — Inglismaal valitsevat rahu ja majanduslikku kindlust, aadlimees — inglise konservatiivset ja aristokraatlikku põhiku-

de, ä r i m e e s — kindlaid vabamajanduslikke tendentse. See-
ga võivad kõige mitmesugusemad, üksteisega teravas vastuoluski
olevad voolud endale ühevõrra leida imetlusobjekti inglise ühis-
konnast (Tõnisson 1938: 285).

Käesolev artikkel kutsub üles mõtlema kriitiliselt senistele
1905. aasta historiograafia põhiseisukohtadele. Nimelt, kuivõrd
põhjendatud on 1905. aasta sündmuste tõlgendamine vaatevink-
list, mis seab kaasaegsete tegevuse tugevalt seosesse hilisema aja-
looga. Väga mitmed 1905. aasta käsitlused, nagu on juba osuta-
nud Hent Kalmo (2015: 69), on keskendunud 1905. aasta revo-
lutsiooni edasiviivale suunale, mis on otsinud revolutsioonisünd-
mustest põhjusi Eesti iseseisvale rahvusriigile kui ka nn oktoobri-
pöördele, millest sündis Nõukogude Venemaa. Vähem tähelepanu
on pälvinud see, missuguse tähenduse tahtsid tulevikuvisioone
silmas pidades 1905. aasta revolutsiooni kaasaegsed ise sellele
anda.

Kahtlemata oli 1905. aasta sündmustel oluline osa rahva ja
rahvajuhtide mentaliteedi arengus ja kogemuste saamises, mis
tegid võimalikuks hilisemad murrangulised sündmused 1917. ja
1918. aastal. Kuid visioonid, mille nimel 1905. aastal Tartus te-
gutseti, ning ideed, milles orienteeruti, polnud impeeriumide la-
gunemise ajal enam asjakohased. 1905. aasta sündmused leidsid
aset kindlate impeeriumide maailmas. Üheski analüüsitud aja-
lehes ei kõneldud 1905. aastal rahvusriikide ideaalist — Euroopa
tegelikust tulevikust pärast Esimest maailmasõda —, vastupidi,
pigem oldi nende suhtes skeptiline ning kujutleti, kuidas rahvused
võiksid õitseda ning koostööd teha suuremate riigimoodustiste
sees — reformitud impeeriumis (*Postimees* ja NLZ) või vabariik-
likus föderatsioonis (*Uudised*).

Kirjandus

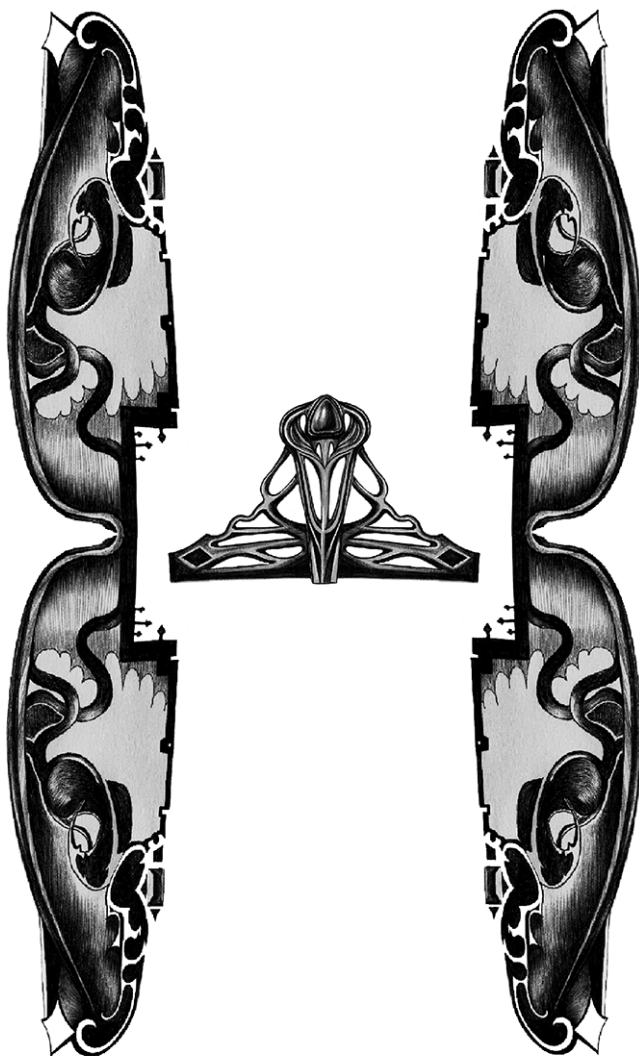
- 8 - t u n n i l i n e tööpäev väljamaal. 1905. — *Uudised*, nr 91, 25. XI, lk 3
- A a s t a lõpul. 1905. — *Uudised*, nr 99, 30. XII, lk 3
- A m Jahresschluß. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 293, 31. XII, S. 1–2, *Beilage zur Nordlivländischen Zeitung*..., S. 1
- A r u, Krista 2019. *Jaan Tõnisson — rahvajuht ja riigivanem*. (Riigivanemad 4.) 1. osa. Tartu: Rahvusarhiiv
- A s c h e r, Abraham 1988. *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*. Stanford, Calif.: Stanford University Press
- A u s dem Leserkreise. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 241, 31. X, S. 2
- A . v . T. 1905. Was die baltischen Deutschen und ihre Freunde vor allem verlangen und erstreben. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 95, 28. IV, S. 1
- D a s P r o j e k t einer Bittschrift der deutsch-baltischen Gesellschaft. 1905. — *Revalsche Zeitung*, Nr. 149, 12. VII, S. 1–2
- D e u t s c h - b a l t i s c h e Wünsche. I. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 154, 14. VII, S. 1–2
- E e s k a v a ja tegevuse põhjusmõtted. Eesti Rahvameelne Eduerakond. 1905. Tartu: Postimees
- E e s t i Sotsialdemokratilise Tööliste Ühisuse programmi eelplaani. 1905. Tartu: [ESDTÜ] Tartu osakond, kivike.kirmus.ee/meta/AR-19329-45338-06421
- E r ö f f n u n g s r e d e zum Meeting vom 28. Oktober. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 241, 31. X, S. 1
- h - . 1905. Reform und Gesellschaft. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 240, 29. X, S. 1
- I b r u s, Lilli 1905a. Kodumaa naisterahvastele. 1. — *Uudised*, nr 26, 1. IV, lk 1
- I b r u s, Lilli 1905b. Kodumaa naisterahvastele. 2. — *Uudised*, nr 27, 5. IV, lk 1
- I n neuen Bahnen. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 239, 28. X, S. 1
- I n Sachen des Meetings vom 28. Oktober. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 242, 1. XI, S. 2
- K a l m o, Hent 2015. Re-vo-lut-si-oon. — *Vikerkaar*, nr 7–8, lk 68–79, www.vikerkaar.ee/archives/13243

- K a r j a h ä r m, Toomas 1998. *Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- K a r j a h ä r m, Toomas 2003. *Unistus Euroopast*. Tallinn: Argo
- K a r j a h ä r m, Toomas 2010. 1905. aasta revolutsioon. — *Eesti ajalugu V: Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. Peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, lk 348–365
- K a r j a h ä r m, Toomas, Väino S i r k 1997. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- K r u u s, Hans (toim.) 1932. *Punased aastad: Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis*. (1905. Aasta Seltsi toimetised 2.) I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- K u i neile, miks siis mitte ka meile?!. 1905. — *Postimees*, nr 104, 12. V, lk 1
- K u l d e p p, Mart 2015. 1905. aasta revolutsioonist Eestis ja Soomes: Rahvuslaste ja sotsialistide ühisrinded. — *Vikerkaar*, nr 7–8, lk 111–121, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:253554/225500/page/113
- K u m b a kätt? I. 1905. — *Postimees*, nr 252, 16. XI, lk 1–2
- L e p p, Marta 2010. *1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus*. (Eesti mälu 18.) Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia
- M a g n a charta libertatum. 1. 1905a. — *Postimees*, nr 244, 7. XI, lk 1–2
- M a g n a charta libertatum. 2. 1905b. — *Postimees*, nr 245, 8. XI, lk 1–2
- M a g n a charta libertatum. 3. 1905d. — *Postimees*, nr 246, 9. XI, lk 1–2
- M a g n a charta libertatum. 4. 1905d. — *Postimees*, nr 247, 10. XI, lk 1–2
- M e i e seisukoht praeguses vabaduse-voolus III. 1905. — *Postimees*, nr 246, 9. XI, lk 1
- M i s Balti saksad ja nende politikalised sõbrad kõige pealt nõuavad ja kätte saada püüavad. 1905. — *Uudised*, nr 36, 10. V, lk 1
- M i s e t t e võtta ja kuidas edasi minna?. 1905. — *Uudised*, nr 83, 28. X, lk 1
- M ä r g u k i r i. 1. 1905. — *Uudised*, nr 41, 25. V, lk 1
- M ä r g u k i r j a d e s t. 1. 1905a. — *Uudised*, nr 37, 13. V, lk 1
- M ä r g u k i r j a d e s t. 3. 1905b. — *Uudised*, nr 39, 20. V, lk 1
- M ä ä r e kodanlaste ratastele. 1. 1905a. — *Uudised*, nr 91, 25. XI, lk 1

- M ä ä r e kodanlaste ratastele. 2. 1905b. — *Uudised*, nr 93, 2. XII, lk 1–2
- N e n d e märgukiri. II. 1905. — *Postimees*, nr 127, 14. VI, lk 1
- N o r r a saadikutekogu kiri. 1905. — *Postimees*, nr 123, 9. VI, lk 1–2
- N o r r a m a a ja väikeste rahvaste iseseisvus. 1905 — *Postimees*, nr 119, 2. VI, lk 2
- P a r l a m e n t a r i s c h e s Regime. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 234, 22. X, S. 1
- P o l i t i s c h e Kundgebung zum 17. Oktober. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 238, 27. X, S. 1
- P ö l l u t ö l i s t e kongressi ja Eesti Sotsialdemokraatlike Tööliste Partei organiseerimise asjus. 1905. — *Uudised*, nr 90, 22. XI, lk 1
- R a h v a k o o s o l e k politiliste õiguste pärast: Eesti näitusehoone ruumides 30. okt. 1905. 1. 1905a. — *Postimees*, nr 238, 31. X, lk 1
- R a h v a k o o s o l e k politiliste õiguste pärast: Eesti näitusehoone ruumides 30. okt. 1905. 2. 1905b. — *Postimees*, nr 239, 1. XI, lk 1–2
- R a h v a k o o s o l e k politiliste õiguste pärast: Eesti näitusehoone ruumides 30. okt. 1905. 3. 1905c. — *Postimees*, nr 240, 2. XI, lk 1–2
- R a h v a k o o s o l e k politiliste õiguste pärast: Eesti näitusehoone ruumides 30. okt. 1905. 4. 1905d. — *Postimees*, nr 241, 3. XI, lk 1–2
- R a u n, Toivo U. 2007. The All-Estonian Congress in Tartu, November 1905: A Reassessment. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 38, No. 4, pp. 383–400, doi.org/10.1080/01629770701682624
- R o h k e m vabadust!. 1905 — *Uudised*, nr 11, 8. II, lk 1
- S a l u p e r e, Malle 1998. *Tõed ja tõdemused: Sakste ja matside jala jäljed nelja sajandi arhiivitolmus*. Tartu: M. Salupere
- S e g a n e ja kõikuv seisukord. 1905. — *Uudised*, nr 83, 28. X, lk 1
- S o o v i a v a l d u s e d Ministritekomitele rahva hää käekäigu tõstmiseks ja riigi hääkorra täiendamiseks. III. 1905. — *Postimees*, nr 88, 21. IV, lk 1–2
- S o t s i a l - d e m o k r a t l i s e tööliste erakonna organiseerimisest. 1905. — *Uudised*, nr 85, 4. XI, lk 2
- S t a l i ū n a s, Darius, Yoko A u s h i m a (eds.) 2021. *The Tsar, The Empire, and The Nation: Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905–1915*. (Historical studies in Eastern Europe and Eurasia, Vol. 5.) Budapest — New York: Central European University Press
- Z u m Kapitel Streikfreiheit. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 219, 30. IX, S. 1

- T õ n i s s o n, Ilmar 1938. Traditsioonid: Tähelepanekuid Inglismaalt. — *Akadeemia*, nr 5, lk 285–299, www.digar.ee/id/nlib-digar:21732
- U n d u s k, Jaan 2000. Ajalootõde ja metahistoorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. — *Tuna*, nr 2, lk 114–130, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/UnduskJaan_Ajalootode_TUNA2000_2.pdf
- U u s Riigikord. 1905. — *Uudised*, nr 81, 22. X, lk 1
- V a l e vastu. 1905. — *Uudised*, nr 85, 4. XI, lk 5
- V o r den Wahlen zur Reichsduma. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 227, 11. X, S. 1
- V ä g i v a l d ei ole veel tõrkumine. 1905. — *Postimees*, nr 47, 26. II, lk 1
- V ä g i v a l l a ja vale vastu. III. 1905. — *Postimees*, nr 233, 25. X, lk 1–2
- X . 1905. Kodanlik vabadus. 1905. — *Uudised*, nr 67, 30. VIII, lk 1
- y k . 1905a. Baltische Autonomie. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 278, 13. XII, S. 1
- y k . 1905b. Das politische Meeting im Saale der “Bürgermusse”. 1905. — *Nordlivländische Zeitung*, Nr. 240, 29. X, S. 2–3

ROBERT VARIK (1997) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi bakalaureuseõppe 2020, humanitaarteaduse magister ajaloo alal 2023. Tartu Linnamuuseumi lepinguline kuraator a-st 2022.

DAGNE AAREMÄE. Viimane järeltulija 2 (2024)

TAGASIVAADE QUINE'I MODAALSUSKRIITIKALE

Ruth Barcan Marcus

Tõlkinud Henrik Sova

Selles artiklis vaatlen ma W. V. Quine'i modaalsuskriitikat,^{*} selle tekitatud arutelusid ning mõningaid tagajärgi, tehes seda tagasi vaadates isiklike meenutuste kaudu.¹

Quine'i rahulolematuse modaalloogikaga^{**} algab sellestsa- mast, mis tema arvates oli C. I. Lewise peamine ajend modaalse lauseloogika^{***} väljamõtlemiseks. Quine ise peab seda põhi-

A Backward Look at Quine's Animadversions on Modalities. — Ruth Barcan Marcus. *Modalities: Philosophical Essays*. New York: Oxford University Press, 1993, pp. 215–232.

© Copyright 1993 by Ruth Barcan Marcus.

^{*}USA filosoof Willard Van Orman Quine (1908–2000) oli tuntud oma kriitilise hoiaku poolest modaalloogika suhtes, laiemalt modaalse- te väljendite kasutatavuse suhtes teaduses; vt eesti keeles Quine 2024. *Toim.*

¹Kui otsida teravapilgulist käsitlust Quine'i vaadete kohta laiemal läbipaistmatuse teemal, siis David Kaplani artikkel sarja “Elavate filosoofide raamatukogu” Quine'ile pühendet köites on selle teema keeru- kuse vääriline (Kaplan 1986).

^{**}Modaalloogika on loogikaharu, mis uurib modaalsuste- (paratama- tus, võimalikkus jt) vahelisi suhteid. See on klassikalise loogika üldis- tus, kus kehtivad kõik klassikalise loogika seadused, millele on lisatud *modaalsed operaatorid*: on paratamatu, et (tähistatakse $\Box$) ja on või- malik, et ($\Diamond$). *Toim.*

^{***}Modaalloogika üksnes lausearvutust hõlmav osa. *Toim.*

nevaks kasutuse ja mainimise segiajamisel.* Lewis täiendas — vähemalt nii seda nähti — tuttavat lausearvutust, operaatoreid, aksioome ja reegleid, mis pidid hõlmama selliseid mõisteid nagu kehtivus, loogiline tõde, kooskõlalisus ja eriti loogiline järelдумine [*consequence*]. Tajuti, et see projekt õõnestab Alfred Tarski, Rudolf Carnapi ja teiste tehtud edusamme, kes käsitasid neid semantilisi mõisteid metaloogilistena, interpreteeritud formaalse arvutuse** tunnuste kohta käivatena. 1961. a kirjutas Quine:

Professor Marcus tabas õiget nooti, omistades mulle arvamuse, et moodne loogika eostati patus: kasutuse ja mainimise segiajamise patus. Ta tegi õigesti, et ei omistanud mulle seisukohta, nagu modaalloogika *vajaks* kasutuse ja mainimise segiajamist. Minu iva oli ajalooline, see oli seotud Russelli “kui-siis’i” segiajamisega “implitseerimisega”.

Lewis küll rajas tänapäevase modaalse [lause]loogika, aga Russell oli see, kes teda selleks ärgitas. Kuigi nii mõndagi on öelda selle kasuks, et käsitleda materiaalsel konditsionaali*** “kui-siis”-lause versioonina, pole midagi öelda selle kasuks, et käsitleda seda “implitseerib”-lause versioonina; ja Russell nimetas selle implikatsiooniks, võttes nii näiliselt ära igasuguse koha tõelistele deduktiivsetele seostele lausete vahel. Lewis püüdis neid seoseid päästa. Aga tema päästmisviisiks polnud, nagu oleks võinud soovida, ära klaarida Russelli “implitseerib” segiajamine “kui-

*Mingit sõna või väljendit (nt “õun”) saab lauses nii *kasutada* (“Õun on puuvili”) kui ka *mainida* (“Sõnas “õun” on kolm tähte”). Selle eristuse eiramine toob kaasa loogikavigu. *Toim.*

**Formaalse predikaatarvutuse lause tõeväärtuse hindamiseks on vaja sätestada objektihulk, mille suhtes seda hinnatakse. Selle hulga ja ühtlasi sümbolite tähenduse sätestab interpretatsioon. *Toim.*

***Materiaalne konditsionaal (ka materiaalne implikatsioon) on binaarne loogikatehe, mis on *väär* parajasti siis, kui selle esimene liige (antetsedent) on tõene ja teine liige (konsekvent) on väär. *Toim.*

siis'iga". Selle asemel pakkus ta segiajamist säilitades välja range konditsionaali* ja nimetas *selle* "implikatsiooniks".²

Quine võttis tol korral asja kahetsedes kokku, et kasutuse-mainimise segiajamine näib olevat ka "püsiv jõud, mis tekitab arusamuse illusiooni" (Quine 1961a: 324).

Aga ilmselgelt on see hinnang liiga karm. Carnap käis 1934. a välja sarnase mõtte, aga oluliste erinevustega. Ta kirjutas:

Russelli valik nimetada lauseühendit omadusega TVTT** "implikatsiooniks" on osutunud väga kahetsusväärseks. Inglise keeles tähendab sõna "implitseerima" sama mis "sisaldama" või "hõlmama". Kas nimevalik oli seotud implikatsiooni segiajamisega järeldusseosega, seda ma ei tea; aga igatahes on see tähistusviis põhjustanud paljudes omajagu segadust ja on isegi võimalik, et selle süüks saab ajada ka tõsiasja, et hulk inimesi, olles küll teadlikud implikatsiooni ja järeldusseose erinevusest, arvab ikkagi, et implikatsiooni sümbol *peaks* tegelikult *väljendama* järeldusseost, ja kui see sümbol seda ei tee, peetakse seda sümboli puuduseks.³

Carnap⁴ samas jätkab "implikatsiooni" kasutamist tähistamaks materiaalist konditsionaali ega kasuta seda "järeldumise" tähistamiseks. Edasi toob ta oma näidis-objektkeeltesse sisse tugevama konditsionaali, mille ta nimetab "L-implikatsiooniks" ja millel peaks olema tunnus, et "A L-implitseerib B" on kehtiv parajasti siis, kui "A implitseerib B" on kehtiv. Võrdkehtivuse [*equivalence*] erimõiste kohaselt on "A L-implitseerib B" võrdkeh-

*Range konditsionaal (range implikatsioon) on C. I. Lewise sisetoodud tehe: paratamatu materiaalne konditsionaal, $\Box(A \rightarrow B)$, tähistatakse ka kujul $A \rightarrow B$. *Toim*.

²Quine 1961a: 323. Taastrükitud kogumikus Quine 1966. Ma panin sõna "implikatsioon" viimase esinemisjuhu jutumärkidesse. Samuti lisasin "[lause]...".

**S.t materiaalist konditsionaali. Selle tõeväärtuste jaotus tõeväärtustabelis on "tõene, väär, tõene, tõene". *Toim*.

³Carnap 1937: 255. Varasem saksakeelne väljaanne ilmus 1934. Minu kaldkiri.

⁴Carnap 1937. Vt eriti § 63–69; § 69 puudutab modaalsuste loogikat.

tiv metakeelelise* lausega ““B” on “A” järelm”. Võrdkehtivuse korral nimetab Carnap objektkeelseid vasteid “kvaasisüntaktilisteks”. Süntaksist semantikasse liikudes ei hülga ta neid kvaasisüntaktilisi objektkeele konstante. Ta jätkab rõhutamist, et mitte-ekstensionaalsete või modaalsete väljenditega lauseid “on ikkagi mugav tõlkida mitte ainult metakeelde, vaid *lisaks või selle asemel* süntaktilisteks [objektkeele] lauseteks vastavalt sobivalt koostatud arvutusele” (Carnap 1942: 249). Tõepoolest, eristades formaliseeritud keele loogilisi märke mitteoloogilistest, kaasab Carnap loogiliste märkide hulka need, mida ta nimetab “loogilisteks modaalsusteks”, nende seas ka märk Lewise range implikatsiooni tarvis (samas: § 13). Ja kavandades projekte tulevasteks uuringuteks, nagu ta tavatses teha, valis ta eraldi välja formaliseeritud käsitlused keelte jaoks, milles on märgid selle kohta, mida ta nimetab “loogilisteks, füüsikalisteks ja põhjuslikeks modaalsusteks” (samas: 243). Carnap polnud nüüd küll mingi kasutusemainimise segiajaja. Sellegipoolest ta mõõnis, et leidub häid aluseid õigustamiseks modaalsuste formaalset käsitlemist. Puudu oli ainult veel modaalsete keelte usutav semantika.

Varased intuitsioonid modaalloogika osas olid teadupärast liiga ebalevad isegi selleks, et põhjendada valiku tegemist Lewise alternatiivsete süsteemide seast, rääkimata lisaraskustest, mis tekivad selliste süsteemide laiendamisest, et hõlmata minu kombel (Barcan 1946, 1947) kvantifitseerimisteeooriat, identsust, tüübiteooriat ja omaduste ekstensionaalsuse mitte-eeldamist. Ent sobiva semantika puudumine ei heidutanud kedagi. Tasub meeles pidada, et *Principia Mathematica*, mille autoreid on peetud kasutuse-mainimise segiajajateks, on formaliseeritud semantikast palju varasem.

Quine'i noomitused küll kärpisid, ent ei juurunud välja huvi modaalloogika vastu. See köitis endiselt ühel või teisel põhjusel mõnesid loogikuid ja filosoofe, sealhulgas ka nõudlikke mate-

*Metakeeles on võimalik ütelda objektkeele kohta midagi, mida objektkeeles endas väljendada ei saa — nt et selle mingi lause on tõene —, ilma et satutaks semantilisisse paradoksidesse. *Toim.*

maatilisi loogikuid.⁵ Sellegipoolest peeti modaalloogikat Quine'i mõjul pikka aega paljude filosoofide seas eksitavaks ja vääritimõistetuks.

Kõrvalmärkus Quine'i märkusele ajaloolise algupära kohta: ma usun, et pole päris õige väita, nagu olnuks Lewise ainsaks ajendiks püüd leida objektkeelevastet dedutseeritavusele.* Võtame näiteks selle tsitaadi. Autor arutleb siin leibnizilike võimalike maailmade üle ja ütleb:

Võimalike maailmade idee pole lapsik: tegelik maailm niivõrd, kui igaüks seda tunneb, on kõigest üks paljudest võimalikest. Näiteks ma ei tea hetkel, kui palju mul taskus raha on, aga ütleme, et seal on kolmkümmend senti. Täpselt samasugune maailm nagu see, välja arvatud, et mul on taskus hoopis kolmkümmend viis senti, on kooskõllaliselt mõeldav maailm. [...] Analüütiline propositsioon on selline, mis rakendub või on tõene igas võimalikus maailmas.⁶

See on C. I. Lewis 1943. aastal, mitte David Lewis.

1950. aastatel hakkab Quine millimeetri võrra järele andma. Nüüd ta lubab, et “on kolm erinevat astet, kuhumaani võime oma loogikasse või semantikasse lubada paratamatuse idee”.⁷ Selgub, et need ulatuvad jahedast jääkülmani. Esimesel astmel käsitletakse modaalseid terme semantiliste predikaatidena, mis raken-
duvad lausenimedele, kuigi see ei pruugi täpselt taanduda kehtivusele. Teisel, “drastilisemal” astmel opereerib paratamatus kinnistel lausetel, vihjates *de dicto* kasutusele. Kolmas, kõige “äärmuslikum” aste ilmneb siis, kui paratamatus, nagu eitusmärk, ra-

⁵Nende seas, kes kirjutasid modaalloogikast enne 1960. aastat, olid A. Bayart, R. Carnap, A. Church, H. B. Curry, M. Dummett, F. Fitch, K. Gödel, S. Kanger, E. J. Lemmon, J. Łukasiewicz, J. C. C. McKinsey, A. Prior, B. Sobociński, A. Tarski, G. H. von Wright.

*Formaalses teoorias määratletakse dedutseeritavus (tuletatavus) puhtsüntaktiliselt, viitamata interpretatsioonile. *Toim.*

⁶Lewis 1943–1944. Taastrükitud kogumikus Lewis 1970: 303–316. Tsitaat on lk 310.

⁷Quine 1953a, taastrükitud kogumikus Quine 1966. Tsitaat on viimasest, lk 156. Quine, viidates modaalse operaatorite vastastikusele määratletavusele, piirdub arutelu paratamatuse operaatoriga.

kendub lahtistele lausetele,* näiteks “ $\Box(x \text{ on inimene})$ ”. Kuigi raskusi märgitakse ka esimese puhul, sai ja jäi peamiseks sihtmärgiks 1940. aastate lõpul siiski teine ja eriti kolmas aste. Aastate jooksul on osa kriitikat aga tagasi võetud või mahendatud, ilmnenu on uued probleemid ja lõpuks suundub kogu aur muuredelt seoses modaalloogika ajendite, paradoksides, mõistatuste ja tõlgenduste mõttetusega väidetele modaalloogika vastumeelsete essentsialistlike sidumuste kohta.

Argumentide teisenemisest võib aimu saada, kui liikuda 1947. a artiklist “Modaalloogika tõlgendamisprobleem” (Quine 1947a) edasi läbi artikli “Osutus ja modaalsus”⁸ 1953. a, 1961. a ja 1980. a versioonide. Tuleks märkida, et Quine'i hili-semad huvid on nihkunud eemale modaalsetest kvantifitseerimisteooriatest, nagu Churchi (1946, 1951) ja Carnapi (1946, 1947) omad, sest need tuginevad fregelikule taustastruktuurile, kus loogikavälised terminid nagu singulaartermid on süstemaatiliselt mitmetähenduslikud — see, millele nad osutavad ja mida tähendavad, muutub kontekstiga. Võttes ülekoormatud näite, “Ehatäht” ja “Koidutäht” lauses

(1) Ehatäht = Koidutäht

osutavad ühele ja samale asjale, aga lauses

(2) John usub, et Ehatäht = Koidutäht

nihkub termide osutus Frege puhul mitteidentsetele tähendustele ning Churchi ja Carnapi puhul millelegi sellisele nagu mitteident-sed tähendused või mõisted või intensioonid. Ontoloogia paisumine oli Quine'i jaoks *prima facie* alus tagasilükkamiseks. Minu puhul oli tagasilükkamise aluseks süstemaatiline mitmetähenduslikkus.

Ma ei tea, kas Frege arvas ka, et modaalsete operaatorite puhul tekivad läbipaistmatud kontekstid. Kuigi näib olevat *mõningat*

*Predikaatloogikas on lause (valem) lahtine, kui selles esineb vähemalt üks vabamuutuja, vastasel korral (kõik muutujad on seotud) on lause kinnine. *Toim.*

⁸Sisaldub kogumikus Quine 1953b. Muudetud 1961. ja uuesti 1980. a. [Vt Quine 2024.]

sarnasust selles, kuidas asendamine nurjub nii modaalsetes lausetes kui ka propositsiooniliste hoiakute verbe sisaldavates mittemodaalsetes lausetes, märgib toimija olemasolu hoiakuväidete subjektina olulist erinevust. Modaalsed laused või propositsioonid, nagu

(3) $\Box(\text{Ehat\aa}ht = \text{Ehat\aa}ht)$

(4) $\Box(\text{Ehat\aa}ht = \text{Koidut\aa}ht)$,

pole seotud toimija uskumuste või hoiakutega. Kuigi samm lausetest (1) ja (3) lauseni (4) on samuti väidetavalt samm tõesusest väärusesse nagu analoogsetes uskumuskontekstides, on erinevused siiski olulised.

Quine leiab, et läbipaistmatute kontekstide musternäidisteks on tsiteerimiskontekstid, nagu näiteks

(5) John ütleb: “Ehat\aa}ht = Koidut\aa}ht”,

ent siin on isegi nihe intensioonidesse välistatud. Lause (5) iga “ütleb” ulatuses oleva pärisosa iseseisev tähenduslikkus on tsiteerimisega kustutatud.

Carnap (1947: § 13) arvas kunagi — ja Davidson võib-olla arvab praegugi (vrd Davidson 1975) —, et uskumuslauseid, nagu (2) (John usub, et Ehat\aa}ht on Koidut\aa}ht), tuleks analüüsida subjekti ja lause vahelist suhet kinnitavana. See näis veidralt eelarvamuslik, et Quine jätkas tsiteerimisanaloogia rõhutamist kõige probleemituma lähenemisena modaalsustele (esimese astme seotus), aga ei rõhutanud seda propositsioonilisi hoiakuid väljendavate lausete puhul, millega see sarnaneb palju rohkem.⁹

Quine'i aastate jooksul üles rivistatud kaalukamad argumentid olid suunatud, nagu mainitud, teise ja kolmanda astme modaalsuse pihta. Need kriitilised argumendid on läbipõimunud, aga jämedalt võttes saab neid liigitada ühelt poolt sellisteks, mida

⁹Artiklis Church 1950 (taastrükitud kogumikus Linsky 1971) töö A. Church välja selle käsitluse mõned tõsised raskused. See lauseteooria on teisel kujul taas välja ilmunud, nagu näiteks Fodoril, kus uskumus suhestab toimija “mõttekeele” lausega.

võib käsitada modaalseste operaatorite ja kvantoritega lausete tõlgendamispüüdluste seesmise probleemidena, mis viivad mõistatustesse, häämingusse, tähendusetusesse jms, ja teiselt poolt sellisteks, mille järgi isegi siis, kui mõistatused kõrvale jätta või ära lahendada, toob modaalloogika ikkagi kaasa sidumusi soovimatuiks või vastuvõetamatuiks filosoofilisiks või ontoloogilisiks või semantilisiks vaateiks. Viimaste seas on näiteks väidetavalt sunnitud samm intensioonidesse või siis sidumus “essentsialismiks”. Minu modaalse kvantifitseerimisteooria ja järgnenud samalaadsete taustaeeldus oli, et pole vaja teha seda fregelikku nihet või oletada süstemaatilist mitmetähenduslikkust. Suur osa vaidlusest keskendus just sinna mittefregelikku konteksti. Sunnitud fregelik nihe konteksti suhtes oleks ise probleem ja piisav heidutus. Mina käsitlesin osutust ühetähenduslikuna nii modaalsetes kontekstides kui ka väljaspool neid.

Teise astme modaalsuse hulka kuuluvad modaalse lauseloogika laused, nagu näiteks Lewise süsteemides. Quine'i modaalse lauseloogika kriitikast ei jää palju järele peale tema kahtlase süüdistuse ekslike ajendite vastu. Aeg-ajalt mainib Quine näiteks lahendamata küsimusi seoses vastuvõetavate postulaatidega modaalseste operaatorite kohta, mis asuvad teiste modaalseste operaatorite ulatuses, nagu näiteks “ $\Box\Box A$ ” või “ $\Box(A \supset \Diamond B)$ ” ja muud sellised, aga neid küsimusi käsitatakse sümptomina ega uurita eraldi (Quine 1966: 168–171).

Viimane on siiski huvipakkuv, arvestades mõnede analoogiatega selle vahel, kuidas on ajalooliselt mittemodaalset lauseloogikat laiendatud, et hõlmata kvantifitseerimisteooriat, ja selle vahel, kuidas laiendati kvantifitseerimisteooriat, et hõlmata modaalseid operaatoreid. Üldisus- ja olemasolukvantorid ühelt poolt ning paratamatuse ja võimalikkuse operaatorid teiselt poolt on formaalselt väga sarnased.¹⁰ Standardse predikaatloogika varases ajaloo esines samuti lahendamata küsimusi seoses kvantoritega teiste kvantorite ulatuses, nagu näiteks “ $(x)(Ax \supset (\exists y)Fy)$ ”.

¹⁰Tõepoolest, David Lewis käsitleb neid operaatoreid teatud liiki kvantoritena. Vt Lewis 1973.

On usutavalt väidetud,¹¹ et Wittgensteinis tekitasid sellised iteratsioonid hämmingut. Samuti väideti mõnikord, et kvantorid on ülearused, kuna neid saab määratleda konjunktsiooni ja disjunktsiooni kaudu või klassidevaheliste suhete kaudu, kui võtta klasse primitiividena.* Asjakohane semantika lahendamaks neid juhumuresid standardloogika kvantorite osas tuli alles Tarski ja Carnapi töödes mõnda aega pärast *Principia Mathematica*'t. Sarnasel moel arendati 1940. aastate lõpus välja ka kvantifitseeritud modaalloogika formaalsed süsteemid, mis eelnesid semantika-teooriatele. Stig Kangeri (1957) semantikastrateegia modaalloogika jaoks ilmus alles 1957 ja polnud kahjuks minusugustele teada. Saul Kripke¹² ja Jaakko Hintikka¹³ kvantifitseeritud aleetilise modaalloogika semantikat ei avaldatud enne 1963. aastat. Nendes uurimustes sõnastati, milliseks arutlus modaalse iteratsioonide üle võiks kujuneda.

Nagu ülal märgitud, polnud vastukäivad intuitsioonid itereeritud modaalsuste kohta Quine'il üles loetud mitte põhjapaneva argumendina modaalse *lauseloogika* vastu. Õigupoolest ainus tõsisem kriitika, mis lausearvutuse tasandil alles jäi, oli too kasutuse-mainimise segiajamiste tont. Tõsine tüli oli kvantifitseeritud modaalloogikaga. Oma autobiograafilistes märkmetes (Hahn, Schilpp 1986: 26) räägib Quine mu varastest artiklitest,¹⁴ kus ma võtvat "väljakutse" vastu, nagu seda tegid Carnap (vt Carnap 1946, 1947) ja Church (vt Church 1946, 1951). Kuna Carnapi ja Churchi taustateooriad eeldasid osutusenihet intensioonidesse ja olid seepärast vastuvõetamatud, siis peamiseks sihtmärgiks muutus minu varastes artiklites esitatud modaalne kvantifitseeri-

¹¹Vt Fogelin 1987: 6. ptk, 78–82. Fogelini väiteid on kritiseeritud, aga need on usutavad.

*Primitiiv ehk algmõiste on mõiste, mida ei määratleta teiste mõistete kaudu. *Toim.*

¹²Kripke 1963, taastrükitud mujal. Semantika süsteemile S5 ilmus artiklis Kripke 1959.

¹³Hintikka 1963, taastrükitud mujal. Hintikka (1957) pakkus välja semantika ka kvantifitseeritud deontilisele loogikale.

¹⁴Barcan 1946, 1947. Neid artikleid retsenseeris Quine ajakirjas *Journal of Symbolic Logic* (Quine 1946, 1947b).

misteooria. Quine märgib lahkelt oma arvustuses esimesele artiklile (1946), et “kasutuse-mainimise segaduste puudumine [...] on haruldane vóorus modaalsusealases kirjanduses” (vt Quine 1946). Aga sellegipoolest langesin ma kasutuse ja mainimise osas pattu 1962. a sümposiumiartikliga, millele Quine vastas.¹⁵

Pöördudes nüüd tagasi Quine'i vastuse juurde seoses kvantifitseeritud modaalloogika väljakutsega, sooviksin ma esmalt peatuda mõningate minu kvantifitseeritud modaalloogika süsteemide omaduste juures, mis olid vaidluses eriti olulised. Modaalse lauseloogika aluseks oli Lewise S2 laiendatuna süsteemideks S4 ja S5.* S4 ja S5 sisaldavad itereeritud modaalsuste aksioome. Abstraheerimisoperaatorit käsitatakse atribuute, mitte hulki moodustavana. Viimaseid, s.t hulki, vaadeldakse kui täpselt nende asjade kogumit, millel on see atribuut. Aksioomid on antud skeemidena. Mittemodaalne alus on tüübiteoreetiline teist järku kvantifitseerimisteooria koos indiidikonstantide ja abstraheerimisope-

¹⁵Sümposiumi rahastas Bostoni Teadusfilosoofia Kollokvium ja see leidis aset 1962. a veebruaris. Seoses selle sümposiumiga avaldati “Modaalsused ja intensionaalsed keeled” (Marcus 1993b) ja Quine'i kommentaarid ajakirjas *Synthese* 1961. aastal ja kogumikus Wartofsky 1963. Samuti on kogumikesse Marcus 1993a ja Wartofsky 1963 kaasatud “Arutelu” (vt Marcus 1993a: 24–35), mis on oluliselt toimetatud versioon algsest lindistatud arutelust, osalejateks Quine, Kripke, Føllesdal, McCarthy ja mina.

*C. I. Lewis defineeris 1932. a viis modaalloogika süsteemi, S1–S5, nõrgimast tugevaimani. Neist S1–S3 on tänapäeval vaid ajaloolise tähtsusega. Süsteem K — tänapäeval uuritavaist nõrgim — saadakse, kui lausearvutusele lisatakse tuletusreeglina *paratamatuse sissetoomine* (Kui A on teoreem, siis on seda ka $\Box A$) ja *distributsiooniaksioom* ($\Box(A \rightarrow B) \rightarrow (\Box A \rightarrow \Box B)$). Süsteem K on aga liiga nõrk, et esitada adekvaatselt modaalseid intuitsioone. Lisades sellele aksioomi $\Box A \rightarrow A$ (kui A on paratamatu, on ta tõene), saame süsteemi M. Paljude arvates jääb siiski ka M liiga nõrgaks. S4 saadakse, kui M-ile lisatakse aksioom $\Box A \rightarrow \Box \Box A$ (kui A on paratamatu, on ta paratamatult paratamatu), mis lubab itereeritud modaalseid operaatoreid lihtsustada. S5 saadakse aga, kui M-ile lisada aksioom $\Diamond A \rightarrow \Box \Diamond A$ (kui A on võimalik, on ta paratamatult võimalik). (Alternatiiv: S5 saadakse, lisades S4-le aksioomi $A \rightarrow \Box \Diamond A$ (kui A on tõene, on ta paratamatult võimalik).) *Toim.*

raatoriga, ilma kirjelduse operaatorita ja defineeritud identsusega. Lisatud on modaalne aksioom modaalsete operaatorite ja kvantorite koosesinemiste jaoks. Tuleks mainida ka kahte metateoreemi, kuna nendele tähelepanu pööramine oleks minu arvates tõrjunud mõne osa Quine'i järgnenud kriitikast, mis käis modaalse kvantifitseerimisteooria tekitatud arusaamatuste kohta.

Esimene teoreem sätestab, et materiaalse bikonditsionaali korral on asendamine piiratud mittemodaalsete kontekstidega. Range bikonditsionaali korral on asendamine piiramatu modaalsetes kontekstides nii süsteemis S4 kui ka S5.

Teine teoreem käib identsuse paratamatuse kohta:

$$\text{IP } (\alpha)(\beta)((\alpha = \beta) \supset \Box(\alpha = \beta)),$$

kus “ α ” ja “ β ” tähistavad süntaktiliselt indiidimuutujaid. IP kehtib ka juhul, kui “ $\supset$ ” asendada range konditsionaaliga “ $\rightarrow$ ”.

Kõrvalmärkus: Quine'i argumentide ülevaatamist jätkates kogen ma *déjà vu*-d, kuna ma käin üle mõningatest samadest teemadest, millest sai juba räägitud eelmainitud 1962. a sümposiumil Harvardis, kus Quine oli kommenteerijaks. Kohal olid ka Saul Kripke, siis veel bakalaureusetudeng, ja Dagfinn Føllesdal, kes oli äsja kraadiõppe lõpetanud. Ma seisin võõraste seas nagu temagi, kelle nimekaim ma olen,^{*} ja ma hindasin arutelul Kripke toetust selles osas, mida tema pidas mõnedeks mu seisukohtadeks. Ma alustasin üldiste kaalutlustega modaalloogika õigustamisel. Ma toonitasin kokkuvõttes, et motivatsioon läheb palju kaugemale objektkeeles korrelaadi otsingutest kehtivuse ja järeldumise jaoks. Modaalsused, sealhulgas põhjuslikud ja füüsikalised modaalsused, on tugevalt juurdunud nii tava- kui ka teaduskeeles. Samuti pidasin ma vaieldamatuks, et tavadiskursused, nagu näiteks teaduslik diskursus, eeldavad asjade olemasolu: fikseeritud osutusobjektid. Formaalsemantikas on asjad need, mis moodustavad keele interpreteerimispiirkonna, nagu Quine tavatses meile meenutada. Ma toonitasin üldisemalt, et “asjad” on need, mida saab õigesti asetada identsussuhtesse.

^{*}Vihje Vana Testamendi Ruti raamatule. Toim.

Kui tahame rääkida tavakeeles asjadest, mõeldes võimalusele, et asjal poleks tarvitsenud olla omadusi, mis tegelikult teda ainulaadselt kirjeldavad, või kui asi elab küll üle mitmeid muutusi, aga mõnede tõttu jälle lakkab eksisteerimast, siis leidub tõeliste pärisnimede jaoks semantiline roll, mis erineb singulaarsete kirjelduste semantilisest rollist. Ma nimetasin seda otseselt osutavat rolli “sildistamiseks” ja ütlesin, et väljaspool seda rolli pole nimedel tähendust. Singulaarsed kirjeldused võivad, nagu Russell selgitab *Principia Mathematica*’s, asendada tõelisi pärisnimesid sobivalt kitsendatud ekstensionaalsetes kontekstides, kus nende käsitlemine identsusmärgi paarikutena — selmet neid vastavalt kirjelduste teooriale lahti pakkida — ei vii meid asendamisel tõesusele väärsusele.

Ma tõin välja, et

arenevas, muutuv asjas juhtub sageli, et kirjeldavat väljendit hakatakse kasutama pärisnimeks — identifitseeriva sildina — ja kirjeldav tähendus kaob või seda eiratakse. Mõnikord kasutame kasutuse muutumise märkimiseks kindlaid vahendeid, nagu näiteks suurtähestamine ilma määrava artiklita või ka koos sellega.¹⁶

Suurtähestamine, nii nagu jutumärkide võtegi, on igapäevaselt kasutusel kui iseseisva tähenduse eitamine nende väljendiosade puhul, mida tavaliselt käsitatakse terviku tähendusse panustavana.

Vaatleme nende meenutuste taustal Quine’i arutlust Ehatähe ja Koidutähe kohta, mis peaks näitama modaalloogika ebasisidusust. Huvitav on järgida argumentide kulgu läbi 1947. a artikli “Modaalloogika tõlgendamisprobleem” ning “Osutuse ja modaalsuse” 1953., 1961. ja 1980. a versioonide.¹⁷ 1953. ja 1961. aasta versioonides tunnistab Quine Arthur Smullyani¹⁸ väljapakutud lahendust, milles proovitakse rakendada kirjelduste

¹⁶Vt Marcus 1993b: 10–11. Pärisnimede erilise semantilise rolli üle arutlen ka artiklis Marcus 1960.

¹⁷Vt Quine 1947a, 1953b. Artikli “Osutus ja modaalsus” 1953. a versiooni puhul vt Quine 1953b: 155 ja märkus 9. 1980. a versiooni puhul vt Quine 1980: 154 ja märkus 9 [Quine 2024: 449–450 ja märkus 8].

¹⁸Smullyan 1948; taastrükitud mujal. Vt minu arvustust Marcus 1993a: 36–38.

teooriat, ent heidab Smullyanile ette “Russelli kirjeldusteloogika muutmist”, sest “Smullyan lubab ulatuse erinevustel mõjutada tõeväärtust isegi juhtudel, kus asjassepuutuval kirjeldusel nimetamine õnnestub”. Aga muidugi oli viga väita, et Smullyan oli “muutnud” Russelli kirjeldusteloogikat. See oli tegelikult artiklis “Osutamisest” esitatud loogika täpne rakendamine ja see oli seal Russellil näitlikustatud epistemoloogiliste hoiakute kontekstis ilmnevate näiliste asendamistõrgete analüüsiga. Russelli teooria keskne iva on, et sellistes kontekstides tuleb lahti kirjutada isegi need singulaarkirjeldused, millel õnnestub osutada ühele asjale. Quine'i väide 1953. ja 1961. aasta artiklis, et Russelli jaoks “kirjelduse ulatuse muutus ei mõjuta mitte ühegi väite tõeväärtust, välja arvatud juhul, kui kirjeldusel ei õnnestu nimetada”, oli väär ega tabanud seda, mida Russell pidas oma teooria uuenduslikuks jooneks. 1980. aasta täiendatud versioonis on need lõigud kirjelduste teooria Smullyani väidetavalt eksitava rakendamise kohta kustutatud ja asendatud. Seal esitatakse Smullyani lahendust “Russellilt tuge otsivana” ja nähakse, et ulatus “ei ole oluline ekstensionaalses kontekstis. Kuid intensionaalset konteksti võib ta mõjutada”.

Kokkuvõttes oli Quine 1980. aastaks viimaks nõustunud, et asendamistõrge laheneb kirjelduste teooria täieliku rakendamise ja tavaliste pärisnimede lubamisega. Aga nüüd ta toob välja, et toimivas analüüsis asetatakse modaalne operaator kvantori ulatusse ja lahtise lause ette, mis tähendab “halvustavat suhtumist mõnedesse [objekti] x üheselt määravatesse viisidesse” ja “soosida teisi viise [---], milles justkui paremini avalduks objekti “olemus””.¹⁹ Nii et nüüd on probleemiks essentsialismitont: omaduste liigitamine objektidele olemuslikeks ja mitteolemuslikeks.

Veel mõned märkused seoses asendamistõrke ja essentsialismi argumentidega. Nagu Quine'i need tegelikult esitas, on nimed “Ehatäht” ja “Koidutäht” suurtähestatud. Kui kirjeldused on seeläbi teisendatud pärisnimedeks, siis vastavalt identsuse paratamatusele (IP) asendamistõrget ei teki. Pärisnimede asendatavus

¹⁹1980. a versioon artiklist “Osutus ja modaalsus” (Quine 2024: 450).

toimib modaalsetes kontekstides *salva veritate*. Nii et siin peaks Quine kahtluse alla seadma “tõeliste pärisnimede” otsese fikseeritud osutuse või identsuse paratamatuse usutavuse või mõlemad.

Üks Quine'i varaseid kriitilisi märkusi oli suunatud identsuse paratamatuse (IP) vastu. 1953. a väidab ta, et IP *sunni*b tegema sammu ekstensioonidest intensioonidesse. Märkamata jäi aga see, et kirjelduste teooria tugevus on, et see näitab kätte niinimetatud sattumuslikud identsused, mis üldiselt nõuavad materiaalses ekvivalentsides vähemalt ühte singulaarkirjeldust, mille paarikuid ei saa paratamatuse operaatori ulatuse piires omavahel vahetada. Tõepoolest, Smullyani asendamismõistatuse lahendus langeb ülal mainitud bikonditsionaalide jaoks mõeldud üldiste asendamisteoreemide alla.

1961. aastaks saab kõrvale jäetud väide, et modaalised kontekstid üldiselt ja konkreetselt IP *sunni*vad ekstensioone intensioonide vastu vahetama. Selle asemel ütleb Quine, et minu “valmisolekust võtta omaks essentsialistlikud eeldused annab aimu” IP (Quine 1961b: 156, 1980: 156 [2024: 451]). Jälle essentsialismitont! 1962. aastaks näivad IP-ga seotud mured täielikult haihtuvat, seni kui püsitakse muutujate juures. Quine täheldab, et IP tõestus nõuab ainult eneseidentsuse paratamatust ja identsuse asendatavust. Mis võiks olla vähem vaieldav?

Pärisnimede asjus näeb Quine tõsisemaid raskusi. Ta ütleb:

Professor Marcus arendas välja pärisnimede ja kirjelduste vastanduse. [...] Sellegipoolest näen ma selles vastandamises probleemi [...], nii nagu prof Marcus seda teeb. Tema pärisnimede omistamise paradigma on sildistamine. Võime sildistada ühel kenal õhutul planeet Veenuse pärisnimega “Hesperos”. Sama planeedi võime mõnel teisel päeval enne päikesetõusu jällegi sildistada pärisnimega “Phosphoros”. Kui viimaks avastame, et oleme sama planeedi sildistanud topelt, on meie avastus empiiriline. Ja mitte seepärast, et pärisnimed oleksid kirjeldused (Wartofsky 1963: 101. Taastrükk: Quine 1966: 179).

Minu vaate üks keskseid kaalutlusi oli lingvistide väide, et pärisnimed polegi leksikaalsed üksused. Neil puudub “leksikaalne tähendus”.

Quine nägi probleemi. Mina mitte. Empiirilised avastused ei loo identsusi. Niisiis ilmnes, et isegi minu seal tehtud oletuse puhul, et leiduvad otse osutavad pärisnimed, seisnes Quine'i probleem essentsialismis, kuna see viitas sellele, et asjadel on nende pärisnimed paratamatult. Quine'i kommentaaridele järgnenud arutelul Kripke kinnitas seda Quine'i vaadet oma märkusega, et "selline eeldus nimede kohta on samaväärne essentsialismiga".²⁰ Aga see polnud *minu* väide. Sokratest oleks võidud nimetada Euthyphroniks; ta aga poleks seetõttu *olnud* Euthyphron. Minu väited pärisnimede erilise semantilise rolli kohta taasilmusid laiemalt 1970. aastate alguses otsese osutuse teooriates.

Quine'i argumente ajas järgides märkame, et enamikust neist on nende algses esituses loobunud ja asendatud argumentidega seoses modaalloogika essentsialismisidumustega. Kuna näiteks selle sedastamiseks, et olla iseendaga identne ja abielus Xanthippega on Sokratese kaks eri laadi omadust, pole vaja modaalloogikat, siis oleks oodata *otsesemat* rünnakut selle vastu, mis esmapilgul näib olevat väga usutav omaduste liigitus.

Sellist omaduste liigitust ründab Quine otse kahe argumendiga. Esimene, raamatus *Sõna ja objekt* (1960, vt Quine 2005), on seotud kummastusega, mida peaks tekitama järgmised eeldused: (1) matemaatikud on paratamatult ratsionaalsed ja mitte paratamatult kahejalgsed; (2) jalgratturid on paratamatult kahejalgsed ja mitte paratamatult ratsionaalsed, ja (3) keegi, nimetagem teda Johniks, on nii jalgrattur kui ka matemaatik. Quine küsib: kas ta "on paratamatult ratsionaalne ja kontingentselt kahejalgne või

²⁰R. B. Marcus, W. V. Quine, S. Kripke, J. McCarthy ja D. Føllesdal, "Arutelu" (vt Marcus 1993a: 35). Vastuseks küsimusele, kuidas määrata, kes või mis on pärisnime osutus, vastasin ma, et seda võiks vaadata sõnaraamatust. Ma pidasin silmas midagi sellist nagu biograafilise teatmik või vastavad osad teatmikust või nagu *Oxfordi klassikaline sõnaraamat*, mis annab teavet nimetatud objektide kohta. Pärisnimede otsese osutuse teooriat toetab tõsiasi, et lingvistide jaoks polegi pärisnimed üldiselt leksikaalsed üksused. "Sisu" puudumine teeb nad "määratlemisele" tõrksaks. [Lisatud 1991.]

vastupidi?” ja järeldab: “ei näi olevat mingit mõtet lugeda mõnd tema atribuuti paratamatuks ja teist kontingentseks”.²¹

Tingimuslikud eeldused on siin muidugi kahemõttelised selles osas, kus paikneb modaalne operaator. Kas esimeses eelduses ütleme “ $\Box(x)(Mx \supset Rx)$ ” või “ $(x)(Mx \supset \Box Rx)$ ” (eeldame lihtsuse huvides Barcani valemit*)? Kui õige tõlgendus on teine, kus modaalne operaator on seotud konsekvendiga, siis on eeldused (1), (2) ja (3) omavahel vastuolus. Kui aga õige tõlgendus on usutavamalt esimene, siis ei järeldu midagi pahvikslöövat. See 1962. aastal esitatud argument Quine’i hilisemas modaalloogika kriitikas enam esile ei kerki.

Teine otsene rünnak paistab olevat see, et kvantifitseeritud modaalloogika ohustab hulkade ekstensionaalsust, sest kas neerudega olendite ja südamega olendite hulk ei peaks olema identsed, isegi kui nendevaheline ekvivalentsus on materiaalse bikonditsionaali hulgateoreetiline analoog? Vastus sellele on jah, aga asi on ka keerulisem ja ma olen sellega tegelenud mujal (Marcus 1963, 1993c). Kokkuvõtvalt öeldes võib hulki käsitada objektide kogumitena, mis rahuldavad mitmesuguseid kirjeldusi. Olla ainuliselt esimene täht õhtutaevas ja olla ainuliselt esimene täht hommikutaevas on nõrgalt ekvivalentsed atribuudid, aga neile mõlemale vastavad objektid on identsuse korral paratamatult identsed. Hulkade (mida ma nimetan sortimendiks) identsus on indiviidide identsuse laiendus ja eeldades IP-d, kui sellised kogumid on identsed, siis on nad seda paratamatult. Atribuuti, nagu singulaarsete kirjelduste korral, võib käsitada Kripke väljendit kasutades “osutust fikseerivana”. Mis lõpuks Quine’i kriitikast alles paistab jäävat, on taas essentsialism, aga ilma otsese põhjendusega, miks peaks see olema midagi paha.

²¹Quine 2005: 269. Minu kvantifitseeritud modaalloogika järgi kehtib permuteerimine operaatori “ $\Box$ ” ja üldisuskvantori korral, mis on argumenti kokkuvõtte jaoks oluline.

*Barcani valem: $(\forall x)\Box Fx \supset \Box(\forall x)Fx$ (Kui iga x -i korral on paratamatu, et Fx , siis on paratamatu, et iga x -i korral kehtib Fx). Saanud nime Ruth Barcan Marcuse järgi, kes võttis selle (ja selle pöördvalemi) 1946. aastal kvantifitseeritud modaalloogikas aksioomina kasutusele. *Toim.*

Aga mida *on* siis paha selles, mida Quine nimetab “aristotellikuks essentsialismiks”? Aristotelesel on keerukad teooriad universaalide, partikulaaride, substantside, liikide, olemuste ja aktsidentside kohta. Lisaks on veenvalt näidatud, et Aristotelesel modaalsused on temporaliseeritud ja suhestatud tegelikkusega (vt Waterlow 1982). Sellegipoolest on ta vaadatel praegust arutelu valgustavaid külgi ja need on seotud sellega, mida nüüdisaegsed autorid on nimetanud “metafüüsilisteks” modaalsusteks.

Aristotelesel osutab “see” otse partikulaarsele, sõltumatult olemasolevale objektile. Partikulaare nagu Sokrates või Päike ei saa “defineerida” määrates ainulaadse hulga aristotellikke olemuslikke omadusi. Isegi Päikese kohta, mida ta pidas muutumatuks ning ainuliselt ja igavesti ümber Maa tiirlevaks, ütleb ta oletamisi, et kui see peatuks, oleks ta ikkagi Päike, ja kui mõni muu keha tiirleks mööda sama teed ümber Maa, siis poleks see Päike (*Metafüüsika*, VII. 15; vt Aristoteles 1941). Siin saab ainult oletada, et Aristotelesel olid ka mõned sellised vaated modaalsusele, mis pole temporaalsed, aga neid pole esile toodud.²²

Aristotelesel on olemuslikud omadused sortaalsed.* Nende omadustega objektidel on need omadused paratamatult, aga leidub objekte, millel neid pole või ei pruugi olla. Olla entiteet on mittesortaalne omadus ja samamoodi on eeldatavasti omadus olla iseendaga identne. Samuti näivad välja jäetud olevat ainuliselt sortaalsed omadused, nagu näiteks olla Sokratesega identne, aga need on sõltuvad mittesortaalsetest paratamatutest omadustest, nagu eneseidentsus.

Aristotelesel on partikulaaride olemuslike omaduste jaoks lisakitsendusi, nagu asjade eristamine nende osadest, aga neid täpsustusi ei pea me praegu käsitlema. Quine'il ei saa küll kindlasti midagi olla selliste mittesortaalsete paratamatute omaduste või

²²Viimasel ajal on Aristotelesel tekste aidanud mul lahti harutada raamat Lear 1988.

*Sortaalne on selline nimisõna (ja selle tähistatav omadus), mis annab põhimõtte mingit liiki või tüüpi asjade individueerimiseks ja loendamiseks, nt “inimene” või “tiiger”. Seevastu nt “mesi” pole sortaalne. *Toim.*

nendest sõltuvate vastu, sest need vastavad nendele predikaatidele, mida moodustatakse loogiliselt kehtivatest lausetest. Lausetest predikaatide moodustamise viis ei välista kehtivaid lauseid nende seast, millest predikaate saab moodustada.

Kummalisel kombel on Quine'i näited vastuvõetamatutest olemuslikest omadustest just sellised vastuoluvabad paratamatud omadused nagu eneseidentsus ja ta iseloomustab olemuslikke omadusi viisil, mis kaasab ka neid.²³ Ühes oma korduvas näites käsitleb ta omadust olla enesega identne paratamatuna ja omadust olla enesega identne siis kui P , kus " P " on mingi sattumuslik tõde, sattumuslikuna. Quine ütleb, et A on olemuslik omadus ja B on sattumuslik omadus, kus

$$QE \quad (\exists x)(\Box Ax \cdot Bx \cdot \sim \Box Bx).$$

Aga sellest ei piisa essentsialismi problemaatilisuseks. [Võtkem " $\Box Ax$ " kui " $\Box(x = x)$ ".]

Oma olemuslike omaduste artiklis²⁴ mainisin ma võimalikke viise aristotellike olemuslike omaduste iseloomustamiseks. Nendest keskne ütleb minu kvantifitseeritud modaalloogika märgistuses atribuudi $\hat{y}Ay$ kohta, et see on olemuslik, kus

$$ES \quad (\exists x)(\exists z)(\Box(\hat{y}Ay(x)) \cdot \sim \Box(\hat{y}Ay(z))).$$

Ma põhjendasin, et ES-i abil saab modaalloogikas hallata juttu sellistest omadustest, aga sellega ei paistnud kaasnevat *sidumust* nendele selles mõttes, et taandamatu essentsialistlik tõde oleks interpretatsioonis aksioomide ja reeglite järelduseks.

Terence Parsons²⁵ laiendas ES-i hõlmamaks ka n -kohalisi predikaate (välistades triviaalsed sõltuvad) ja tõestas, et leidub modaalse kvantifitseerimisteooria mudeleid, mis on kooskõlas sellega, kui võtta väärana kõik ES-i n -kohalistele predikaatidele

²³Quine 1953a. Taastrükk teoses Quine 1966, vt eriti lk 176.

²⁴Marcus 1993d. Need argumendid on vähem formaalsel kujul esitatud artiklis Marcus 1993b.

²⁵Parsons 1969. Lisakitsendus välistab sellised predikaadid nagu "identne Sokratesega".

laiendatud esinemisjuhud. Aga samuti leidub modaalloogika mudelid, mis on kooskõlas mittetriviaalsete essentsialistlike väidete tõesusega. ES-i taoliste essentsialistlike tõdedega mudelid lähevad kaugemale puhtloogilistest paratamatustest ja võiks ehk öelda, et siit teelahkmelt metafüüsilised modaalsused algavad. Tõepoolest näib, et on sisse toodud sellised eeldused nagu mingist loomulikust liigist olemise olemuslikkus.

Ma ei arva, et metafüüsilised modaalsused on pahad. Neil on oluline roll nii tava- kui ka teadusdiskursuses. Nagu väitis Aristoteles ja nagu väidavad ka paljud nüüdisaegsed filosoofid, mingi liigi, näiteks tiigri konkreetne isend või füüsilise liigi nagu kuld kindel esinemisjuht paistavad omavat paratamatuid omadusi, mis pole puhtalt loogilised.²⁶

Võimalik, et sellel, mis Quine'ile muret valmistab, on lõppude lõpuks vähe pistmist modaalloogika tõlgenduste või kasutusemainimise segiajamise või tähendusetuse või isegi essentsialismiga. Võib-olla peitub tema mure taga see, et modaalloogika esitab ühe väljakutse tema rünnakule *igasuguse* analüütilise ja sünteetilise eristamise vastu, kus analüütiliste tõdede sekka on arvatud isegi loogilised tõed. Meenutagem, et Quine'i olemuslike tõdede iseloomustuse järgi on tema nn pahade predikaatide hulka arvatud ka kehtivatest lausetest moodustatud predikaadid, nagu olla roheline või mitteroheline või olla enesega identne. Tõepoolest, sellised predikaadid on ühed tema korduvatest näidetest.

Isegi kui Quine'il on õigus väites, et *mitte ükski* lause, isegi need, mida nimetame loogiliselt kehtivateks, ei õigusta propositsioonide või omaduste liigitamist paratamatuteks ja mitteparatamatuteks, kus liigitamine jääb fikseerituks selle kasutuse ajaloo jooksul, ei tohiks seda väidet segi ajada tõsiasjaga, et keele ajaloo ükskõik millises ajaviilus esineb selline liigitamine. Minu arvates on kogu vaidlus analüütilise ja sünteetilise eristamise üle olnud hägustatud sellega, et pole suudetud eristada sünkroonset ja

²⁶Kripke 1971, 2001. Mõlemad on taastrükitud mujal. Samuti Putnam 1975; taastrükitud mujal. Samuti vt Marcus 1993e. Selleleemalist kirjandust on nüüdseks suur hulk. "Metafüüsilised" modaalsused on mingis mõttes nagu Carnapi "füüsilised" modaalsused.

diakroonset (s.t ajaloolist) vaadet keelele. Loogilised paratamatused on ajas niivõrd püsivad, et panevad kõige ilmsemini proovile Quine'i rünnaku analüütilise-sünteesilise eristuse vastu, nii sünkroonset kui diakroonset.²⁷

Üks essentsialismiga seotud mõiste, mille üle ma pole siin arutlenud, on *individuaalne* olemus, ja ma ei kavatse sellest siin pikemalt rääkida, ainult meenutan lugejale Aristotelese väidet, et partikulaare "ei saa määratleda". Kui me ei mõtle olemusest kui intensionaalsest objektist, vaid kui mitteindeksiliste²⁸ üldiste omaduste lõplikust hulgast, mis valib ainuliselt välja partikulaarse objekti kõikide muude seast kõigis võimalikes olukordades või metafüüsilisemalt, kõigis maailmades, siis on tugevaid argumente seadmaks kahtluse alla selliste maailmadevaheliste samastuste usutavust. Kripke ja teised on selliseid omadusi otsinud *algupäradest*; ma kahtlen, kas selline otsing saab vilja kanda. Aristotelesel on minu meelest õigus, kui ta ütleb, et partikulaari "olemus" (olemuslike omaduste mõttes) moodustub noist omadustest, mida see jagab kõigi liigikaaslastega ja mis ei erista liigi partikulaare omavahel.

Kokkuvõtteks paar kõrvalmärkust. Vaidlus tervikuna on olnud tulemuslik. Quine'i kriitika, kuigi mõnele heidutav, ergutas omal viisil huvi modaalloogika, modaalsemantika, liikide teooriate ja füüsikaliste modaalsete vastu. Otsese osutuse teooriad puhkesid 1970. aastatel viimaks õide. Paljud, kes kunagi Quine'i vaateid jagasid, võtsid omaks uued, sest tema argumentide jõud rauges. Dagfinn Føllesdali tööd on huvitav näi-

²⁷Quine pole olnud päris järjepidev oma väitega, et isegi "loogiliste tõdede" staatus on "avatud ümberhindamiseks". Raamatus Quine 1986 väidab ta, et loogiliste konstantide tähenduse muutmine tähendab "tee-
ma muutmist".

²⁸Ma välistan predikaadid, mis on moodustatud indeksikaale nagu "siin" ja "mina" sisaldavatest lausetest, kus indeksid jäävad predikaati. Pärisnimesid käsitatakse kvaasi-indeksilistena; seega, nagu ma väidan artiklis "Essentsialism modaalloogikas", olla identne Sokratesega on kvaasi-indeksiline, mitte *üldine* omadus. Tolles artiklis nimetasin selliseid kvaasi-indeksilisi omadusi "osutuslikeks omadusteks", sest nad sisaldavad indiviidile otse osutavaid osi. Vt Marcus 1993d.

de. 1966. a tegi Føllesdal kättesaadavaks monograafia, mis oli tema 1961. a Harvardi väitekirja täiendatud versioon.²⁹ Ta pakkus seal välja kolm lähenemisviisi singulaartermide asendamistõrgetele modaalsetes kontekstides. Esimene, quine'ilik lahendus oli teisendada kõik singulaartermid predikaatideks, nagu näiteks "sokratiseerima". Teine kehtestas piirangu, *milliseid* singulaartermi võib modaalsetes kontekstides omavahel vahetada. Kolmas oli rakendada kõigi singulaartermide puhul russellilikku kirjelduste teooriat. Teine lahendus näib hõlmavat seda, mida Kripke hiljem (1971) nimetas "jäikadeks tähistajateks", mis kaasab nii pärisnimesid kui mõningaid kirjeldusi. Aga see ei erista pärisnimede erilist semantilist rolli võrreldes jäikade kirjeldustega. Føllesdal arutleb iga lähenemise eeliste ja puuduste üle. Esimene on kohmakas. Teine toob *inter alia* kaasa selle varieerumise, mis kvalifitseerub singulaarnimeks, kui minna ekstensionaalsetest kontekstidest modaalsesse. Kolmanda lahenduse, russellilike kirjelduste puhul nähakse "peamise tagasilöögina" asendamisprobleeme, mida Føllesdali sõnul "saaks vältida, kui rajaksime oma kirjelduste teooria Russelli omast erinevate kontekstiliste määratluste hulga le". Oleks tollal tunnistatud otse osutavate pärisnimede erilist eelformaalset rolli, oleksid mõned teise lahendusega seotud raskused kõrvaldatud. Mis puutub kolmandasse lahendusse, siis oli Føllesdal nagu Quine'gi eksiarvamusel, et Russelli teooriat tuleks parandada. Føllesdal eelistab esimest, quine'ilikku lahendust: sokratiseerimist. Aga mida Føllesdal 1966. aastal tagasi ei lükka, on modaalsete eristuste säilitamise tähtsus, ja selles osas on ta Quine'ist kaugemale läinud. Ta näeb vaeva, et "aristotellikust essentsialismist aru saada" (Quine'i versioon) ja ütleb: "Aristotellikust essentsialismist ja "N"-eesliitega* lahtistest lausetest arusaamine on üks ja sama probleem."

Oma 1986. aasta artiklis (Føllesdal 1986) "Elavate filosoofide raamatukogu" Quine'ile pühendet kogumikus tunnistab Føllesdal pärisnimede erilist rolli ja pooldab otsese osutuse teooriat.

²⁹Føllesdal 1966, eralevis. Vt eriti eessõna ning § 19 ja 20. Tsitaadid on lk 102 ja 120.

*S.t paratamatuse (ingl k *necessity*) operaatoriga algav. *Toim.*

Enam pole “arusaamisprobleemi” seoses väljenditega, kus lahtis-tele lausetele on lisatud modaalsed operaatorid, ega modaalsete operaatoritega kvantorite ulatuses. Ta viitab minu ja Terence Parsons tulemustele, et mõnedes modaalloogika mudelites puudub sidumus mittetriviaalseteks paratamatuteks omadusteks ja seega ka *sidumus* essentsialismiks (selle mitte-quine’ilikus sortaalses versioonis), samas mitte eitades essentsialismi “täenduslikkust”. Me oleme käinud pika tee.

Kõigis neis aruteludes on Quine olnud nagu tüütu parm;^{*} selles mõttes on ta heas seltskonnas.

1988. a aprillis toimus Washingtoni ülikoolis St. Louisis konverents “Vaated Quine’ile”, mille korraldasid Robert Barrett ja Roger Gibson. See oli nii taha- kui ka ettepoole vaatav sündmus. Konverentsil esitatud artiklid, siinne sealhulgas, avaldati kogumikus Barrett, Gibson 1990.

Kirjandus

- Aristoteles 1941 = *Metaphysics*. Trans. W. D. Ross. (Collected works of Aristotle.) New York: Random House
- Barcan, Ruth C. 1946. A functional calculus of first order based on strict implication. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 11, No. 1, pp. 1–16
- Barcan, Ruth C. 1947. The identity of individuals in a strict functional calculus of second order. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 12, No. 1, pp. 12–15
- Barrett, Robert, Roger Gibson (eds.) 1990. *Perspectives on Quine*. Oxford & Cambridge, MA: Blackwell
- Carnap, Rudolf 1937. *The Logical Syntax of Language*. New York: Harcourt, Brace
- Carnap, Rudolf 1942. *Introduction to Semantics*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Carnap, Rudolf 1946. Modalities and quantification. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 11, No. 2, pp. 33–64

^{*}Vihje Sokratese *apoloogia*le (30e), kus Sokrates võrdleb end tüütu parmuga. *Tlk.*

- C a r n a p, Rudolf 1947. *Meaning and Necessity*. Chicago: University of Chicago Press
- C h u r c h, Alonzo 1946. A formulation of the logic of sense and denotation: Abstract. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 11, No. 1, p. 31
- C h u r c h, Alonzo 1950. On Carnap's analysis of statements of assertion and belief. — *Analysis*, Vol. 10, No. 5, pp. 97–99
- C h u r c h, Alonzo 1951. A formulation of the logic of sense and denotation. — *Structure, Method and Meaning*. P. Henle, H. M. Kallen, S. K. Langer (eds.). New York: Liberal Arts Press, pp. 3–24
- D a v i d s o n, Donald 1975. Thought and talk. — *Mind and Language*. S. Guttenplan (ed.). New York: Oxford University Press, pp. 7–23
- F o g e l i n, Robert 1987. *Wittgenstein*. London: Routledge & Kegan Paul
- F ø l l e s d a l, Dagfinn 1966. *Referential Opacity and Modal Logic*. [Käsikiri]
- F ø l l e s d a l, Dagfinn 1986. Essentialism and reference. — *The Philosophy of W. V. Quine*. (Library of living philosophers.) L. E. Hahn, P. A. Schilpp (eds.). La Salle, IL: Open Court, pp. 97–113
- H a h n, Lewis E., Paul A. S c h i l p p (eds.) 1986. *The Philosophy of W. V. Quine*. (Library of living philosophers.) La Salle, IL: Open Court
- H i n t i k k a, Jaakko 1957. *Quantifiers in Deontic Logic*. (Societas Scientiarum Fennica: Commentationes humanarum-litterarum, Vol. 23, No. 4.) Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica
- H i n t i k k a, Jaakko 1963. The modes of modality. — *Acta Philosophica Fennica*, Vol. 16: *Proceedings of a Colloquium in Modal and Many Valued Logics*, pp. 65–81
- K a n g e r, Stig 1957. *Provability in Logic*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- K a p l a n, David 1986. Opacity. — *The Philosophy of W. V. Quine*. (Library of living philosophers.) L. E. Hahn, P. A. Schilpp (eds.). La Salle, IL: Open Court, pp. 229–289
- K r i p k e, Saul A. 1959. A completeness theorem in modal logic. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 24, No. 1, pp. 1–15, 323–324
- K r i p k e, Saul A. 1963. Semantical considerations on modal logic. — *Acta Philosophica Fennica*, Vol. 16: *Proceedings of a Colloquium in Modal and Many Valued Logics*, pp. 83–94
- K r i p k e, Saul A. 1971. Identity and necessity. — *Identity and Individuation*. M. K. Munitz (ed.). New York: New York University Press, pp. 135–164

- K r i p k e, Saul A. 2001 [1972]. *Nimetamine ja paratamatus*. Tlk Anto Unt. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- L e a r, Jonathan 1988. *Aristotle: The Desire to Understand*. New York: Cambridge University Press
- L e w i s, Clarence Irving 1943–1944. The modes of meaning. — *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. IV, No. 2, pp. 236–249
- L e w i s, Clarence Irving 1970. *Collected Papers*. Stanford, CA: Stanford University Press
- L e w i s, David K. 1973. *Counterfactuals*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- L i n s k y, Leonard (ed.) 1971. *Reference and Modality*. New York: Oxford University Press
- M a r c u s, Ruth Barcan 1960. Extensionality. — *Mind*, Vol. 69, No. 273, pp. 55–62
- M a r c u s, Ruth Barcan 1963. Classes and attributes in extended modal systems. — *Acta Philosophica Fennica*, Vol. 16: *Proceedings of a Colloquium in Modal and Many Valued Logics*, pp. 123–136
- M a r c u s, Ruth Barcan 1993a. *Modalities: Philosophical Essays*. New York: Oxford University Press
- M a r c u s, Ruth Barcan 1993b [1961]. Modalities and intensional languages. — R. B. Marcus. *Modalities: Philosophical Essays*. New York: Oxford University Press, pp. 3–23
- M a r c u s, Ruth Barcan 1993c [1965/1974]. Classes, collections, assortments, and individuals. — R. B. Marcus. *Modalities: Philosophical Essays*. New York: Oxford University Press, pp. 89–100
- M a r c u s, Ruth Barcan 1993d [1967]. Essentialism in modal logic. — R. B. Marcus. *Modalities: Philosophical Essays*. New York: Oxford University Press, pp. 45–51
- M a r c u s, Ruth Barcan 1993e [1971]. Essential attribution. — R. B. Marcus. *Modalities: Philosophical Essays*. New York: Oxford University Press, pp. 53–70
- P a r s o n s, Terence 1969. Essentialism and quantified modal logic. — *Philosophical Review*, Vol. 78, No. 1, pp. 35–52
- P u t n a m, Hilary 1975. The meaning of “meaning”. — *Language, Mind, and Knowledge*. (Minnesota studies in the philosophy of science, Vol. 7.) K. Gunderson (ed.). Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 131–193
- Q u i n e, Willard Van Orman 1946. Review of Barcan’s “Functional calculus based on strict implication”. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 11, No. 3, pp. 96–97

- Quine, Willard Van Orman 1947a. The problem of interpreting modal logic. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 12, No. 2, pp. 43–48
- Quine, Willard Van Orman 1947b. Review of Barcan's "Identity of individuals". — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 12, No. 3, pp. 95–96 [correction: 1958, Vol. 23, No. 3, p. 342]
- Quine, Willard Van Orman 1953a. Three grades of modal involvement. — *Proceedings of the XIth International Congress of Philosophy*, Vol. 14, pp. 65–81
- Quine, Willard Van Orman 1953b. *From a Logical Point of View*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Quine, Willard Van Orman 1961a. Reply to Professor Marcus. — *Synthese*, Vol. 13, No. 4, pp. 323–330
- Quine, Willard Van Orman 1961b. *From a Logical Point of View*. 2nd ed. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Quine, Willard Van Orman 1966. *The Ways of Paradox and Other Essays*. New York: Random House
- Quine, Willard Van Orman 1980. *From a Logical Point of View*. 2nd ed., revised. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Quine, Willard Van Orman 1986 [1970]. *Philosophy of Logic*. 2nd ed. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Quine, Willard Van Orman 2005 [1960]. *Sõna ja objekt*. Tlk Anto Unt. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- Quine, Willard Van Orman 2024 [1953/1980]. Osutus ja modaalsus. Tlk Anto Unt. — *Akadeemia*, nr 3, lk 434–457
- Smullyan, Arthur F. 1948. Modality and description. — *Journal of Symbolic Logic*, Vol. 13, No. 1, pp. 31–37
- Wartofsky, Marx W. (ed.) 1963. *Boston Studies in the Philosophy of Science 1961/1962*. Dordrecht: Reidel
- Waterlow (Broadie), Sarah 1982. *Passage and Possibility: A Study of Aristotle's Modal Concepts*. New York: Oxford University Press

RUTH BARCAN MARCUS (1921–2012; kuni 1942 Ruth C. Barcan) oli Ameerika filosoof ja loogik. Esitas esimesed kvantifitseeritud modaalloogika süsteemid. Lõpetas 1941 New Yorgi Ülikooli, doktorikraad 1946 Yale'i Ülikoolist. Töötanud Northwesterni (1950–1953, 1959) ja Roosevelti (1956–1963) Ülikoolis, professorina 1964–1970 Illinoisi Ülikoolis Chicagos, Northwesterni (1970–1973) ja Yale'i Ülikoolis (1973–1992), seejärel emeritprofessor. Tema olulisemad kirjutised on koondatud raamatusse *Modalities: Philosophical Essays* (1993), sealt on tõlgitud ka käesolev artikkel.

ARVUSTUS

RAJONIDE AEG TULI, ET JÄÄDA?

Mati Laur, Tõnu Tannberg. *Rajoonide aeg 1950–1962*. Tartu: EÜS Kirjastus, 2023. 104 lk + kaart.

Autorid kinnitavad ise tagasihoidlikult, et tegu pole põhjaliku uurimuse ega monograafiaga nn rajoonide ajast Eesti NSVs, s.o aastatest 1950–1962. Arvestades autorite positsiooni — tegu on Tartu Ülikooli ajaloo-professoritega — küllap teisiti ei saakski. Olgu siiski kohe öeldud, et tegu on igati asjakohase käsiraamatuga, mis sobib kõikidele, kes tahavad teha või uuendada tutvust selle kummalise perioodiga kodumaa ajaloos, mis kestis Stalini repressiivajastu lõpust kuni Hruštšovi “sula” õitseagadeni. Enamgi veel, tegu on raamatuga, mis aitab luua selget pilti kõikidele, kes huvituvad Eesti haldusjaotuse ajaloost ja kujunemisest selliseks, nagu ta meil tänapäeval on. On ju praegune haldusterritoriaalne jaotus Eestis liigagi (?) suurel määral võlgu just 1950. aastal ellu viidud ümberkorraldustele.

Praegused viisteist maakonda pole — tahame või ei taha — midagi muud kui nendesamade rajoonide aja rajoonide kõige otsesemad järeltulijad, ning hoopis vähem on nad ajalooliste maakondade järjepidevuse kandjad. 1950. aasta sotsialistlikud reformid löid — tahtlikult, jõuliselt ja juurteni — täiesti uue olukorra Eesti administratiiv-territoriaalsel kaardil ning just sellele toetub ka meie praegune maakondade võrk. Muidugi oli kogu Eesti elu igas vald- ja perekonnas kümne aastaga 1940–1950 täiesti pea peale pööratud, ja viiekümnendate aastate haldusterritoriaalsed ümberkorraldused olid kõigele toimunule vaid garneeringuks, varem oli jäänud “halduskorralduse muutmine pakilismate ümberkorralduste varju ning tõusis uuesti päevakorda pärast sõja lõppu”, nagu nendivad ka Laur ja Tannberg (lk 9). Nad kirjutavad: “1950. aasta sügiseks olid ettevalmistused üleminekuks uuele haldusjaotusele lõpetatud” (lk 11), mis tähendas, et 1950. aastal likvideeriti Eesti maakonnad, mis olid võrdlemisi järjepidevalt arenenud muinasajast peale, ning need asendati seniseid maakonnapiire mikski pidamata 39 maarajooniga, ja selle reformi eesmärk oligi pöörata Eesti administratiivliigenduses täiesti uus, bolševistlik lehekül, eeskujud ja mallid võeti Nõukogude Liidu teistest liiduvabariikidest. Niisamuti loodi külanõukogude võrk, mis suretas vallad — needki pika traditsiooniga

omavalitsuslikud haldusüksused ei sobinud okupatsioonivõimule. Aga valla- ja külanõukogureformid arvustatava teose huvisfääri ei kuulu, nii-siis keskendugem siingi vaid rajoonide küsimusele.

Nõnda on praegune haldusjaotus hoopis vähemal määral pärit ajaloolisest loomulikust evolutsioonilisest arengust ja hoopis enam just stalinlikust ümberkorralduse tuhinast. Muidugi pidi ka stalinlik haldus toetuma olemasolevale asulavõrgule, objektiivselt eksisteerivatele tõmbe-keskustele, mis järgisid inimeste liikumist, elupaikade geograafiat jms, kuid eesmärk oli ju selgelt muu — “võtta iga ruutkilomeeter kontrolli alla, ehk nagu see tollal sõnastati — “tuua nõukogude võim töötavale rahvale lähemale”” (lk 7), jõuda kommunistliku ümberkorraldustega juurteni, kujundada nõukogude inimene nõukogulikus ümbruses. Mis haldusterritoriaalsesse korraldusse puutub, siis siin tuli kiiresti vabaneda igasugusest omavalitsuslikust demokraatiast ning üks vahend selle saavutamiseks oli läbi lõigata igasugune ajalooline mälu ja traditsioon. See tähendas täiesti uue haldusterritoriaalse süsteemi maksmapanekut, millel oleks võimalikult vähe kokkupuuteid aja jooksul kujunenud maastikulise ja sotsiaalmajandusliku loogikaga.

Nii peavad ja peame kõik lõivu maksuma Stalinile, et meil on just seesugused 15 maakonda, nagu meil on (mille piire on hiljem küll muudetud, kõige rohkem 2017. a reformiga — aga see on juba omaette teema). Algsed 39 maarajooni koondati aastate jooksul nõukoguliku optimeerimise teel viieteistkümneks rajooniks ja need 15 nimetati 1. jaanuaril 1990 maakondadeks. Lihtsalt. Nõnda on praeguste maakondade juured täiesti selgelt 1950. a tekitatud rajoonides ja võib öelda, et on üsna juhuslik, et Eesti kaardile ja eesti keelde on sünenenud sellised geograafilised entiteetid nagu Põlvamaa või Raplamaa ja mitte näiteks Vastseliinamaa või Keilamaa. Vabalt oleks võinud minna vastupidi. Et on läinud just nii, on sõltunud üksnes Nõukogude võimu ehk kommunistliku partei ja valitsuse administratiivsetest otsustest. Nii ongi meil Rapla maakond ja Põlva maakond, aga pole Loksa maakonda ega Rõpina maakonda. Samuti on meil Jõgevamaa, aga pole Mustveemaad ega Põltsamaamaad. Eraldi analüüsi vajab ilmselt ka Virumaa jaotamise mõttekus Lääne- ja Ida-Virumaaks, kas viimase kapseldamine omaette üksuseks — põlevkivibasseiniks, Jõhvi rajooniks, Kohtla-Järve linna-piirkonnaks, Ida-Viru maakonnaks koos oma probleemidega — on õige või just vale.

Mati Lauri ja Tõnu Tannbergi raamat tutvustab meile tausta, kuidas ja kuidas me elame stalinlikus administratiivjaotuses senimaani. Haldusterritoriaalse jaotuse nõukogulikud juured on üks eluvaldkondi,

mis ehk meenutab sotsialismiaega meie praeguses elus kõige rohkem. Võibki siis öelda, et rajoonide aeg tuli, et jääda.

*

Tegu on hästi kasutatava teatmikuga rajoonide aja rajoonide kohta. Raamatu sissejuhatuses (lk 9–17) antakse tegelikult ka küllaldane ülevaade rajoonide moodustamise, selle reformi printsiipide ja plaanide, rajoonide hilisema liitmise jms kohta. Raamatu põhiosa (lk 18–95) moodustavad aga kõigi 39 rajooni kirjeldused — igale rajoonile on pühendatud üks paarislehekülj koos asjakohaste illustratsioonidega. See on rajoonide leksikon, mis võiks olla iga geograafiahuvilise raamaturiiulis. Siin on esitatud lühiaandmestik iga rajooni kohta, samuti on lisatud iga rajooni kaart. Raamatu põhiosa ongi hõlpsalt kasutatav teatmikuna, kust saab teada toonaste rajoonide põhiaandmed: nimi, pindala ja rahvaarv, samuti on esitatud linnaelanike protsent (õieti linnalistes asulates ja maal elavate inimeste osakaal), ära on toodud ka rajoonis asunud linnaliste asulate ning külanõukogude loend koos rahvaarvuga. Kirjas on kaugus liiduvabariigi pealinnast Tallinnast ja lähimast raudteejaamast. See oli aeg, mil Eesti raudtee oli veel oma täies käigus, kõik kitsarööpmelised liinidki olid kasutusel. Kirjas on ka see, milliseid hilisemaid liitmisi-lahutamisi iga rajoon läbi tegi.

Omaette väärtuse lisavad publitsistlikud nupud tollastest rajoonilehtedest, autorid on teinud värvika väljavõtte igast rajoonilehest, nende tekstidega tutvumine pakub eheda lugemiselamuse ja sissevaate tolleaegsesse eluolusse. Juba ajalehtede nimed ise annavad selge pildi sotsialistlikust ideoloogiast, millesse Eesti oli 1950. aastatel uputatud (vt tabel 1).

Lauri ja Tannbergi raamat kummutab kuulsat anekdoodi väite, et Tapa rajooni ajaleht olevat olnud “Tapa Kommunist” ja hiljem, kui see sobimatu kõrvaltähenduse pärast olevat keelatud, “Tapa Edasi”.

Paneme tähele, et üldiselt jäid rajoonilehed sama nime all ilmuma ka pärast rajoonide liitmist ning mõnigi ajaleht jätkas iseseisvas Eestiski sama nime all: Rapla ajaleht *Ühistöö* ilmus kuni 1995. aastani, Põlva leht *Koit* kuni 2019. aastani, *Harju Elu* ilmub tänapäevalgi.

Ka pildivalik iga rajooni juurde on õnnestunud ja annab edasi adekvaatse õhustiku nendest aastatest nendes kohtades. Võib öelda, et üldmulje Nõukogude tegelikkusest Stalini-Hruštšovi ajal saab kätte ka ainuüksi piltidest: on tänava- ja maastikuvaateid ning suureplaanilisi ülesvõtteid töötavatest inimestest. Lisaks on raamatu lõpus valik

Tabel 1

RAJOONILEHTEDE NIMEKIRI NN RAJOONIDE AJAL (1950–1962),
 MIS ANNAB IDEOLOOGILISPOLIITILISE ÜLDPILDI
 ÜMBERKORRALDUSTEST, MIDA SOTSIALISTLIK VALITSUS
 KOMMUNISTLIKU PARTEI JUHTIMISEL EESTI MAAL
 KORDA SAATIS VÕI TAHTIS SAATA

Rajoon	Ajaleht
Abja	<i>Kommunaar</i>
Antsla	<i>Kolhoosi Elu</i>
Elva	<i>Uus Tee</i>
Haapsalu	<i>Stalinlikul Teel</i> (–1956) <i>Tööraha Lipp</i> (1956–)
Harju	<i>Harju Elu</i>
Hiiumaa	<i>Nõukogude Hiiumaa</i>
Jõgeva	<i>Kolhoosnik</i> (–1962) <i>Punalipp</i> (1962–)
Jõhvi	<i>Sotsialismi Tee</i>
Kallaste	<i>Nõukogude Küla</i>
Keila	<i>Bolševistlik Sõna</i> (–1952) <i>Kollektiivne Töö</i> (1953–)
Kilingi-Nõmme	<i>Kolhoosi Tee</i>
Kingissepa	<i>Kommunismi Ehitaja</i>
Kiviõli	<i>Stahhanovlik Töö</i> (–1955) <i>Töö Lipp</i> (1955–)
Kose	<i>Sotsialistlik Küla</i>
Lihula	<i>Koit</i>
Loksa	<i>Leninlik Lipp</i>
Mustvee	<i>Oktoobri Tee</i>
Märjamaa	<i>Kolhoosi Tõde</i>
Orissaare	<i>Punalipp</i>
Otepää	<i>Kommunismi Lipp</i>
Paide	<i>Stalinlik Tee</i> (–1956) <i>Võitlev Sõna</i> (1956–)
Põltsamaa	<i>Kiir</i>
Põlva	<i>Bolševistlik Lipp</i> (–1953) <i>Koit</i> (1953–)
Pärnu	<i>Tööraha Hääl</i> (–1952) <i>Pärnu Kommunist</i> (1952–)
Pärnu-Jaagupi	<i>Töösangar</i>

Rajoon	Ajaleht
Rakvere	<i>Punane Täht</i>
Rapla	<i>Ühistöö</i>
Räpina	<i>Sotsialistlik Räpina</i>
Suure-Jaani	<i>Bolševistlike Kolhooside Eest</i> (–1952) <i>Oktoobri Lipp</i> (1953–)
Tapa	<i>Edasi Kommunismile</i>
Tartu	<i>Edasi</i>
Tõrva	<i>Uus Elu</i>
Türi	<i>Leek</i>
Valga	<i>Valga Bolševik</i> (–1952) <i>Valga Kommunist</i> (1952–1962) <i>Kommunist</i> (1963–)
Vastseliina	<i>Kolhoosi Küla</i>
Viljandi	<i>Tee Kommunismile</i>
Võru	<i>Tööraha Elu</i>
Väike-Maarja	<i>Kommunismi Koit</i>
Vändra	<i>Sotsialismi Võit</i>

Märkus. Tabelis on esitatud rajoonilehtede nimekiri rajoonide moodustamisel ning nende pärastisel liitmisel 15-ks rajooniks. Kui selle aja sees (1950–1962) toimus ajalehe nimes muudatus, on see koos aastaarvuga ära toodud. Kõik rajoonilehed olid Eestimaa Kommunistliku Partei (kuni 1952. aastani Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei) vastava rajooni komitee ja sama rajooni töörahvasaadikute nõukogu häälekandjad, nagu kinnitas ka lehe päismik.

rajooniaegsete hoonete fotosid, mis annavad ülevaate toonasest rajoonikeskuste arhitektuurist, on tüüpprojektide järgi valminud haldushooned, kultuurimaju ja saunu. Ajaloolistele piltidele lisaks on Mati Lauri tehtud tänapäevaseid ülevõtteid samadest majadest.

Nii nagu raamatu tekstiosa, tuleb tunnustada ka raamatu kujundust (Mart Kivisild). Ka ajakirjanik Raimu Hanson on seda oma arvustuses kiitnud: “Kogu raamatu pildirohkus on andnud kujundajale põhjuse teha trükis omaaegse fotoalbumi mõõtu ning anda esi- ja tagakaanele albumi välimus” (*Tartu Postimees*, 19.12.2023).

Raamatule ei olegi midagi õieti ette heita. Kui norida, siis minus tekkis väike segadus *tiitellehega* — kus see on? Ei lk 1, 3 ega 5 anna

mõõtu välja. *Tiitellehe* pööre vajalike andmete ja allikaviidetega on aga täiesti olemas (lk 4). Seal torkab küll silma, et tagakaane foto on kirjeldatud, esikaane oma, kus spetsialistid on paigutatud Orissaare keskväljakule, aga mitte. Raamatus puudub ka sisukord, ent kuna selle põhiosa puhul on tegu läbiva tähestikulise rajoonide loendiga, siis pole sisukorda õieti ka vaja.

Õiendagem ka paar trükiveakest. Nt lk 11 on “Lagedis”, kuna korrektne oleks “Lagedil”; lk 67 on “töökormust”, selmet “töökoormust”, lk 75 on segadus pildiallkirjas, kus kogemata on kaks korda “õpilased”.

*

Mõni sõna ka kaartidest. Raamatule on lisatud suuremõõtmeline lahtivolditav Eesti NSV 1955. aasta kaart mõõdus 1 : 600 000, kus on näha rajoonide paiknemine Eestis. Selline lisand teeb väljaande ühelt poolt kallimaks, kuid kaardi olemasolu ise kaalub hinnalisa üles. Kuigi tegemist on eeskätt “poliitilise” kaardiga — eri rajoonid on eri värvidega esile tõstetud —, on peale administratiivandmete (linnad, alevid, rajoonipiirid jne) märgitud ka veel loodusgeograafilisi objekte ja tõsiasi, nagu metsad, sood jne, mida hilisematel Eesti NSV administratiivkaartidel enam ei kajastatud. Väljavõte suurest kaardist, vastava rajooni kaart on ka iga rajooni käsitlevate lehekülgede juures, mis lisab leksikonile veel ühe olulise infokihi. Kaardid kipuvad olema ajastuomaselt veidi ebatäpsed, nt Võhma töölisalev, mis peaks kuuluma Suure-Jaani rajooni alla, on kaartidelt näha hoopis Türi rajoonis, jne. Aga seda ei saa raamatu autoritele süüks panna. Pigem tuleb neid ja kirjastust kõrgesti kiita, et seesugune rajoonide entsüklopeedia on meie lugemislauale ilmunud.

Toomas Kiho

TOOMAS KIHU (1963) on ajakirja *Akadeemia* peatoimetaja.

ZHUĀNG-ZĪ — RAAMAT MUUNDUMISE MÕTESTAMISEST

***Zhuāngzi sisepeatükid.* Tõlkinud ja kommenteerinud Margus Ott. (Bibliotheca Asiatica.) Tallinn: TLÜ kirjastus, 2023. 256 lk.**

2023. aasta alguses ilmus Tallinna ülikooli kirjastuselt Margus Oti tõlgitud ja kommenteeritud *Zhuāngzi sisepeatükid*.¹ Tegemist on esmakordse tervikliku *Zhuāng-Zī* sisepeatükkide tõlkega eesti keelde.² Varem on ilmunud üksikuid katkendeid ja peatükke Jaan Kaplinski, Märt Läänemetsa, Mart Tšernjuki ja Oti enda tõlgituna.³ Teost võib põhjusega pidada üheks Hiina mõtteloo olulisimaks alustekstiks. Taoismi teine alustekst, *Dàodéjīng*⁴ 道德經 on eesti keeles trükitis ilmunud juba neljal korral (Laozi 1937, 1979, 2001, 2011).

Margus Ott on ennekõike tuntud kui viljakas lääne filosoofia tõlkija (Bergson, Deleuze, Spinoza, Leibniz) ning lisaks sellele ka omaenda kuueköitelise *Väekirjade* (ilmusid ajavahemikus 2015–2018) sarja poolest. Hiina filosoofiast ja mõttepärimusest on Otil ilmunud tõlkekoosmük pealkirjaga *Muusika ja muundus: Valik klassikalisi tekste Hiina*

¹Tähelepanelik lugeja märkab, et arvustuse pealkirjas on teksti nimetus kirjutatud veidi teisiti. Seda on tehtud eesmärgiga rõhutada kahte väikest, kuid olulist detaili. Nimelt tähistab “Zhuāng” 莊 antud teksti nimetuses perekonnanime ja “Zī” 子 tähistab Õpetajat ehk siis kokku tähendab kõnealuse teksti pealkiri ‘Õpetaja Zhuāng’. Sidekriipsuga eristades ja mõlemat suure algustähega kirjutades tuleb see tähendus rohkem esile. Teine erinevus on seotud sõna “Zi” diakriitilise toonimärgiga. Ott, kes on oma tõlkes tänuväärselt väga täpselt märkinud kõikidele hiina sõnadele toonimärgid, jätab mingil põhjusel Zi-le toonimärgi märkimata, s.t kirjutab selle nn neutraalse tooniga. On tõsi, et antud sõna hääldatakse sageli ilma toonita (põhiliselt siis, kui tegemist on nimisõnalise järelliitega), kuid “Õpetaja” tähenduses hääldatakse seda traditsiooniliselt siiski kolmanda tooniga.

²Terviktõlkena on kogu *Zhuāng-Zī* ilmunud Paul Keesi tõlkes, aga tol puhul on tegemist kaudtõlkega juba üle sajandi tagasi tehtud Richard Wilhelmi tõlkest saksa keelde. Lisaks sellele polnud Paul Keesi puhul kindlasti tegemist käesoleva teema asjatundjaga ja pigem tekitab tema tõlge rohkem segadust kui selgust. Vt Zhuangzi 2006; saksa keeles: Zhuangzi 1912.

³Kaplinski 1989; Läänemets 2001; Tšernjuk 2016, 2019; Ott 2016; Täpsema ülevaate saamiseks *Zhuāng-Zī* tõlkekulu kohta vt Tšernjuk 2013.

⁴Täpsuse huvides ja Oti *Zhuāng-Zī* tõlke vaimus on ka siinses arvustuses kasutatud hiina sõnade puhul toonimärke.

mõttepärimusest (Ott 2021). Ka sealt võib lisaks paljule muule leida mõned katkendeid *Zhuāng-Zi* st.⁵

Raamatu sisutoimetajad on igati soliidsed: japanoloog Alari Allik ning luuletaja ja tõlkija Mart Kangur. Tallinna kirjanike majas toimunud raamatuesitlusel vestles autoriga samuti Alari Allik.⁶ Kaanetekstid on kirjutatud kunstnik ja luuletaja Kristina Viin ning sinoloog Katja Koort.

Enne raamatu sisututvustuse juurde asumist pean avaldama Margus Otile suurt tunnustust, sest ühe maailma juhtiva sinoloogi, Burton Watsoni (1925–2017) arvates on *Zhuāng-Zi* puhul tegemist kõige keerulisema Vana-Hiina tekstiga. Seda ütles Watson, olles ise selleks ajaks tõlkinud kümneid ja kümneid filosoofilisi teoseid Vana-Hiina ja Jaapani kultuurist. Aga mis teeb just *Zhuāng-Zi* nii keeruliseks? Watson põhjendab seda esiteks sellega, et *Zhuāng-Zi* koosneb suures osas ebakonventsionaalsetest ideedest ja ta väljenduslaad on paradoksaalne. Teiseks on tekst väga mitmekihiline ja arvatavasti mitme eri ajastutel elanud autori koostatud. Kõige selle tõttu vajab tekst sageli täiendusi ja parandusi, et teha see lugejale vähegi arusaadavaks. Samuti ei tee asja lihtsamaks tohutu suur kommentaaride hulk, mille tõttu tekib paratamatult küsimus, milliseid neist peaks tõlkija arvesse võtma ja milliseid mitte. Kuid loomulikult pole tõlkimine ainult piin ja kannatus. Watson ütleb ka seda, et kogu oma rikkuses annab *Zhuāng-Zi* tõlkijale võimaluse olla keeleliselt väga loominguline. Ja lõppkokkuvõtteks oli selle teksti tõlkimine tema jaoks suur nauding. (Vt Balcom 2005.) Olen enam kui kindel, et suurt naudingut pakkus *Zhuāng-Zi* ka Otile.

Raamat koosneb kahest osast. Esiteks sissejuhatav *Zhuāng-Zi* filosoofiat tutvustav osa (lk 9–63) ning teiseks algteksti tõlge ise (lk 67–248). Raamatu lõpust leiab ka kasutatud kirjanduse loetelu ja lühikese õpetuse hiina sõnade hääldamise kohta. Oti tõlke aluseks on hiinakeelne elektrooniline tekst aadressilt <http://ctext.org/zhuangzi>, mis omakorda põhineb 1986. a hiinakeelsel väljaandel.⁷ Kõik hiinakeelsed sõnad on esitatud täpses foneetilises kirjaviisis ehk *pīnyīn*’is koos toonimärkidega ning ka vastavate (traditsiooniliste) hiina kirjamärkidega. Raa-

⁵Ott selgitab kohe raamatu alguses, et kui *Zhuāngzi* on ilma jutumärkideta, siis viitab see sellenimelisele ajaloolisele või fiktiivsele tegelasele. Kui aga “*Zhuāngzi*” on jutumärkides, siis viitab see sellenimelisele tekstile (vt lk 9, viide 2). Siinses arvustuses on kasutatud samasugust põhimõtet, jutumärkide asemel on kasutusel siiski kaldkiri.

⁶Raamatuesitlust on võimalik järelvaadata Eesti Kirjanike Liidu Youtube’i kanalilt: <https://youtu.be/eQMKoSiSCdw?si=-IwhmMVkS7CP55C5>.

⁷莊子引得. 上海: 上海古籍出版社, 1986. Antud tekst on *Zhuāng-Zi* koncordants.

matu põhiosa ehk tõlget puudutav osa on jaotatud alapeatükkideks ning esitatud järgneval kujul — esiteks tõlge, siis hiinakeelne algtekst, siis selgitavad kommentaarid ning viimaks Oti enda filosoofiline tõlgendus antud lõigust. See on igati loogiline esitamisjärjekord, sest kõigepealt võiski lugeda algteksti ennast ja alles siis võtta ette täpsustavad kommentaarid ja tõlgendused. Selline on raamatu üldine ülesehitus.

Asume nüüd aga vaatama neid osasid veidi lähemalt. Raamatu sisesejuhatav osa pealkirjaga “Zhuāngzi vaba kondamine” koosneb kolmest osast: 1. “Zhuāngzi” kui tekst, 2. Zhuāngzi kui mõistetegelane, 3. Zhuāngzi filosoofia aspekte. Ott alustab oma sissejuhatust julge väitega, et *Zhuāng-Zi* on üks olulisemaid filosoofiateoseid maailma mõteloos (lk 9).⁸ Siinkirjutajal jääb sellega ainult nõustuda. Tõepoolest on *Zhuāng-Zi* puhul tegemist ülimalt rikkaliku ja inspireeriva teosega. *Zhuāng-Zi* tekstoloogias rääkides tutvustab Ott meile Õpetaja Zhuāngi raamatu kujunemislugu, kus *Zhuāng-Zi* paigutub nn *Zi* ehk Õpetajate kirjan-duse alla. Selliseid Õpetajate järgi nime saanud tekste on Hiina varajases mõteloos väga palju, nt *Lǎo-Zi* ehk teise nimega *Dàodéjīng*, *Sūn-Zi* ehk *Sōja seadused*, *Mèng-Zi* jt. Ott tõstab esile Hiina kultuuri historiseerimistarvidust, mida omakorda seostab traditsioonilise esivanematekultusega. See, et hiinlaste jaoks on alati olnud ajalookirjutamine väga oluline, on teada fakt. Ka Hiina esimest ja olulisimat õpetajat Konfutsiust võib põhimõtteliselt pidada ajaloolaseks. Õpetajate kirjan-duse puhul märgib Ott õigesti, et üldjuhul ei tähenda Õpetaja nimi teksti pealkirjas seda, et tekst oleks kirja pandud ühe konkreetse inimese poolt, vaid pigem viitab see laiemale mõttehoovusele. Ott kirjutab selle kohta, et “lähedased koolkonnad haakisid ennast ühe ja sama algfiguuri külge — või ühendati nad hilisemate toimetajate poolt” ja küsib filosoofiliselt: “kui mingist autorist innustust saades midagi kirjutatakse, siis kes on selle uue teksti autor?” ning vastab ise: “Innustust andev autor seda otseselt küll kirja ei pannud, aga kirjutaja ei saa autorlust ka üleni ainult iseenda arvele panna” (lk 11). Hiina klassikalises filosoofiapärimuses on varasematele tekstidele ja autoritele viitamine väga oluline. “Naasmine” (反 *fǎn*) ideaalsesse muistsusesse on oluline paljudes koolkondades. Kui rääkida laiemalt ajaloolisest kontekstist ja koolkondadest, mille keskel kõnealune tekst välja kujunes, siis sellel teemal eraldi Ott väga pikalt pole peatunud. Sellest on aga kirjutatud mitme teise Vana-Hiina tõlke saatesõnas, eesti keeles ehk kõige põhjalikumalt Märt Läänemets oma 2001. aastal ilmunud *Sūn-Zi* saatesõnas (Sun Zi, Sun Bin 2001: 11–103).

⁸Sellega seotud teemal on ilmunud Otilt *Akadeemia* veergudel ka artikkel, vt Ott 2022.

Zhuāng-Zi teksti kujunemisloost tõstab Ott esile vanemat ja uuemat osa, millest “sisepeatükid” paigutatakse pigem varasemasse kihistusse (ca 3. saj. e.m.a). Uuema osa kohta vaidleb Ott mõjuka sinoloogi A. C. Grahami seisukoha vastu, mis paigutab need peatükid hilisemasse ajajärku. Liu Xiaogani uurimusele toetudes väidab Ott, et arvatavasti on ka uuema osa puhul tegemist siiski enne Hiina ühendamist (221 e.m.a) kirjutatud materjaliga. See on muidugi tõsi, et meieni jõudnud 33-peatükine versioon on kokku pandud sajandeid hiljem, umbes 3. sajandil m.a.j. See oli Hani dünastia järgne aeg,⁹ mil toimusid suured muutused nii kultuuris kui ka ühiskonnas laiemalt ja muu hulgas tõusis taoism õpetusena palju kesksamale kohale kui varem.

Tõlkemetodoloogilistest küsimustest rääkides peab esile tõstma tõlkija leidlikkust *Zhuāng-Zi*’s esinevate tegelaste nimede tõlkimisel. Kui ajaloolised isikud kõrvale jätta, siis *Zhuāng-Zi* fiktiivsetel tegelastel on sageli väga huvitavad ja humoorika tähendusega nimed. Ott on otsustanud need nimed ka eesti keelde tõlkida. Nii leiame tekstist näiteks sellised tegelaskujud nagu Vana Pikk-kõrv (老聃)¹⁰, Lõuna-onu isand Päevalill (南伯子葵) ja emand Omaette (女偶), Kuningas Nigel (王骀), Puusepp Kivi (匠石), Kokk Vahe (庖丁)¹¹ jpt. Kindlasti panevad need nii mõnegi lugeja muigama või koguni valjuhäälselt naerma, sest tõepoolest on *Zhuāng-Zi* puhul tegemist äärmiselt leidliku sõnasepaga, ja Ott ei jää oma leidlikkuses mitte sugugi alla. Teistest tegelastest peaks kindlasti esile tõstma Konfutsiust, kes on eriti just sisepeatükkides väga levinud tegelane, ent mitte niivõrd ajaloolise isiku kui *Zhuāng-Zi* enda filosoofiat toetava tegelasena. Nii kirjutab Ott, et Konfutsius esineb *Zhuāng-Zi*’s nii kriitikaobjektina kui ka huumori või iroonia võtmes (lk 19). Aga enamik *Zhuāng-Zi*’d koosneb fiktiivsetest ja väljamõeldud inimestest ning muudest olenditest. Üks oluline aspekt on seotud ka teksti struktuuriga, kus väga olulist osa mängivad parallelismid. Ott on üritanud aeg-ajalt neid ka tõlkes edasi anda, kuid nagu ta ka ise tõdeb, siiski mitte väga süstemaatiliselt. Mis puutub terminoloogiasse, siis see on teema, mis vajaks eraldi pikemat analüüsi. Üldistades võib öelda, et Ott on välja töötanud oma terminoloogia ja mõistestiku, ning kui see endale selgeks teha, siis ei ole autori mõttekäikude jälgimine üldsegi mitte keeruline. Aga kuna *Zhuāng-Zi* kubiseb erinevatest termi-

⁹Hani dünastia valitses Hiinas 206 e.m.a – 220 m.a.j.

¹⁰Seostatakse Lǎo-Zi’ga.

¹¹Muide, antud nime puhul on huvitav, et Ott tõlkis selle aasta varem ilmunud *Akadeemia* artiklis kui ‘Kokk Nael’. Mõlemad tähendused on isenesest õiged, kuid oma mitmetähenduslikkuses on ‘Vahe’ kindlasti huvitavam tõlkevaste.

nitest ja mõistetest, üks tähtsam kui teine, siis oleks kindlasti lugejale abiks põhiterminite ja miks mitte ka tegelaste register.

Teksti ajalugu käsitlevale osale järgneb Zhuāng-Zǐ'd kui mõistetegelast käsitlev peatükk. Zhuāng-Zǐ ise pole küll teksti peategelane (keskset peategelast kui sellist siin ei olegi), kuid leidub nii mõnigi lugu ka temast endast. Zhuāng-Zǐ'le lähedastest inimestest on ühes loos mainitud ka tema naist ja last. Tema enda kohta on öeldud, et ta oli pigem vaene ja seda lausa ehk meelega, sest üks Zhuāng-Zǐ mõttemaailma postulaate on ühiskonnakriitika, mis väljendub tema vastumeelsuses riigiametis teenimise (ja ehk selle abil ka rikastumise) vastu. Lehekülgedel 22–23 leiame 17. peatükist pärit tuntud loo, kus Zhuāng-Zǐ eelistab tasuvale riigiametile olla pigem “elus [kilpkonn] ja vedada oma saba läbi muda”. Filosoofiliselt ehk kõige põnevam tegelane on Zhuāng-Zǐ väidetav sõber Huì-Zǐ, kes kuulub traditsioonilise jaotuse järgi osava väitlejana nn nimede koolkonda (*míngjiā* 名家). Tegemist oli Zhuāng-Zǐ nutika vestluspartneriga, keda on vahel võrreldud ka Vana-Kreeka sofistidega. Üks kõige filosoofilisem nende kahe vahelistest vestlustest, tuntud kui “Vestlus Háo sillal”, leidub 17. peatükis ning Ott on tänuväärselt ka selle eesti keelde tõlkinud (lk 27). Siinkohal ma aga selle vestluse analüüsi ei hakka laskuma, sest see vääraks eraldi akadeemilist artiklit.¹² Viimaks kirjutab Ott veel Zhuāng-Zǐ “halvast eneseunustamisest”¹³ ja surma temaatikast. Viimase kohta tõdeb Ott, et see on erinevalt teistest Vana-Hiina mõttekoolkondadest Zhuāng-Zǐ jaoks keskne teema.

Edasi võtab Ott ükshaaval ja põhjalikult ette Zhuāng-Zǐ filosoofia eri aspektid: muundus, perspektivism, meeletõpetus, tundeloomus, surm ja haigus, vaba kondamine, kasutus, keel, vaidlemine (lk 34–63). Käesolevas arvustuses käsitlen ma lühidalt neist ainult esimest, s.t muundumist. Muundumine ja selle mõtestamine on kogu Zhuāng-Zǐ filosoofia lähtekoht. Zhuāng-Zǐ muundumisefilosoofias eristab Ott kahte — kulgemis- ja meeletõpetuslikku — külge. Esiteks tõdeb Ott fakti, mis on üldiselt kõigile selge, et kõik asjad on pidevas muutumises. Kujud (*xíng* 形), mida me enda ümber näeme, on lihtsalt see, kuhu muundumisprotsess on praeguseks hetkeks jõudnud. Ja Zhuāng-Zǐ järgi on väga oluline mõista, et tegemist ei ole staatiliste figuuridega, vaid et kujudes peitub muutumisjõud. Edasi seletab Ott lahti paar taoistliku filosoofia alusteminit: hingus (*qì* 氣), *yīn-yáng* 陰陽 ja vaim (*shén* 神). Mis on see sala-

¹²Selle lühikese vestluse tähenduslikkusest annab ehk aimu fakt, et 2015. a ilmus antud teemal terve artiklite kogumik, vt Ames, Nakajima 2015.

¹³“Halb eneseunustamine” seepärast, et Zhuāng-Zǐ's on esitatud ka eneseunustamise positiivne programm, “istumine ja unustamine” (*zuòwàng* 坐忘).

pärane hingus? Ott vastab: “See on energia, millest on kuju olemine ja kestmine kantud” (lk 35). Ja hingusega, või täpsemalt hingusliku pingeväljaga, on omakorda seotud selle kaks poolust *yīn* ja *yáng*.¹⁴ Nõustun Otiga, kes suhtub kriitiliselt nende hingusemõistete käesolustamisesse, sidudes need kindlate avalduste külge kas düaadset (mees-naine, soe-külm) või pentaarselt (tuli, vesi, puu, metall, maa). Ott kirjutab: “kätetoodud, kujuliseks muudetud, kahe või viie kuju peale alastatud hingus ei ole enam hingus. *Yīn-yang*’i ja viie faasi mõtlemisel on tähtis roll, aga eeldusel, et pannakse vastu nende kättetoomisele ja alastamise kiusatusse ning neid võetakse pigem osutustena läbistuvama suunas, hinguse poole” (lk 35–36). Kolmandaks käsitleb autor lühidalt ka vaimu mõistet hiina filosoofias, mis esindab kõige puhtamat ja läbistuvamat tasandit.

Aga siiski, mis asi on siis see muundumine ise ja miks on see oluline? Muundumine on Oti järgi “esiteks lävimine läbistuvuses ning teiseks protsess, kuidas läbistuvusest tulevad kujud kätte ja lähevad käest — ja kuidas asjad selle käigus üksteist mõjutavad” (lk 36). Oluline on mõista kujude taga läbistuvamat hingust ja vaimu ning kättejõudnud tegelikuse taga kättejõudmishoogu. Siit edasi jõuab Ott millenigi, mida võiks hiina filosoofia kontekstis pidada lausa fundamentaalseks — s.o olukorra kui terviku ja mitte mõne üksiku teguri või muutuja tähtsustamise. Alati on mängus terve olukord, kus on suur hulk aspekte, tegureid ja nüansse. Ja siin omakorda tuleb rõhutada, et hiina filosoofias ei ole omadused mitte üksikutel teguritel, vaid olukordadel. “Olukorra erinevad aspektid vastasmõjus loovad olukorra kalduvused ehk eelissuunad, kuidas ta arenema hakkab [---]. Need hakatuslikud kalduvused ongi olukorra “läbistuvam” tasand, tema hingus või vaim” (lk 39).

Sellega seoses meenub hiinakeelne idioom *mèngmǔ sānqiān* 孟母三遷 (‘Mèng-Zi ema kolm kolimist’), mis viitab tuntud loole Mèng-Zi emast, kes poja heaolu nimel pidi kolm korda elukohta vahetama, et leida kõige sobivam paik lapse kasvatamiseks. Nii nad jõudsid surnuaia ja turuplatsi juurest lõpuks koolimaja kõrvale, kus *olukord* oli soosiv ja poiss *kaldus* õppima. Mèng-Zi’st sai Konfutsiuse õpetuse suur austaja ja edasiarendaja! Ent see on vaid üks näide paljude seast. Nagu kirjutab ka Ott, siis olukorra omaduste adekvaatne hindamine oli ehk kõige tähtsam hiina sõja- ja diplomaatiamõtlemises. Hiina väejuhi ülesanne oli luua *olukord*, kus sõduritel on lihtne vapper olla. *Olukord*, kus nad “*kalduvad* vaprussele”, nagu kirjutab Ott (lk 39).

¹⁴Varasemad autorid on tõlkinud ka kui ‘vari’ ja ‘valgus’, sest kirjamärkide (陰陽) algne tähendus oli seotud mäe varju- ja päikesepoolse küljega.

Kõik ülejäänud Zhuāng-Zi filosoofia aspektid tulenevad tegelikult muundumise mõtestamisest ja Ott on teinud oma valiku, mida käsitleda ja mida mitte. Igal juhul annab Oti ülevaade hea sissejuhatuse Zhuāng-Zi filosoofiasse. Kuid selleks, et *Zhuāng-Zi* d päriselt mõista ja läbi tunnetada, tuleb ikka lugeda teksti ennast! Ja selleks on nüüd kõigil Margus Oti tõlke näol suurepärane võimalus. Lugege, mõtisklege ning siis istuge ja unustage!

Mart Tšernjuk

Kirjandus

- A m e s, Roger T., Takahiro N a k a j i m a (eds.) 2015. *Zhuangzi and the Hap-py Fish*. Honolulu: University of Hawai'i Press
- B a l c o m, John 2005. An Interview with Burton Watson. — *Translation Re-view*, Vol. 70, No. 1, pp. 7–12
- K a p l i n s k i, Jaan (tlk) 1989. Zhuangzi: Kolm peatükki raamatust. — *Ex oriente*. (Loomingu Raamatukogu, nr 16/17.) Tallinn: Perioodika, lk 22–45
- L a o z i 1937. *Dao-de-džing (Tao-te-king)*. Kirjutanud Lao-Tse 7-ndal aastasa-jal e.Kr. Inglise- ja soomekeelsete väljaannete järgi tlk Aug. Wesley. Tallinn: Estotrükk [kordustrükk: Lao-zi. *Dao õpetus (Daodejing)*. Peep Sõbra saate-sõnaga. Tallinn: Nebadon, 1995]
- L a o z i 1979. *Daodejing: Kulgemise väe raamat*. Tlk Linnart Mäll. (Loomin-gu Raamatukogu, nr 27.) Tallinn: Perioodika
- L a o z i 2001. *Daodejing*. Tlk Jaan Kaplinski. Tallinn: Vagabund
- L a o z i 2011. *Tee väe raamat*. Lao-zi järgi eesti keelde pannud Tõnn Sarv. Tallinn: Pilgrim Books
- L ä ä n e m e t s, Märt 2001. Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi. — *Akadeemia*, nr 2, lk 399–430; nr 3, lk 599–638; nr 4, lk 843–870; nr 5, lk 1065–1094
- O t t, Margus (tlk) 2016. Zhuangzi. Teadmine läks põhja. — *Vikerkaar*, nr 1/2, lk 58–70
- O t t, Margus 2021. *Muusika ja muundus: Valik klassikalisi tekste Hiina mõt-tepärimusest*. (ACTA Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- O t t, Margus 2022. Zhuangzi on parim filosoof: Võrdelisest ja ülevõrdelisest filosoofiast. — *Akadeemia*, nr 4, lk 708–725
- S u n Z i, S u n B i n 2001. *Sõja seadused*. Klassikalisest hiina keelest tlk Märt Läänemets. Tartu: Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

- Zhuangzi 1912. *Dschuang Dsi: Das wahre Buch vom südlichen Blütenland*. Übers. Richard Wilhelm. Jena: Eugen Diederichs
- Zhuangzi 2006. *Zhuangzi: tõeline raamat Lõuna-Õitemaalt*. Tlk Paul Kees. Tallinn: Kodutrükk
- Tšernjuk, Mart 2013. Zhuangzi tõlked ja käsitlused. — *Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat 2013*. Tartu: Eesti Akadeemiline Orientaalselts, lk 79–96
- Tšernjuk, Mart (tlk) 2016. Kun ja Peng Zhuang-Zi raamatus. — *Idakiri: Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat*, lk 7–16
- Tšernjuk, Mart (tlk) 2019. Zhuang-Zi I peatükk “Lenneldes-hõljeldes” (逍遥). — *Idakiri: Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat*, lk 7–19

MART TŠERNJUK (1984) on lõpetanud 2007 Tartu Ülikooli ajaloo erialal, magistrikraad samas 2012. Alates 2016 TÜ maailmakirjanduse doktorant. Õppinud vahetusüliõpilasena Hong Kongi Baptisti Ülikoolis (2010–2011), samuti hiina keelt Taiwani Riiklikus Ülikoolis (2013–2014, 2017). 2011–2013 ja alates 2015 hiina keele õpetaja TÜ maailma keelte ja kultuuride instituudis, alates 2017 Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi teadussekretär.

KVANTMEHAANIKA MUDELITE MÕJU MÕTTEKUNSTILE

Arthur Stanley Eddington. *Füüsikalise maailma olemus: Giffordi loengud 1927*. Tlk Laurits Leedjärv. Tartu: Ilmamaa, 2022. 382 lk.

Inglise astronoom, füüsik ja matemaatik Sir Arthur Stanley Eddington (1882–1944) kirjeldab oma 1928. a ilmunud raamatus *Füüsikalise maailma olemus: Giffordi loengud 1927* pööret füüsikalises maailmapildis ja segadust, mis tekkis teoreetilise füüsika oskussõnades, kui Newtoni füüsika asendati relatiivsus- ja kvantmudelitega. Ta tutvustab Albert Einsteini, Hermann Minkowski, Ernest Rutherfordi, Niels Bohri, Werner Heisenbergi ja Erwin Schrödingeri uurimistulemusi. Kuna teos koosneb matemaatikat vaid riivamisi tundvatele teoloogიაüliõpilastele peetud loengutest, hoidub autor liiga keerukate teemade ja matemaatiliste sümbolite sisu käsitlemisest. Teose tähtsamad teemad on kõvera neljamõõtmelise relatiivse, mittetühja ja mitteühetaolise aegruumi koetiste seletus (ptk 1–7); kvantmudelite tutvustus (ptk 9, 10); Bohri, Heisenbergi ja Schrödingeri aatomimudelite omavaheline võrdlus;

Schrödingeri osakeste lainemudel (lk 220–228), Heisenbergi määramatusseos ning neist teemadest tuletatud mõttekunsti arutlused (ptk 11–15). Eddington jaotab teose kaheks osaks. Esimeses osas (ptk 1–11) tutvustab ta üleminekut vanadelt füüsika oskussõnadelt uutele ja uusi kvantmudeleid. Viimastes peatükkides (ptk 12–15) arutleb ta kvantmudelite, inimkogemuse ja mõttekunsti seoste üle. Üleminek füüsikalt mõttekunstile algab tegelikult varem, sest juba 10. peatükis on üks alateemasid *uus epistemoloogia* (lk 233) ja 11. peatükis *mõistuse selektiivne mõju* (lk 246).

Järeldõnas avab tõlkija Laurits Leedjärv Eddingtoni eluloo ja teose tausta. Tõlkija kirjeldused autori tõeteooriast (lk 374) ja teadusfilosoofiast (lk 375) on asjakohased, kuid Eddingtoni pidamine “müstiliseks geeniukses” (lk 355) on vaieldav. See on vastuolus sissejuhatuses ja kokkuvõttes oleva määratlusega, mille järgi teose üldine sisu on “teaduslik filosoofia” (lk 11, 350). Minu kirjutise eesmärk on tuvastada vaadeldavas Eddingtoni teoses, kuidas teoreetilises füüsikas 20. sajandi esimesel veerandil relatiivsuse ja kvantmudelite mõjul toimunud pööre mõjutas mõttekunsti. Esmalt tutvustan teose füüsika- (1) ja mõttekultiteemasid (2) ning seejärel teen neist kokkuvõtte (3), milles hoian lahus katsetele tugineva aimefüüsikalise seletuse ja müstilise tõlgituse, nagu seda õpetab Piret Kuusk oma teoses *Aegruum* (2019: 396 jj).

1. UUS FÜÜSIKA

Teose füüsikaosa tähtsamad teemad on valguse kiirus, aine, kaugmõju, kvant, kvantnähtus (lk 198–208); kõvera neljamõõtmelise aegruumi mitteühetaolisus (lk 157) ja mittetühjus (lk 164); lahknevus aja ja ajanoole vahel (lk 113), katselise teaduse mõõtmismeetodid (lk 237); relatiivsus (ptk 2); külgetõmbeseadus ja selle seletus (ptk 6, 7); kvantteooria (ptk 9, 10), põhjustamine (ptk 14); entroopia seostamine muutumisega (lk 102), aatomiteooria (lk 200 jj), aine laineteooria (lk 210 jj) ja määramatus (lk 228). Füüsikalises maailmas kehtib entroopiaseadus, mis tähendab korratuse suurenemist. Elavuses on vastupidi, kogu areng rakust inimeseks on korrapära suurenemine. Imetajad on looduse kolmas katse seada sisse elukorraldus, mis oleks piisavalt paindlik muutuvate keskkonnatingimuste suhtes ja sobiv teadvuse tekkeks (lk 181). Nii nagu pärilikkusseadusi, ei saa ka ruumiseadusi kindlaks teha ainult aimusega (intuitsiooniga).

Eddington arvustab Alfred Whiteheadi vaadet, mille järgi kõik on kokkuleppeline ja me oleme vabad kasutama mistahes geomeetriat. See eeldaks, et ruumi pikkustel pole kindlat väärtust ja sõnad ei tähenda

midagi. Eddingtoni meelest vaadeldakse ja avastatakse füüsikas välist maailma vahenditega, mis on selle maailma osad ja alluvad selle seadustele. Märkide keeles edastatavaid teoreetilise füüsika teooriaid seletatakse füüsika kogemuspõhiste katsetega, mitte ainult matemaatika kogemuseelsete vahenditega. Füüsikaline teadmine põhineb mõõtmistel. Füüsikaline maailm koosneb mõõduüksustest, mõõteriistade näitustest, mis toetuvad väljapoole füüsikat jäävale selgitusele või mõttelise matemaatikavõrgustiku ülikoetisele (lk 163). Füüsikas tehtavad katsed on meetodiliselt seotud ühe või teise matemaatika osaga. Aga seletav mudel saadakse vaatlustest ja mõõtmistest, mitte matemaatilistest oletustest ruumi võimalikust kooldumisest mitmemõõtmeliseks (lk 168–172).

Autori arvates ei tohiks Einsteini relatiivsust selgitada nii, et kõik on suhteline (lk 40). Einstein näitas ruumi suhteseoste suhtelisust: ainuline (absoluutne) kaugus või aeg, mis pole seotud ühegi taustsüsteemiga, on mõttetu (lk 38). Ainulised asjad on tõeluses olemas (nt *arv*), aga nende avastamiseks tuleb kasutusele võtta uusi oskussõnu ning täpsustada seoseid süsteemi osade vahel. Suhtelisis asendub suhestusega, kui võtame kasutusele kujutletava vaatlaja. Aja ja ruumi koosvaatlusel väljendab relatiivsus taustsüsteemide paljusust (või mitmekesisust) ehk neljamõõtmelist aegruumi (lk 51, ptk 3). Eddington õpetab lugejat mõtlema kolmemõõtmelise ruumi asemel ainulise neljamõõtmelise kõvera aegruumi kujundites. Ta kirjeldab, kuidas relatiivsus tõi kaasa varasemast füüsikast pärineva põhjustatuse kokkuvarisemise ja kuidas 20. sajandi alguses toimus füüsikas üleminek uutele aatomimudelitele. Avastus, et aine on seest tühi, häirib inimest rohkem kui avastus, et tähtede vahel on hiigeltühikud (lk 20). Aatomi sisemine tühusus muutis Newtoni füüsikast pärit arusaama aineest pettekujutelmaks. Aine pole enam püsiv, sest kvantnähtus muudab meeltega tajutava aine kujutluseks. Seni kindlana tundunud kehast muutub aine praegu teada olevas aluskoetises ebakindlaks võnkuvaks laineks. Autor nimetab seda uueks füüsikaks, teose lõpus aga kvantmehaanikaks. Kui kogemuse teel saadud seosetuid andmeid korrastades otsiti varem seda, mis tõeluses olemas on, siis uues füüsikas avastatakse seda, mis tegelikult muutub (lk 123).

Heisenberg avaldas 1925. aastal kirjutise uuest kvantmudelitest, millele aasta jooksul kujundasid kolm erinevat tõlgendust Schrödinger, Paul Dirac ning Max Born ja Pascual Jordan. Seetõttu tekkis 1926. aastal füüsika relatiivsusteooria harus kaos, sest “matemaatilise sisu” poolest olid need kolm tõlgendust samad, aga “filosoofilise sisu” poolest “täielikud vastandid” (lk 216). Heisenbergi 1927. aastal sõnastatud

*määramatusseos*¹ tähendab, et “osakesel võib olla asukoht või kiirus,² kuid osakesel ei saa olla täpses tähenduses mõlemat” (lk 228).³ Autori arvates on maailma ehituse aluseks “aine ja kiirguse vastastikmõju ühe kvandi kaupa” (lk 199).

Üldrelatiivsusteooria kontrollimine ning Rutherfordi, Bohri, Schrödingeri ja Heisenbergi uute aatomimudelite kirjeldused nõuavad üleminekut vanalt füüsika sõnavaralt uuele. Eddington soovib füüsikas luua uusi oskussõnu (lk 149, 199), sest topeltsõnavara pole vaja. Autori arvates oskussõna *ruum* ei kujuta teaduses enam tühjust, vaid tähendab kaugusi, ruumalasid jt füüsikalisi suurusi (lk 149); ruum on lõplik, kuid piirideta (lk 96, 151, 177). *Valgus* on sama mis *võnkumine*, *mass* ongi *kõverus* (lk 167). Autor näitab, millised oskussõnad on relatiivsusteooria mõjul välja vahetatud (aine = *laine*, jõuväli = *muutumine*, jõud = *kõverus*) ja millised on täiesti uued (*mõju* lk 193, *kaugmõju* lk 153, *kvant* lk 194–196, *kvantnähtus* lk 198). Kvantnähtuse puhul asendab senise ruumi, aja, energia ja aine koostmängu oskussõna *mõju* (lk 191, 205). Elektron on Heisenbergi ja Schrödingeri mudelites üle kogu ruumi ulatuv laine, mille osakeste leidmise tõenäosust näitab *lainefunktsioon*.⁴ Kuna energia neeldub või kiirgub ainult kindlate portsjonite kaupa, siis hakati energiahulga (valguskiirguse) lisandumise ja eemaldumise ühikut nimetama *kvandiks*⁵ (lk 199). Autor eristab mõisteid “põhjustamine” ja “põhjuslikkus”. Sümmeetriline seos, milles ei eristata põhjuse-tagajärje seotust, on põhjuslikkus (samal sündmusel võib olla kaks erinevat tagajärge). Tagajärje seos, milles eristatakse põhjus-tagajärje seotust, on põhjustamine (lk 299).

Eddingtoni järgi muutsid kvantnähtust seletavad kvantmudelid füüsikalise maailma erinevaks teadvuse maailmast (fenomenoloogia). Ta jaotab teaduse tegemise kaheks: ühes on vaatluse all keerukas matemaatiliste sümbolite konstruktsioon füüsikas (füsikalism) ja teises meie kogemuse tuttavlik maailm (lk 103). Tavakogemuse (lk 239) ja kvant-

¹Nimetatud ka määramatuse printsibiiks ja määramatuse relatsiooniiks. *Toim.*

²Tänapäeval räägitakse kiiruse asemel pigem impulsist. *Aut.*

³Hiljem (308 jj) autor täpsustab seda väidet: meil pole võimalik üheaegselt teada osakese täpset asukohta ja kiirust. *Toim.*

⁴Stephen Hawking täpsustab, et “lainefunktsioon määrab igas ruumipunktis tõenäosuse, et osake leitakse just sellest punktist” (Hawking 2002: 106). *Aut.*

⁵Ladina sõnast *quantus* ‘kui suur, kui väike; kui palju, kui vähe’. *Toim.*

nähtuse kirjeldamisel tekib topeltsõnavara. Osakeste- ja lainemudeleid saab väljendada matemaatilises täppisteaduse märkide keeles (lk 118) ja tõlgendada tavakogemusele arusaadavas üldkeeles. Eddingtoni arvates ei peaks maailma kirjeldus sisaldama midagi tähendusetut, millele ei saa omistada mingit põhjuslikku seost meie kogemusega (lk 233). Sel-line kirjeldus ei tohiks sisaldada vaadeldamatut. Kogu mõõdetu moodustab maailma “vahetu kirjelduse” (autoril “täielik kirjeldus”). Täpsema tähenduse huvides ei saa kirjeldust piirata ainult vahetute andmetega, seetõttu lisatakse sõnu, mis väljendavad vahetute mõõtmiste matemaatilisi kombinatsioone; see on autori kõnepruugis “tuletatud kirjeldus” (lk 234). Kui fenomenoloogid kirjeldavad seda, kuidas väljaspool-sus paistab läbi teadvuse (nt heli tähendus kuulajale; “tuletatud kirjeldus”), siis füüsikud kirjeldavad, kuidas ja millistest osadest on välisus koostatud (nt helilainete füüsikalised mõõtarvud; “vahetu kirjeldus”).

2. UUS TEADMISÕPETUS

Teose mõttekultiosiosa sisaldab uute relatiivsus- ja kvantmudelite võimalikku mõju sellistele teemadele nagu elu, teadvus (lk 97, 102, 270 jj; ptk 5), kogemus (lk 104, 328 jj), tähendus (lk 121 jj, 152, 156, 329 jj), tähendusetus (lk 233), tõde, tõenäosus (lk 228), tõelus, lõhe teadusliku ja teadusvälise kogemuse vahel. Teadusfilosoofia alla kuuluvad autori arutlused täppisteaduse olemuse üle (lk 255–262) ja füüsika kriitika (kas täppisteadus on universumi kirjeldamiseks piisav, lk 259 jj; füüsikaliste teadmiste piiratus, lk 262 jj; määramatuse mõju füüsikateadusele, lk 308 jj). Viimased peatükid sisaldavad konstruktiivismi (lk 247), semiootika (lk 255), väärtuspõhise teaduse (lk 331), sõnumite kodeerimise ja dekodeerimise (lk 280) mõttelõimede sõnastusi. Kui Max Planck eristas välist, mudelite ja meelte tõelust (viimane loob mudelid väliste aistingute mõjul), siis kvantmehaanika rajamises osalenud Pascual Jordan eitas meeltevälise maailma olemasolu. Eddingtoni tekstis eristuvad kaks keerukat tõeluse mudelit: 1) füüsika relatiivne universum ja määramatu kvantmaailm (kusjuures kvantnähtuse määramatus muudab mõõtmistulemuse tõenäosuslikuks ja see erineb põhjustatult muutuvast universumist) ning 2) teadvuses avalduv meelttega tajutav tavakogemus. Teadmisoõpetuses on need tõelused vastavalt mõõteriistade näitade sümbolitega eristatava täpse teadmise koetis ja igapäevane, tuttav, teadvusele kogetav aineeline elukeskkond. Autor väidab, et kumbagi neist ei saa teisest tõelisemaks pidada (lk 325).

Eddington eristab nimetusi *sümboolne* ja *intimne teadmine* (lk 322 jj). Viimane sarnaneb metsiku mõtlemisega. Intimne argikogemus ei

allu kodifitseerimisele ega analüüsile: eritlemisel kaob metsikus ja asemele tuleb sümbolism. Autori arvates kaob põhjustamise väljajätmisel selge eristus loomuliku ja üleloomuliku vahel (lk 310). Tundmatu on teadvusele haaratav matemaatika keeles: “me ei eita mõistetamatut, kui rakendame neile mõõtarve [...] kui teatud kodeeritud erisusi” (lk 96). Autor soovib eetikat vabastada matemaatika ja füüsika ülemvalitsuse alt. Eddington kritiseerib neid, kes arvavad, “et kõigil peab olema füüsikaline alus (lk 344). Ta küsib: kui füüsiku jaoks peab kõigil olema füüsikaline alus ja väljaspool füüsikat olev on mõttetu, siis “mis on mõttetuse füüsikaline alus” (samas)? Ta jõuab järeldusele, et mõttetuse probleem ei kuulu looduseaduste, vaid loogikaseaduste (lk 345 jj) ja eduka mõtlemise (lk 346) juurde (s.t teaduse eeldus on mõtlemisreeglite järgimine, mõtte ja mõttetuse ning õige ja vale mõtlemise eristamine iga teadusliku uurimise alguses). Eddington kritiseerib ka matemaatikut, kes eirab eetikat või füüsikakatsete tulemusi. Matemaatilise tõestusmängu asemel läheb füüsikul “aeg-ajalt korda ennustada tulemusi, mis vastavad vaatlusele” (lk 347).

Eddington rõhutab, et taju ja meeleanndmed (kujutlused inimese teadvuses) osalevad tehnoteaduse mõõtevahendite edastatavate andmete (mõõteriistade näidud) tõlgendamises. Meeled ja teadvus muundavad tühja ruumikoetise ihukogemuse rikkuseks. Meelte konstrueeritu (tuttav ümbrus) pole valekujutus, vaid pika bioloogilise arengu tulemus (lk 335). Uute kvantmudelite seletused vajavad kogu teaduse jaoks ka uut teadmisõpetust. Uue teadmisõpetuse vajaduse tõstatab Eddington 10. peatükis ja uuesti 14. peatükis. Mõlemal korral on uus epistemoloogia (lk 220–236, 305–307) seotud Heisenbergi määramatusseosega (lk 288–233, 308–309). Autori arvates ei ole kvantmehaanika enam seotud põhjustamiseseaduste (determinismi) skeemiga (lk 296). Üksikute osakeste ja kvantide kohta loodud mudelid ei ennusta täpselt, mida see osake järgmiseks teeb. See tähendab, et kvantmudelid on põhjuslikkusega ühtesobimatud (lk 304). Määramatuse tõttu ei saa me samal ajal täpselt teada osakese asukohta ja kiirust (lk 308 jj). Kvantmudelid viitavad maailmale, milles põhjuslikkus ei ole täielik. Vaatlus, mõõtmine ja katse annavad tõesuse või väärtuse mõõdu. Mida ei saa mõõta, sel pole tõesuse ega väärtuse kriteeriumi ja seetõttu on mõõdetamatu tähendusest deduktsioon. Aga kvantnähtuse vaatlus lõhub selle, mida vaadeldakse (lk 235). Kvantnähtuse seletustes on teadmine rajatud tõenäosusele, mitte täpsele teadmisele. Kui varem tekkis tõenäosus teadmatusel, siis nüüd on põhjuslikkuse kadumine ja osakeste liikumise määramatus aatomi olemuse osa. Kui varasema füüsika põhjal oli maailm ennustatav, siis uute mudelite järgi ei ole tulevik ette määratud, sest kvantnähtu-

ses põhjustamine puudub (lk 308) ja uus teaduslik maailmapilt sisaldab väga palju teadmatust (lk 309).

Kui oskussõnad (“elektron”, “kvant”) ja tõeluse kirjeldused on kokkuleppelised (lk 327), siis pole võimalik luua *maailma vahetut kirjeldust*. Uus teadmisõpetus ütleb, et range põhjuslikkus ei kehti kvantnähtustes, teaduslikud mudelid pole lõpetatud (lk 352) ja teadmatuse (irratsioonaalne) ala on suurem, kui seni arvati. Tõsikindlus pole enam teaduse metodoloogia alus. Uues teadmisõpetuses on teaduslik tõenäoline teadmine seotud keskkonna kujundatud teadvusega. Eddingtoni arvates on uues teaduse olukorras (me “[o]leme kõrvale heitnud metafüüsilise ettekujutuse ainst”, lk 266; ei teoreetiline füüsika ega matemaatika võimalda enam “tõestust”, lk 337) tähtsad füüsika meetoditest välja jäävad (lk 333) ning inimkogemusest (lk 328 jj) lähtuvad teadvus, tähendus ja väärtused (lk 329). Ta osutab nalja ja jumala näidete toel (lk 323 jj, 327), et relatiivsuse ja kvantnähtuse tähenduse selgitused ületavad senised füüsikalise teadmise piirid (lk 335), avades võimaluse inimteadustele (autor kasutab nimetust *eetika- ehk füüsikaväline maailm*). Sellest piirist tuleneb võimalus inimteadustele, sest füüsikaliste mudelite tõlgendus jääb väljapoole füüsikat. Katsetes kogetud tulemuste tõlgendusi mõjutavad taustteadmised, mille hulka kuuluvad eetika, loogika, teadmisõpetus, teadusfilosoofia, fenomenoloogia (teadvusõpetus: kogemus, meeled, teadvus), konstruktivism (tarindiõpetus), semiootika (sümbolite keel), kultuur ja usund. Teose viimaste peatükkide põhisõnum on, et nii kvantnähtus kui ka inimelu on määramatud (lk 302), kvantmudelite tõlgendamine (“tuletatud kirjeldus”) ja määramatuse tõlgendused vajavad füüsikas selgitamisel mõttekunsti (nt hermeneutika, teadmisõpetus, teadusfilosoofia) või teiste inimteaduste abi.

3. KOKKUVÕTE

Järgnevad arvamused autori kohta esitan ainult vaadeldava teose põhjal, aga teose asetan 20. sajandi mõttekunsti mõjusuhetesse. Käesolevas kirjutises kasutan teooria asemel sagedamini nimetust “mudel”, nagu seda teeb Schrödinger oma artiklis “Kvantmehaanika praegune olukord” (2018). Selle Schrödingeri artikli järelsõnas tõstatab tõlkija Piret Kuusk (2018) esimesel leheküljel küsimuse: kuidas kvantteooriast aru saada? Vaadeldav Eddingtoni teos ongi üks vastus sellele küsimusele. Eddington tutvustab aastatel 1925–1927 toimunud pööret füüsikas (sõnavaras, teooriates, mudelite tõlgendamises), kvantmehaanika kujundamise eeldusi (relatiivsus) ja kujunemist (kvantmudelid) ning pöörde võimalikku mõju füüsikale tuginevas teaduslikus maailmavaates (tead-

misõpetuses, teadusfilosoofias, eetikas). Teose peateema on Schrödingeri 1925. aastal koostatud elektroni lainevõrrand (kvantmehaanika algus; ptk 9) ja 1927. aastal Heisenbergi sõnastatud määramatusseos ehk kvantfüüsika täpsuspiirang (osakese asendit ja kiirust ei saa määrata üheaegselt kui tahes suure täpsusega; ptk 10). Eddington algatas kvantmudelite tõlgendamise vaidluse füüsikas ja see vaidlus kestab tänapäevani (vt nt Tegmark 2004; vrd Kuusk 2019: 476 jj). Eddington teeb lihtsate näidete varal selgeks selle, mis on kvant ja kvantnähtus ning kuidas uued kvantmudelite selgitused (aatom on seest tühi; aine muutub laineks) muudavad teaduse eelduseks olevat teadmisoõpetust. Tema tõlgenduse kohaselt pole enam ainel püsivust ja mõõdu jäävust. Teadmised pole enam tõsikindlad ning teaduses loodavad vahetud kirjeldused on ebakindlad mudelid. Aine laineomaduste tõttu pole väljaspoolsus kirjeldatav üheainsa kõikehõlmava koetisena, vaid on erilmeline (suhtesoste paljususe). Eddington rõhutab, et kvantmehaanikas pole kõik alati täpselt määratletav, mõõdetav ega tõestatav. Osakeste kaugmõjus pole põhjuslikku sõltuvust (s.t on indeterminism) ning inimene kui vaatleja on füüsikas olulisem, kui seni arvati.

Järeldused. Eddingtonil ei lähtu täppisteadus ainult mõõtmistulemustest, vaid ka meeleandmetest. See sarnaneb tollal levinud loogilise positivismiga (täppisteaduses lähtu ainult meeltega koetust ja mõõtmistulemustest ning saadud andmeid korrasta loogikareeglitega). Kuigi ka autori tõlgenduse alus on täppisteadus, võimaldab määramatus tal eemalduda positivistlikust teaduskäsitusest ja rajada väärtuspõhise kogemusteaduse uue mudeli. Eddington paigutab määramatuse inimese kogemusest lähtuva teadvuse aluseks. Tema arutlusi relatiivsuse, kvantmudelite, põhjustamise, põhjuslikkuse, tähenduse (semantika) ja teadvuse (fenomenoloogia) seoste üle ei peaks käsitama müstika võtmes, vaid inimteaduste õigustusena. Autori elavuse samastamine määramatusega ning ihu ja mõõteriista tähtsuse võrdsustamine teadmise hankimisel muudab inimese uurimise täppisteaduste eelduse või suhtesoste koetise osaks. Määramatus lähendab kvantmehaanikat ja inimteadusi, sest mõlemas vallas on meetodikas ebakindlust ja teooriad lõpetamata (igal uurijal on võimalus mudeleid parandada). Kuna matemaatiliste mudelite tähenduse arusaadav tõlgendus ("tuletatud kirjeldus") vajab inimteaduste vahendeid, siis kirjutavad ka kvantfüüsikud mõttekunsti teemadel (nt Bohr 2017; Heisenberg 2013; Schrödinger 2006, 2015). Inim- ja täppisteaduste arutluse leiab Schrödingeri artikli "Kas loodusteadus sõltub keskkonnast?" (2006) algusest. Kirjutise lõpus pakub Schrödinger määramatuse probleemile igapäevaelus oma lahenduse, öeldes, et insenerid "saavad ainet väga täiuslikul viisil valitseda

ka ilma üksikosakese saatusest midagi teadmata” (2006: 116). Eddingtoni kahtlus, et täppisteadus pole määramatuse mõjul universumi kirjeldamiseks piisav (lk 259), ei mõjuta seega rakendusi insenerikunsti. Eddingtoni arvamus, et ainel pole põhja, pole tänapäeval enam pädev, sest ainealine aatomi koetis on täiesti püsiv moodustis. Autori füüsika ja teoloogia samastamine (“sümboolne teadmine”) tundub eksitav, sest täppisteaduse abil toodetavad vahendid ja võimalused pole teoloogias võimalikud. Kui täppisteaduse kogemuspõhised sümboolid sobivad loovale insenerile (lk 118) probleemi sihipärase lahenduse kavandamiseks, siis teoloogia märgid ei sobi. Arvan, et kogemusteaduses on Martin Heideggeri metafüüsikast ja *eimiskist* tähtsam Erwin Schrödingeri kvantfüüsika ja *miski*.

Vaadeldava teose põhjal pole astrofüüsikust autor müstitsismi esindaja (lk 372), sest tema arvates sarnaneb religioosne tõlgendus “segase peaga luiskamisega” (lk 339) ning pole mingit põhjust pidada “teadvust üleloomulikuks” (lk 347). Selles teoses autor ei tegele müstikaga (üldekeele tähenduses), vaid väärtuste küsimusega teaduses ning Wilhelm Dilthey algatatud inimteadustele metoodilise aluse otsimise ja sõnastamisega. Schrödingeril väljendab nimetus “müstika” (täppiskeeles) hoopis ajanoolega seotud uusi mudeleid, mis vabastavad mõistuse senisest lineaarsest ajast (2015: 195). Eddington ühendas Henri-Louis Bergsoni elufilosoofia teoreetilise füüsikaga (lk 53 jj). Schrödinger jätkas seda teemat raamatus *Vaim ja aine* (1958, eesti k 2015: 158 jj). Schrödinger muutis elufilosoofia eluteaduseks teoses *Mis on elu?* (1944, eesti k 2015). Niels Bohr kirjutas füüsika suhetest eluteaduse (Bohr 2017: 319–358), ühiskonna ja inimese (samas: 410–423) vahel. Elavuse kaitset kohtame biosemiootikas (Jakob Uexküll jt), kriitilises teoorias (Max Horkheimer, Theodor Adorno, Jürgen Habermas jt) ning mujal 20. sajandi mõttekunsti. Füüsikaliste süsteemide suhteseoste paljusus sarnaneb osalt bioloogilise mitmekesisusega, nagu seda tutvustab Ernst Mayr raamatus *Bioloogilise mõtte areng* (1982, eesti k 2017). Stuart Kauffmani arvates valitseb evolutsioneeruvas biosfääris määramatus ka raku sees ning seda “määramatust ja järjestamatust ei saa loetleda ühegi algoritmiga” (Kauffman 2023: 1458). Ka Karl Popperi *Uurimistöö / Teadusavastuse loogika* (1934/1959) sisaldab arutelusid kvantfüüsikast ja tõenäosusest. Seda, kuidas kasutas määramatust Willard Quine, kirjeldab Piret Kuusk Heisenbergi aimefüüsikateose *Füüsika ja filosoofia* järelsõnas (Heisenberg 2013: 204–215). Seejuures kaasab Heisenberg arutellusse isegi keelefilosoofia (samas: 155 jj).

Arvan, et Eddingtoni teos on käsitatav ka 1973. aastal sõnastatud antroopsusprintsibi (inimese kui vaatleja olulisus; lk 78) esimese sisesejuhatusena (ptk 8). See teos on näide, kuidas 20. sajandi mõttekunsti

mõjutused lähtusid loogika ja matemaatika kõrval ka teoreetilisest füüsikast. Kui füüsikud hakkasid aimama, et tõelus ei pruugi olla koetatud inimmoistusele väliselt adutaval viisil ja teadmised on seotud tõlgendusega (on suhestatud, relatiivsed; mõjutatud teadusharu mõttemustri, vaateleja uskumustest, eelarvamustest ja sotsiaalsetest seostest), siis kujundas see uue olukorra teadmisõpetuses ja kogu teaduses ning Karl Popper ja Thomas Kuhn rajasid teadusfilosoofias uue kriitilise lähenemisviisi (Tarnas 2023: 441–445). Arthur Eddingtoni epistemoloogiline kriitika lammutas senise tõsikindluse mõttemustri. Ta soovis ületada täppisteaduste ja inimeaduste vahelise lõhe sellega, et pidas määratluks niihästi välist tõelust kui ka inimese tegevust ja teadvust. Umbes kümme aastat pärast Eddingtoni teose ilmumist saavutas laia leviku arusaam, et täieliku tõsikindluse mõttemustrit enam pole ning teadmine teaduses tuleneb loominguilisest ja muutlikust tõlgendusest (hermeneutika; “tuletatud kirjeldus”).

Tõlkest. Tõlkija osutab, et käsikirjas on segamini aetud oskussõnad “teoloogia” ja “teleoloogia” (lk 339). See võib tuleneda loengu ümberkirjutaja eksitusest. Andekas on tõlkes termini “põhjustamine” kasutuselevõtt ja viitamine, et sõna “tekstuur” asemel saab kasutada ka väljendit “toim” (lk 105). Lk 46 on kasutatud topleiteitust (“see ei ole mitte ainult matemaatilise lihtne, vaid vastab ka väga loomulikul viisil mõju nõrgenemisele...”), mida teaduskeeles tuleks minu arvates selguse huvides vältida. Lk 79 kasutaksin “süsteemilisest korrast” asemel “süsteemsest korrast”. Lk 199 peaks “neelab” asemel olema “neeldub” (edaspidi on see parandatud). Lk 320 kasutaksin “tõelisuse” asemel pigem “tõelust”. Lk 323 tühja tähistajat “jumal” pole mingit põhjust kirjutada suure algustähega. Lk 335 lausung “maailma aluseks olev fundamentaalne struktuur” sisaldab kordust; fundamentaalne on üleliigne, sest see ongi alus: “maailma aluseks olev koetis”. Giffordi loengute puhul pole eestikeelses tõlkes varem selle sarja nimetust teose alapealkirjana kasutatud — vrd Heisenberg *Füüsika ja filosoofia* (2013: 195).

Leho Lamus

Kirjandus

- B o h r, Niels 2017. *Filosoofilised mõtted*. Koost. Piret Kuusk; tlk Laurits Leedjärv, Piret Kuusk. Tartu: Ilmamaa
- H a w k i n g, Stephen 2002. *Universum pähklukoore*. Tlk Henn Käämbre. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus

- Heisenberg, Werner 1925. Über die quantentheoretische Umdeutung kinematischer und mechanischer Beziehungen. — *Zeitschrift für Physik*, Bd. 33, Nr. 1, S. 879–893
- Heisenberg, Werner 2013. *Füüsika ja filosoofia*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Piret Kuusk. Tartu: Ilmamaa
- Kauffmann, Stuart 2023. Füüsikast semiootikasse. Tlk Silver Rattasepp. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1437–1462
- Kuusk, Piret 2018. Schrödingeri kimbatus. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1789–1794
- Kuusk, Piret 2019. *Aegruum*. (Eesti mõttelugu, 149.) Tartu: Ilmamaa
- Mayr, Ernst 2017 (1982). *Bioloogilise mõtte areng: Mitmekesisus, evolutsioon ja pärilikkus*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Ülo Maiväli, Sille Remm, Kristiina Vind. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Popper, Karl 1934/1959. *Logik der Forschung / The Logic of Scientific Discovery*. Berlin: Julius Springer / London: Hutchinson & Co.
- Schrödinger, Erwin 2006 (1932). Kas loodusteadus sõltub keskkonnast? Tlk Piret Kuusk. — *Akadeemia*, nr 1, lk 95–116
- Schrödinger, Erwin 2015 (1958). *Mis on elu?: Vaim ja aine. Autobiograafilisi visandeid*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa
- Schrödinger, Erwin 2018 (1935). Kvantmehaanika praegune olukord. Tlk Piret Kuusk. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1750–1788
- Tarnas, Richard 2023. *Õhtumaa vaimu passioon: Meie ilmavaadet vorminud ideede mõistmisest*. Tlk Tanel Pern. Tallinn: Postimees Kirjastus
- Tegmark, Max 2004. Paralleelsed universumid. Tlk Kalle Hein — *Akadeemia*, nr 10, lk 2165–2211

LEHO LAMUS (1971) on lõpetanud 2003. a EELK Usuteaduse Instituudi diplomioppe, magistrakraad sealsamas 2006, alates aastast 2007 Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Püha Platoni seminari filosoofia lektor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Isikukeskse mõttekunsti algus Indias” (2022, nr 4, lk 693–707) ja “Upaniṣadide eestikeelsete tõlgete probleemid” (2022, nr 10, lk 1844–1858) ning arvustused “Kas semiootika on inimteaduste uus alus?” (2022, nr 2, lk 371–374), “Kehamõtlemine ja teadvuse tekkimine” (2022, nr 8, lk 1497–1501) ning “Täppisteaduste ajastu mõttekunst: kogemuse konstrueerimise loogiline analüüs” (2023, nr 2, lk 354–363).

ABSTRACTS

URMAS BERECZKI. **Echo of lost languages**

The linguist and essayist Fanny de Sivers once told the author of the current article that only one ban existed in the statutes of the society of French linguists (most probably she kept in mind the Société de Linguistique de Paris founded in 1864). Namely, language-related disciplines may and obviously should explore everything except one problem — the origin or genesis of languages. Most probably, it was feared that the treatment of that topic would inevitably be outside the borders of science as, because of lack of facts, one should inevitably rely on prejudices.

Therefore, Bereczki does not deal with the birth of the language — although, not being a member of the society and not even a linguist, this ban does not concern him — but describes what will happen to the language after its “extinction”, if anything can happen to it at all in this ambiguous state. But if this is possible, perhaps the language has not been ultimately lost to us, and, who knows, perhaps at some time in the future, scientists can isolate the so-called language genome by which lost languages could be cloned. He does not actually claim this, but could have claimed if the dream he fragmentarily presents in the article would not have ended before that. (Auth.)

CURZIO MALAPARTE. **A dog like me**

TALIS BACHMANN, KAJA RAHU, MATI RAHU. **Gift authorship in one way and another**

In a short overview of literature, the nature, reasons and prevalence of gift authorship are discussed. Despite the fact that the culture of gift authorship is considered a questionable research practice, it is widely prevalent and shows no

signs of decrease. Excluding obvious misconduct — such as demanded authorship as well as attributing authorship for the purposes of flattering, expressing respect, demonstrating gratitude, increasing manuscript publishability, promoting incompetent colleagues, cementing team spirit, receiving favours or playing the comedy of collaboration — the set of rules of inclusion or exclusion of persons in the list of authors depending on the degree of their contribution in the study forms a much too extensive grey area. Although several authorship criteria guidelines do exist, we must acknowledge that both now and likely in the future, there is no foreseeable consensus to find a single definition of authorship that would be applicable across all scientific disciplines. Considering that gifting authorship has become ingrained as a means of maintaining relationships, and authorship is the primary academic currency, it is difficult to anticipate a decrease in the prevalence of gift authorship in the future. An intriguing opportunity to enhance the visibility and recognition of contributions to scientific publications is offered by the CRediT (Contributor Roles Taxonomy), which was recognized as the US national standard. Although the CRediT exists, gift authorship persists as a contentious subject of inquiry within the field of science ethics and continues to be a central theme in many of the respective studies. (Auth.)

PILLE HÄIDKIND, MAILI KARINDI, MARIS HUOPOLAINEN. Inclusive early childhood education: Teachers' experience deserves attention

Inclusive education has been considered a priority in Estonian education policy for almost 20 years. Although the idea of inclusive education is widely accepted, there is no consensus in society on how to implement it. In this article, we explore why conflicting views on inclusive education arise and persist, and what needs to be reflected on to ensure meaningful education for all children.

We focus on preschool education where the first question to be answered is how to implement inclusive education and ensure all children meaningful and high-quality education.

Education can only be meaningful if it is appropriate to the individual's capacities, relates to his or her life experiences and interests and provides opportunities for creative activity and engaging with others. Such education can be provided to children with special needs in the regular learning environments if teachers have the knowledge, skills and opportunities to meet the needs of all children in the group. Sometimes, however, a different solution (smaller group / greater support) has to be found to make the child fulfil his or her potential.

In this article, we present a study conducted among Estonian kindergarten teachers to find their experiences and opinions on teaching and inclusion of children with special needs. 30 teachers who teach children aged 3–7 years, including 1–2 children with special needs, completed a written questionnaire about their work. The teachers had no special education competences, but they made a major contribution to the inclusion of children with special needs in group activities: they were attentive to the child's needs and reactions, adapted teaching and collaborated with support staff. Overall, two thirds of the teachers who participated in the study rated their success in including children with special needs as “both positive and negative”. Teachers' uncertainty in evaluating the effectiveness of inclusion has also been reported in other countries.

When looking for solutions to successful inclusion, two questions are important to ask for each child in a particular group or class. These questions are 1) whether the child is receiving a meaningful and high-quality education, and 2) whether the child is experiencing a sense of belonging and is able to participate in group activities. If both questions are answered in the affirmative, the teacher can conclude that the learning environment is conducive to that child's development. Inclusive education can be considered successful at the group level if the learning environment is supportive to all learners sharing it. (Auth.)

KARL KRAUS. The legend of stones

ROBERT VARIK. Making sense of the revolution and visions of the future in Tartu in 1905

In the revolutionary year of 1905, open public discussions on reforms, ongoing events, history, and the future of the state took place in the Russian Empire. The article focuses on ideas expressed in three newspapers that were published in the provincial Baltic town of Tartu. The three newspapers — Postimees, Uudised and Nordlivländische Zeitung — represented the three main political communities in Tartu that were accordingly the Estonian liberals, the Estonian social democrats-federalists and the Baltic Germans.

The general opinion in all three newspapers was that the lagging and underdeveloped Russian Empire needed a fundamental change. Opinions about the ongoing revolution itself and what the future should be like were, however, very different. Moreover, the visions of the future were shaped by how the political groups behind the newspapers felt about the revolution. Uudised supported a fundamental and revolutionary transformation of the Russian Empire into a republic, while Postimees and Nordlivländische Zeitung backed change but remained conservative about revolutionary renewal. For the Estonian liberals and the Baltic Germans, the October Manifesto marked a culmination of change that was supposed to lay the new groundwork for stable and peaceful development; the social democrats, however, saw the manifesto as a milestone in a longer struggle to establish an ideal socialist society.

The conclusions of the article allow to propose a critical question about seeing the revolution of 1905 as a precursor to later events, such as the independence of the Estonian nation state, which has been a common idea in Estonian historiography. Undoubtedly, the events of 1905 played an important role in the development of the mentality of both political leaders and the peoples of the Baltic provinces. It also provided crucial experience that mattered and made the later revolutionary events of 1917 and 1918 possible. But the ideals that were pursued in 1905 were no longer relevant at the

time of the collapse of empires that occurred by the end of World War I. The events of 1905 took place in the world of large and solid empires. None of the newspapers that were analysed spoke about the ideal of nation states — the actual future of Europe after World War I — but rather were sceptical of them and imagined how nations could flourish and work together within larger state formations, either in a reformed empire (Postimees and Nordlivländische Zeitung) or in a federal republic (Uudised). (Auth.)

RUTH BARCAN MARCUS. A backward look at Quine's animadversions on modalities

Ruth Barcan Marcus's essay tackles W. V. O. Quine's critique of modal logic, providing a historical overview of the motivations behind its advancement and the subsequent debate with Quine. Marcus first lays out Quine's objections, which revolve around two main points: the perceived oddity of modal quantification and the purported ontological commitments it entails. Marcus then proceeds to defend modal logic against Quine's criticisms. She argues that Quine's rejection of modal quantification is premature and suggests that Quine's objections may arise from a misunderstanding or oversimplification of modal logic.

Throughout the evolution of Quine's arguments, Marcus identifies a persistent concern regarding modal logic's entanglement with essentialism. Quine contends that quantifying into modal contexts commits one to peculiar necessary properties, which seemingly contradicts his general philosophy of restricting one's ontological commitments to empirical sciences. However, Marcus counters that modal logic can be construed to involve only uncontroversial necessary properties like self-identity. Thus, she argues, modal logic does not inherently demand the introduction of new dubious entities, but instead offers a structured and ontologically sufficiently modest framework for reasoning about necessity, possibility, and other modal concepts.

However, Marcus also highlights the existence of modal logic models that are consistent with the truth of nontrivial

metaphysical modalities. For instance, she illustrates this with the example of a physical kind like gold, which appears to possess nontrivial necessary properties acknowledged in both everyday and scientific discourse. Consequently, Marcus refrains from discounting these properties and thereby dissents from Quine's dismissal of such metaphysical modalities. This underscores her scepticism towards Quine's rejection of essentialism, as she finds no compelling reason to outrightly dismiss it.

Thus, in conclusion, Marcus presents a defence of modal logic against Quine's essentialism concern by asserting that it does not inevitably necessitate problematic ontological commitments. In general, her essay offers a nuanced and historically contextualized defence of modal logic while engaging with Quine's influential criticisms. (Transl.)

Review

TOOMAS KIHU. **Has the time of districts come to stay?**

Mati Laur, Tõnu Tannberg. Rajoonide aeg 1950–1962. [The Time of Districts 1950–1962.] Tartu: Estonian Students Society, 2023. 104 pp. + map.

MART TŠERNJUK. **Zhuāng-Zǐ — a book on the interpretation of transformation**

Zhuāngzi sisepeatükid. [The Inner Chapters of Zhuāngzi.] Translated and commented by Margus Ott. (Bibliotheca Asiatica.) Tallinn: Tallinn University Press, 2023. 256 pp.

LEHO LAMUS. **Influence of quantum mechanics models on the art of thinking**

Arthur Stanley Eddington. Füüsikalise maailma olemus: Giffordi loengud 1927. [The Nature of the Physical World: Gifford Lectures 1927.] Transl. Laurits Leedjärv. Tartu: Ilmamaa, 2022. 382 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXVII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

DAGNE AAREMÄE (1996), Estonian artist, book illustrator

TALIS BACHMANN PhD (1951), emeritus professor and part-time visiting professor at the Institute of Psychology, University of Tartu; chief editor of the journal *Consciousness and Cognition* from 2017

RUTH BARCAN MARCUS (1921–2012) American philosopher and logician

URMAS BEREZKI (1957), adviser to the Hungarian ambassador in Tallinn

MARIS HUOPOLAINEN (1988), special education teacher at Retla-Kabala school

PILLE HÄIDKIND PhD (1974), lecturer in special education at the University of Tartu; programme director of the curricula of special education and speech therapy

MAILI KARINDI (1972), special education teacher and support services coordinator at Rõõmumaa kindergarten in Tartu

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

KARL KRAUS (1874–1936), Austrian writer

LEHO LAMUS MTheol (1971), lecturer in philosophy at St Platon Seminar of the Orthodox Church of Estonia

CURZIO MALAPARTE (KURT ERICH SUCKERT, 1898–1957), Italian writer, journalist, writer and diplomat

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

KAJA RAHU PhD (1955), information technologist

MATI RAHU PhD (1942), Estonian medical scientist

MART TŠERNJUK, MA (1984), doctoral student of world literature, teacher of Chinese at the College of Foreign Languages and Cultures, University of Tartu, research secretary of the Estonian Academic Oriental Society

ROBERT VARIK MA (1997), curator of Tartu City Museum, historian

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXVII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

10. september [1950]. Rektor on teatavaks teinud veel mõned käskkirjad...

Seoses koosseisude ümberkorraldustega Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonnas on käskkirjaga 5. sept. 1950 kinnitatud günekoloogia ja sünnitusabi kateedri assistent Anna Koort²⁸¹⁸ sama kateedri vanemõpetajaks arvates 1. sept. 1950.

Käskkirjaga samast kuupäevast on vanemõpetajaiks veel kinnitatud hospitaalkirurgia kateedri assistent Arnold Kliiman²⁸¹⁹ ja nakkushaiguste ja mikrobioloogia kateedri assistent Eugen Tallmeister,²⁸²⁰ esimene arvates 1. sept. 1950, teine — 3. sept. 1950. Mõlemad jäävad töötama oma kateedri juurde.

²⁸¹⁸“Rektori abikaasa.” *Herbert Normanni märkus.*

²⁸¹⁹Tegelikult Albert Kliiman (ka Kliimann; 1920 – 19. VII 1989 Tartu) õppis Irkutski Meditsiiniinstituudi raviosakonnas 1938–1942, mille lõpetas, meditsiinkandidaat 1956, meditsiinidoktor 1970 (kinnitati 1971, mõlemad TRÜ). Sündis Jenissei kubermangus Ujari linnas; pärast ülikooli lõpetamist Nõukogude armees 1942. a augustist kuni 1945. a novembrini: 224. tankipolgu arst Taga-Karpaatia sõjaväeringkonnas 1942, 249. laskurdiviisi 1. üksiku tagavara laskurpolgu arst 1942–1943, 5. üksiku väljaõppepolgu arst 1943–1944, 8. Eesti Laskurcorpuse ohvitseride reservis 1944, 249. laskurdiviisi 921. laskurpolgu arst 1944–1945, 122. laskurdiviisi 370. laskurpolgu arst 1945, sai sõjas kergelt haavata; Tallinna I Haigla arst, viibides S. Kirovi nimelise Leningradi Arstide Täiendusinstituudi kirurgia- ja seejärel röntgenoloogiakursustel 1945–1946, Rakvere Linnahaigla kirurgiaosakonna arst-ordinaator 1946–1947, Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla arst a-st 1947; TRÜ hospitaalkirurgia kateedri assistent 1948–1950, vanemõpetaja 1950–1955, assistent 1955–1962, dotsendi kt 1962–1963, dotsent 1963–1970, professori kt 1970–1971 ja professor 1971–1989, kateedri juhataja 1972–1989.

²⁸²⁰Eugen Tallmeister (Eugen Theodor Valdek T.; 1916 – 2. IX 2006 Tallinn) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1934–1940, mil selle lõpetas, meditsiinkandidaat 1951, EÜSi liige. Perekond asus 1919. aastal Riist Tallinna; TÜ arstiteaduskonna bakterioloogia instituudi laborant

Käskkirjaga 2. sept. 1950 on vabastatud sisehaiguste prope-
deutika kateedri assistendi kohalt Helgi Vadi alates 1. sept. 1950
“seoses muudatustega kateedri õppekoormuses eeloleval õppe-
aastal”.

Käskkirjaga 5. sept. 1950 on kinnitatud hospitaalsisehaiguste
kateedri juhataja kohustetäitjaks-vanemõpetajaks Juhan Savisaar
arvates 1. sept. 1950 ja günekoloogia ja sünnitusabi kateedri juha-
taja kohustetäitjaks-vanemõpetajaks Irina Veerma arvates samuti
1. sept. 1950.

Käskkirjaga 5. sept. 1950 on vabastatud omal soovil patolo-
gilise anatoomia kateedri assistendi kohalt Marie Valdes²⁸²¹ ar-
vates 1. sept. 1950. Üks varem käskkiri — 31. juulist 1950 — va-
bastas Marie Valdesel omal soovil juba arvates 1. aug. 1950.

Seoses koosseisude ümberkomplekteerimisega on vabasta-
tud käskkirjaga 5. sept. 1950 anatoomia ja histoloogia kateedri
assistendi kohalt Alma Hiie ja kinnitatud hospitaalkirurgia ka-
teedri assistendiks alates 1. sept. 1950.

1938–1939, TÜ II Haavakliiniku praktikant 1939–1940; Valjala jaos-
konnaarst 1940–1941, Muhi jaoskonnaarst 1941; mobiliseeriti 1941. a
augustis Punaarmee, evakueeriti transpordilaeval Sibir Leningra-
di, tööpataljonis metsatööline ja arst Tšeljabinski oblastis Zõrjankas
1941–1942, 7. laskurdiviisi 86. üksiku meditsiini-sanitaarpataljoni arst-
ordinaator 1942, 300. laskurpolgu sanitaarroodu komandör 1943, taas
86. üksiku meditsiini-sanitaarpataljoni arst-ordinaator 1943, 27. laskur-
polgu sanitaarroodu komandör 1943–1946, 118. (end. 7.) laskurdivi-
isi 86. üksiku meditsiini-sanitaarpataljoni rühmakomandör 1946–1947,
22. üksiku laskurbrigaadi (end. 118. laskurdiviisi) 105. laskurpataljo-
ni arst 1947, osales lahinguis Velikije Luki all, Eestis ja Kuramaal;
TRÜ mikrobioloogia ja nakkushaiguste kateedri aspirant ja assistent
1947–1950, vanemõpetaja 1950–1954, dotsendi kt ja dotsent 1954–
1984, kateedri juhataja kt 1960–1964, arstiteaduskonna õppeprodekaan
1972–1974; tema vanemad — kirikuõpetajast isa Theodor Tallmeister
(1889–1947) ja ema Õie Tallmeister (Daniel; 1889–1988) põgene-
sid 1944. aastal Rootsi, juristist vend Viktor Harald Vilhelm Tallmeister
(1913–1941) arreteeriti Tallinnas 1. VI 1941, Uurali sõjaväeringkon-
na sõjatribunali otsusega 4. IX mõisteti kui “Saksa agent” surma ja lasti
29. XI Kirovis maha.

²⁸²¹Ka: Maria Valdes.

Patoloogilise füsioloogia kateedri assistendiks on kinnitatud käskkirjaga 5. sept. 1950 Georg Loogna arvates 1. sept. 1950.

Käskkirjaga 8. sept. 1950 on kinnitatud günekoloogia ja sünnitusabi kateedri assistendiks arstiteaduskonna lõpetanud Kadri Toomari²⁸²² arvates 1. sept. 1950.

Käskkirjaga samast kuupäevast on kinnitatud senine histoloogia ja embrüoloogia kateedri vanemlaborant farmatseut Elsa Kadak²⁸²³ sisehaiguste propedeutika kateedri vanemlaborandiks arvates 1. sept. 1950.

*

Ajaleht "Edasi" (3, nr. 215 (729), lk. 3, (1950) — 10. sept. 1950) töö teate, et Tartu Linna Tööräha Saadikute Nõukogu esimese koosseisu XVI istungjärgul 8. sept. 1950 linnanõukogu saalis otsustas linnanõukogu vabastada saadik²⁸²⁴

²⁸²²Kadri Gross (Tomas(s)ov; Toomari; 1924 – 5. V 2012 Tallinn) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1944–1950, mil selle lõpetas, meditsiinkandidaat 1956, meditsiini doktor 1971 (mõlemad NSV Li Meditsiiniakadeemia Sünnitusabi ja Günekoloogia Instituut Leningradis). Tehase Punane Krull ametnik Tallinnas 1944, Tartu Linna Lastepolikliiniku arsti kt 1948–1949, 1949–1950, Tartu Linna Polikliiniku arsti kt 1949; TRÜ sünnitusabi ja günekoloogia kateedri assistent 1950–1952 ja 1955–1961, NSV Li Meditsiiniakadeemia Sünnitusabi ja Günekoloogia Instituudi aspirant 1952–1955, TRÜ sünnitusabi ja günekoloogia kateedri vanemõpetaja 1961–1965, dotsent 1965–1966 ja 1968–1974, vanem teaduslik töötaja 1966–1968, professor a-ni 1994, seejärel emeriti professor, kateedri juhataja a-ni 1991, ülikooli kliinikumi naistekliiniku juhataja 1974–1991; olnud arstiteaduskonna ühiskondlik prodekaan, Tartu Linna TSN saadik, TRÜ parteikomitee liige.

²⁸²³Elsa Kadak (Pärn; 1925–1974 Kadrina) õppis TRÜ arstiteaduskonna farmaatsia osakonnas 1945–1949, mil selle lõpetas. Mõisaküla apteegi õpilane 1944, Sadala apteegi õpilane 1944–1945, Jõgeva apteegi õpilane 1945; TRÜ histoloogia ja embrüoloogia kateedri vanemlaborant 1949–1950, sisehaiguste propedeutika kateedri vanemlaborant 1950–1952; Kadrina apteegi nr 68 juhataja a-st 1952; ENSV Apteekide Peavalitsuse mittekooresseisuline farmaatsiainspektor 1964–1969.

²⁸²⁴Edasi järgneb päevikusse kleebitud lõik artikli väljalõikest, milles on öeldud: "E. Schmidt Tartu Linna TSN Täitevkomitee esimehe ja

30. september. Laman juba pikemat aega haigena voodis diagnoosiga: südame tagaseina infarkt.

Temperatuur on küll ammu langenud, nõrkusehood harvenenud, kuid ikka veel püsivad ekstrasüstoolid,²⁸²⁵ mis aeg-ajalt ebasõbralikult raputavad südant nagu korratud vasaralöögid rinda.

On hubane lamada, ent tohutult igav. Uni viibib kusagil vahetus ümbruses, kuid hoidub jonnakalt lähenemast.

Sulgen silmad, avan mõneks hetkeks ja sulgen taas. Ja äkki tekivad laugude sisepinnale nagu kinoekraanile mitmevärvilised — punased, sinised, rohelised, kollased ja lillad ruudud, mis pea asenduvad samasuguste rõngaste ja ketastega ning siis hakkavad kiiresti jooksva filmilindina mööduma kronoloogilises järjestuses sündmused hiljutisest minevikust.

10. september. Kell on 15.30. Tunnen äkilist südamenõrkust, laup ja ülakeha kattuvad külma higiga. Rinnaku taga ja rinde all puhkeb ebamäärane rõhuv valu. Nähud vaibuvad alles kella 20-ks. Öösi puhkeb taas üle keha külm higi tugeva südamenõrkusega ja vältab mitu tundi.

11. september. Hommikul on enesetunne hea. Rõhuv valu on kadunud. Püsib vaid teatud nõrkus. Öhtupoolikul tõuseb temperatuur 37,2°-ni C. Tekib südameinfarkti kahtlus.

12. september. Enesetunne on täiesti hea. Ainult hetketi tekib ebamäärane nõrkus ja ebakindlus tasakaalus. Otsustan minna loengule, seda enam, et see toimub läheduses, Uues Anatoomikumis. Loeng möödub häireteta, vaid viivuks kordub ebakindlus tasakaalus. Ihusoojamõõtja näitab 37,5° C.

täitevkomitee liikme kohustest, seoses tema siirdumisega õppima Vabariiklikku Parteikooli. Saadik Sisko ettepanekul valiti Tartu Linna TSN Täitevkomitee esimeheks sm. I. Rosental, andes talle ühtlasi 1. septembrist 1950 täitevkomitee liikme õigused". — "Tartu Linna Tööraha Saadikute Nõukogu XVI istungjärk". — *Edasi*, nr 215, 10. IX 1950, lk 3. "Saadik Sisko" ette on Herbert Normann kirjutanud: "EK(b)P Tartu Linna Komitee Sekretäri". Karl Sisko (1895–1959) oli sekretär kaadrite alal 1945–1952.

²⁸²⁵S.t lisalöögid väljaspool normaalset südamerütmi.

13. september. Enesetunne peale teatud nõrkuse ei jäta midagi soovida. Loengul hetkeline peapööritus. Öhtul temperatuur 38,3°.

14. september. Lähen jala aeglasel sammul II Sisehaigustekliiniku, kus loen 2 tundi stomatoloogidele. Nõrkust ja väsimust ei tunne. Minu assistentide pealekäimisel määratakse mul laboratooriumis vere punaliblede settimereaktsioon ja valgeliblede arv. Settimereaktsioon on 45 mm 1-sel tunnil, s.o. tugevasti kõrgenenud, valgeliblede arv — 6050. Vererõhk on minu tavaliselt kõrguselt — 180 mm Hg (kannatan juba mitu aastat hüpertoonia-üli pinguse all) langenud 160 mm-le. Infarkti kahtlus süveneb. Osutub vajalikuks elektrokardiogramm. Aparaadid on mõlemas sisehaigustekliinikus rikked, töötab vaid elektrokardiograaf vaimu- ja närvihaigustekliinikus. Dr. Judeikin²⁸²⁶ astub minu eest kliinikuga kontakti. Mind palutakse ilmuda järgmisel päeval.

15. september. Elektrokardiogrammi teeb mulle vaimuhaigustekliinikus õde Kossatkina, sünd. Žuravleva,²⁸²⁷ minu endine õpilane Tartu Õdede Koolist. Väidab, et teda läbinud terav piste, kui kuulnud, et elektrokardiogrammi vajan mina. Lubab ise mulle filmi öhtul koju tuua.

Ilm on päikesepaisteline, varasügiselt soe. Kuna infarkti diagnoos on esialgu vaid oletus, külastan viivuks vanameistri Karl Eduard Sööt'i kalmu. Lilled ja pärjad on kõik alles värsked, nagu oleks nad vaid äsja toodud, üle kalmu kummarduvad pihlakobarad punetavad eredalt. Vahtratel loitlevad igasuguseis varjundeis kollased ja punased lehed. Kaskedelt langeb esimesi lehthelbeid...

²⁸²⁶S.t Dora Judeikin(a), TRÜ sisehaiguste propedeutika kateedri assistent.

²⁸²⁷Aleksandra Kos(s)atkin(a) (Žuravljova; Žuravlev(a); Zhuravlev(a); 1918 – 25. XI 2003 Põltsamaa) lõpetas Vene Emigrantide Komitee keskkooli erakursused Narvas 1938, Tartu Õdede Kooli õpilane 1. IX 1939 – 17. III 1940. Mustvee linna ambulatooriumi meditsiiniõde kt kuni 1942. a jaanuarini, Tartu Linna Nakkushaigla meditsiiniõde alates 1942. a märtsist, edasised andmed puuduvad.

Kuid palavalt armastatud kodumaa mullas puhkav vana-meister ei näe seda kõike, ta on alla andnud surmale, kelle kohta ise ütleb oma luuletuses "Surm" (1924):

... ta tuleb: tagant tõukamata, eest vedamata,
Ilma tõttamata, puhkust pidamata;
Tuleb sõna toomata, ette kuulutamata, [...]

Kui ta käsib, pean päästma siis niudeilt vöö,
Jätma rühmamise, püüdmise, töö;
Jätma lapsik-naljaked lootused,
Järjekordsed luhtaläind ootused,
Jätma inimliku nõtruse igatsused,
Kannatused, hädaldused, vigatsused;
Jätma elurajalt pudenenud rõõmunatukesed,
Loitma löönd leegid, vääratused, patukesed.

Kõik see kokku nii väiksesummaline;
Õnn ja õnnetus, elu — kui kummaline.
Ja siiski elu elamist väärt, kuigi kord tuleb surra...
Tuleb surm, tean, et elasin! Tule ja murra!²⁸²⁸

Vanameister ei näe värvuskullaseis sügislehtedes vahtraid ja küpseid pihlakobaraid, ta on järgnenud oma armastatud vanemaile.

Ei ütle ta veeneta "Isa mälestuseks" (1916) kirjutatud luuletuses:

Kui mindki hauasüli nõuab, armas isa,
Siis palves hüüan sind:
Mind väsitanud elu, õnne hüüdev kisa —
Sa võta hõlma mind!²⁸²⁹

Ja emale mõeldes, kes teda alati, kus ta ka ei käinud või viibinud

²⁸²⁸ Vt K. E. Sööt. *Kogutud luuletused*. Koost. August Sang. Tartu: Tartu Eesti Kirjastus, 1942, lk 272.

²⁸²⁹ Vt K. E. Sööt. *Kogutud luuletused*, lk 205.

... koju ootas,
Istus poole ööni üleval[,]

oletab ta tänulikus meeles:

Küllap minu emakene nüüdki ootab,
Ootab viimses kodupaigas mind. . .
Emakene, kõige kallim, armsam ema,
Kord ma ometi näen jälle sind! ("Emale" 1898.)²⁸³⁰

Ja vanameistri kalmul seistes meenuvad Karl Eduard Sööt'i sõnad luuletusest "Dr. Kreutzwaldi kalmul" (1902), mis nii hästi sobivad tema enese kohta, nagu olekski nad selleks kirjutatud:

Siin puhkab mulla all üks kallim
Ja ausam Eesti mees, [---]

Ei ole kaua aastaid möödas —
Kes nõuab teda veel?
Ja tema hauaküngas, ristki
On langemiseteel.

Ei ole pisarat, kes leinaks
Veel teda järele,
Ei heldet kätt, kes suve jooksul
Tooks õisi hauale. . .

Sull' küllalt sest, et vagusasti
Nüüd tohid uinuda,
Sull' küllalt sest, et enam tüli
Ei pääse tabama. . .

Nii läeb ka teisi rahvapoegi
Su järel puhkama;

²⁸³⁰Vt K. E. Sööt. *Kogutud luuletused*, lk 107.

Ja neilegi saab ainsaks palgaks,
Et võivad uinuda.²⁸³¹

16. september. Minu haigusdiagnoosis pole enam kahtlust: elektrokardiogramm tõendab vastuväitmatult südame tagaseina infarkti. Dots. K. Kõrge nõuab voodiheitmist ja ranget lamamist. Vererõhk on 152, settereaktsioon 49. Lõpetan kliinikus töö.

Öhtupoolikul ilmub mu juurde koju dr. Laani Roo,²⁸³² Tartu Tuletõrjebrigaadi endise brigaadipealiku Julius Roo tütar, minu endine õpilane, Tähtvere rajooni arst-terapeut ja I Sisehaiguste-kliiniku ordinaator.

Olen meeldivalt üllatatud, et arst tuleb haige juurde juba enne, kui haigusest on teatatud.

– Küll ikka nõukogude kord hoolitseb hästi töötajate tervise eest, — surun südamikult dr. Laani Roo kätt, — on küll esimene kord minu küllalt pikas elus näha, et arst saabub haige juurde enne, kui teda jõutakse kutsuda.

Dr. Roo naerab. Selgub, et dr. Helgi Vadi oli teda minu haigustumisest informeerinud.

²⁸³¹ Vt K. E. Sööt. *Kogutud luuletused*, lk 148.

²⁸³² Laani Savi (Svetla(a)na R.; Rosenfeldt; Roo; 1917 – 26. VI 2004) õppis Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas 1936–1937 ja 1938 ning T(R)Ü arstiteaduskonnas 1939–1941, 1942 ja 1944–1948, mil selle lõpetas, korp! Filiae Patriae liige. Sündinud Thbilisis, pere opteerus Eestisse 1920, Tartu silmakliiniku abijõud 1941–1944, meditsiiniõde ja õde-laborant 1946–1948, Vabariikliku Tartu Linna II Sisehaiguste Kliiniku arst 1948, ENSV TA Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi Tartu osakonna farmakoloogia ja looduslike ravifaktorite uurimislaboratooriumi noorem teaduslik töötaja 1948–1950, Vabariikliku Tartu Linna I Sisehaiguste Kliiniku sisehaiguste osakonna ordinaator 1950–1952, Tartu Linna Polikliiniku teraapiaosakonna jaoskonnaarst 1950, Vabariikliku Tartu Linna Kliinilise Haigla sisehaiguste osakonna ordinaator ja vanemordinaator 1952–1953, assistent 1953; TRÜ hospitaalsisehaiguste kateedri assistent 1952–1953, teaduskonnasisesehaiguste kateedri assistent 1953–1955; Tartu Linna Polikliiniku jaoskonnaarst 1955–1976, Vabariikliku Tartu Kliinilise Sünnitusmaja arst-terapeut 1956–1958.

Laani Roo täidab töövõimetuslehe ja palub mind tungivalt temale omase sooja südamlikkusega sõnakuulelikult lamada.

– Teie kaastöölised väidavad, — tähendab ta, — et teie ei püsisvat tundigi voodis. Mõelge vähemalt, kui teie endast ei hooli, meile, kes me teid vajame.

Naeran lõbustatult, sest vestlen dr. Rooga kirjutuslaua taga istudes.

Luban siiski lamada.

20. september. Päevad mööduvad hallis üksluisuses. Väljas peksleb akende vastu peaaegu pidevalt sügisene jahe vihm.

Laman tundide viisi... vaikselt omaette...

Aeg-ajalt kuulatlen oma südant. See töötab kiiresti. Löökide arv kõigub pidevalt 100 ümber. Vahel tekivad häirivad raputused ja hetkelised nõrkused...

21. september. Minu ees seisab mu vanemlaborant Elsa Kadak, kolm tumepunast roosi käes. Ta on tulnud mulle soovima minu assistentide ja oma nimel jätkuvat paranemist.

Olen tõsiselt liigutatud.

– Palun edasi anda kõigile minu siiras tänu, — tähendan vaikselt, — need kolm roosi ütlevad mulle, et ka minu kateedris on kolm õitsvat roosi.²⁸³³

Elsa Kadak punastub kergesti.

22. september. Laman kinnisilmi. Mälestused rändavad tagasi augustikuu esimestesse päevadesse.

On 5. august. Marksismi-leninismi põhialuste kateedri ruumes endise polikliiniku hoone teisel korral vastu "Veneri" kohvikut toimub Tartu Riikliku Ülikooli astuda soovijate üliõpilaskandidaatide arstlik läbivaatus.

Minu vastu komisjonilaua taga istub dr. Heldela Suubi, prof. V. Vadi kaua-aastane assistent. Jutt kaldub eelmise aasta arstiteaduskonna raviosakonna III kursuse üliõpilaste teadmistele, kes nüüd töötasid prof. V. Vadi juures I Sisehaigustekliinikus.

²⁸³³“3 naiskaastöölist: 2 assistenti ja 1 vanemlaborant.” *Herbert Normanni märkus.*

– Pean avameelselt ütlema, — tähendab H. Suubi, — et teie õpilased on sisehaiguste propedeutikas hästi ette valmistatud, nad mitte üksnes ei oska tegelikult perkuteerida ja auskulteerida, vaid ka õieti eristada peenemaid kahinaid ja helinähte.

See on provotseerimata tunnustus sisehaiguste propedeutika kateedri tööle.

Veel üks mälestus kerkib kusagilt ajukoosopist.

On 6. september. Arstiteaduskonna kateedrijuhatajate esimehe alanud õppeaasta informatsioonikoosolek on lõppenud. Väljun nõukogu saalist koos dots. Ludmilla Nurmandiga, dermatoloogia ja veneroloogia kateedri juhatajaga.

– Nüüd võin ma teile midagi öelda, — pöördub ta sõbraliku naeratusega mu poole, — kevadel enne eksameid oli see mulle kõvasti keelatud.

Oletan kuulda saada mõnda järjekordset ebameeldivust. Dr. Nurmand aga jätkab:

– Möödunud õppeaasta raviosakonna kolmanda kursuse arvates, nii rääkis minule mu poeg, on teie loengud kogu kursusel olnud paremaid — süstemaatilised, selged, loogilised. Neid ülesmärkida olnud kerge ja seetõttu pole ka ettevalmistamine eksamile teinud kursusele raskusi. Samuti olnud head ja palju pakuvad praktikumid. Seda palunud kursus teile edasi anda.

23. september. Kavatsesin korrata elektrokardiogrammi, kuid see ei õnnestunud. Vaimuhaigustekliinikus oli aparaat läinud rikke, I Sisehaigustekliinikusse, kus prof. Lepp'a poeg dr. Ülo Lepp oli lahkesti nõus mulle elektrokardiogrammi tegema, ma ei pääsenud, kuna ei saanud taksoautot. Kahe ja poole tunnilisele telefonilisele väljakutsumisele vaatamata ei tulnud ühtegi autot. Vahepeal aga tekkis rike ka I Sisehaigustekliiniku elektrokardiograafis. II Sisehaigustekliiniku elektrokardiograaf on juba ammu töövõimetu. Seega ei tööta Tartus ühtegi elektrokardiograafi.

24. september. Näen imelikku und. Mind kutsutakse kiires korras Vana Anatoomikumi: anatoomia kateedri vanemõpetaja Gerhard Rooks on äkki surnud ja tuleb lahkamisele.

Kohalejõudmisel imestun: koolnu ei leba lahangualual, vaid ilupuude varjustatud puusärgis. Toolidel istuvad — sirgetes ri-

dades — leinarõivais omaksed. Astun puusärgi juurde. Ja äkki pilgutab Gerhard Rooks mulle silmi, reites algavad tal tõmbed. . .

26. september. Süda töötab endiselt kiiresti häirivate ekstra-süstoolidega. Seisund näib olevat küllalt tõsine. Pean midagi ette võtma, seni olen tarvitanud vaid diuretiini. . .²⁸³⁴

Ravivat arsti mul ei ole. Dr. Laani Roo on ju kena ja armas, kuid noore arstina ja pealegi minu õpilasena on tal raske end minu, vana professori ja küllalt sõnakuulmatu patsiendi suhtes maksma panna. Vanad vilunud internistid aga nagu Vadi ja Kõrge pole seni minu vastu huvi tundnud ega kordagi külastanud. Ma pole ju ka prof. Martinson, kelle tühise bronhiidi ravimiseks rektor mobiliseerib dekaani kaudu K. Kõrge ja minu, leides, et arstiteaduskond on prof. Martinsoni jätnud lubamatult hooletusse. Ma ei ole ka A. Lombak. . .

Suvistest sõpradest on mind täiesti unustanud A. Rulli ja Ed. Aunap. Hiie käis mind nädal tagasi kord külastamas. Telefoni teel soovis head paranemist prof. F. Lepp. Järjekindlalt on mind vaatamas käinud prof. E. Ilus ja vana sõber Artur Odrats.

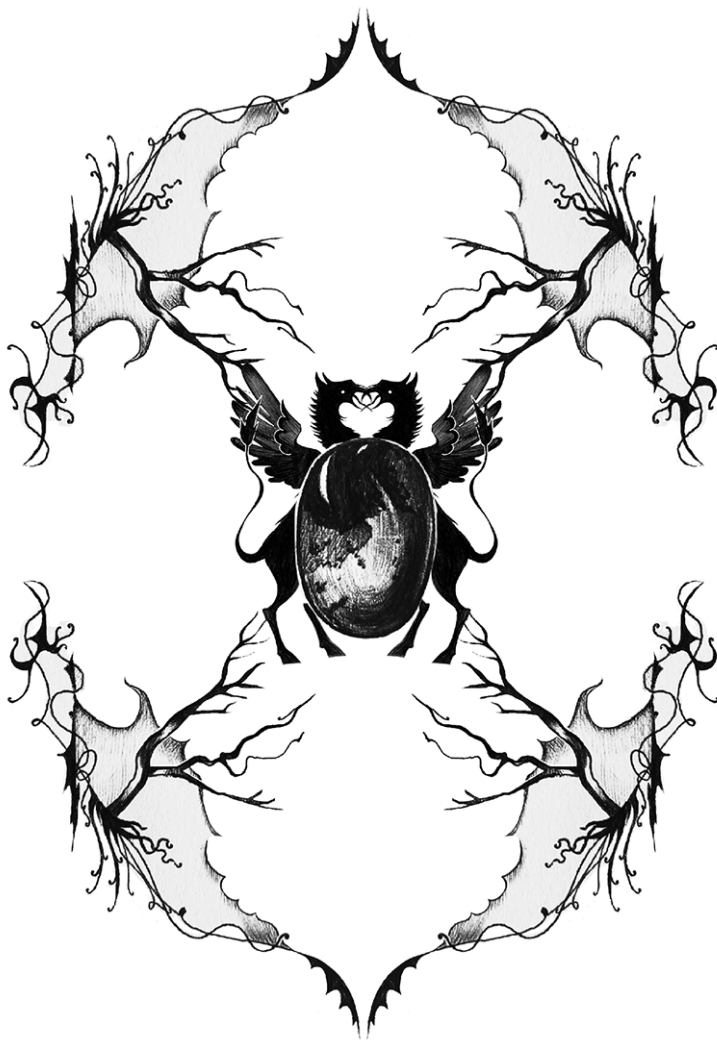
27. september. Laani Roo teatab, et elektrokardiograaf I Sisehaigustekliinikus saab lähemal päevil korda. Auto pärast polevat põhjust muret tunda, see tuleb mulle ise järgi.

– Ma ei tahaks küll kedagi koormata, — tähendan ma.

– Jätke see minu hooleks, — vastab tavalise sõbralikkusega Laani Roo.

(Järgneb)

²⁸³⁴S.t adiuretiini, neerudes vee tagasiimendumist suurendavat ja uriini hulka vähendavat ainet.

DAGNE AAREMÄE. Unevalvuri varakamber (2024)